

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

**Ставицький Геннадій Анатолійович**

УДК 159.922.4-053.67:316.4.063

**ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ  
САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

**19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

**Науковий керівник:**  
доктор історичних наук, професор  
член-кореспондент НАН України,  
заслужений діяч науки і техніки України,  
**Євтух Володимир Борисович**

**Київ-2016**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>4</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....</b>	<b>12</b>
1. 1. Зарубіжна та вітчизняна психологічна думка про етнічну самосвідомість як провідну етнічну ознаку особистості.....	12
1. 2. Психологічне обґрунтування чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості.....	29
1. 3. Психологічні особливості та механізми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.....	46
Висновок до першого розділу.....	63
<b>РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....</b>	<b>68</b>
2. 1. Теоретичні та методичні засади емпіричного дослідження розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.....	68
2. 2. Психологічні та соціальні чинники, критерії, показники та рівні розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.....	77
2. 3. Особливості взаємозв'язку показників психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.....	116
Висновок до другого розділу.....	123
<b>РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....</b>	<b>127</b>
3. 1. Теоретичне обґрунтування та впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.....	127
3. 2. Динаміка та особливості розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.....	142

3. 3. Психолого-педагогічні рекомендації з розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.....	166
Висновки до третього розділу.....	177
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>180</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>184</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>215</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** В умовах нестабільного, мало прогнозованого сьогодення в Україні значна частина молоді замислюється над проблемами, що пов'язані з етнічними та національними цінностями. Тому розвиток усвідомленої етнічності молодій людині постає як актуальне завдання, продиктоване логікою розвитку сучасної психології та соціальною, практичною необхідністю. В руслі педагогічної та вікової психології це завдання реалізується дослідженням природи етнічної самосвідомості, чинників та особливостей її розвитку на різних вікових етапах й, передусім, у юнацькому віці, який інтегрує в собі всі аспекти розвитку різних видів самосвідомості. Проте, на особистісно-світоглядному рівні на сьогодні, зокрема в Україні, актуалізується проблематика громадянської та національної самосвідомості, в основі розвитку яких лежить саме етнічна самосвідомість, яка поєднує в собі як соціальні, так і психофізіологічні характеристики особистості.

На сучасному етапі розвитку людства можна відзначити загальносвітову тенденцію активізації інтересу до теоретичних й емпіричних досліджень етнічності. Зокрема, феномен етнічної самосвідомості досліджується в рамках таких підходів: конструктивістського (Б.Андерсон, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, В. А. Тишков), інструменталістського (Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс) та примордіалістського (Ю. В. Бромлей, В. І. Козлов, В. І. Павленко, А. П. Пономарьов та ін.), до якого належить переважна більшість українських і російських вчених.

Серед американських та європейських вчених значна увага, в рамках дослідження етнічної самосвідомості, приділялася вивченню ідентичності. Трактуювання процесів формування ідентичності, й етнічної, зокрема, пропонує соціокультурний підхід, представники якого М. Коул, Е. Крос, Г. Спенсер, Г. Теджфел розглядають етнічну самосвідомість як соціокультурно обумовлену, семіотично опосередковану, як продукт впливу соціального оточення – сім'ї, школи, засобів масової інформації.

Проблематика етнічності та етнічної самосвідомості розроблялася переважно в антропологічних (Н. Г. Скворцов), етнографічних (Ю. В. Бромлей, Л. М. Дробижева, П. І. Кушнер, С. А. Токарев), етнологічних (В. А. Тишков, Г. Лозко), геополітичних (А. В. Олексін, Ю. П. Платонов), етнокультурологічних (О. І. Карізька, Ю.Т. Рождественський, М.-Л.А. Чепач та ін.), філософських (С. М. Бойко, К.В. Храмова та ін.) і етносоціологічних (Ю. В. Арутюнян, В. Б. Євтух та ін.) науках.

У психологічній науці об'єктом дослідження були загальнотеоретичні етнопсихологічні та соціально-психологічні аспекти проблеми становлення етнічної самосвідомості щодо її структури, функцій та ознак (О. В. Афонасенко, М. Б. Боднар, М. Й. Боришевський, О. М. Васильченко, І. В. Данилюк, О. В. Квас, М. А. Козловець, О. М. Лозова, А. М. Львовичкіна, В. С. Мухіна, С. П. Павлюк, Б. Ф. Поршнєв, Л. Г. Почебут, О. В. Савицька, Р. Р. Слободян, Г. В. Старовойтова, Т. Г. Стефаненко та ін.). У віковій та педагогічній психології виявлено місце та роль етнофункціонального підходу й етнокультури у змісті шкільної освіти (Г. Г. Філіпчук), шляхи й засоби психопрофілактики проблем міжетнічної взаємодії (І. А. Шолохов) та етнічного виховання (Ю. П. Зінченко, А. В. Логінова, М. С. Маріманова, Г. А. Назаренко, А. С. Обухов, А. В. Сухарєв, О. В. Ткачук), особливостей етнічної самосвідомості, ідентифікації та рефлексії українських дітей і підлітків (В. М. Павленко, А. М. Шугай), гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників (Ю. О. Михальчук), співвідношення феноменів та формування етнічної й національної самосвідомості студентів в процесі підготовки у ВНЗ (Л. М. Співак, І. С. Тишик, В. Ю. Хотинець).

Важливим аспектом вивчення проблеми етнічної самосвідомості є виявлення чинників її розвитку. Дослідниками різних галузей знань розглядається історичний (А. А. Герасемчук, В. І. Козлов), геополітичний, етнографічний (В. Масненко), екологічний та геопсихічний (О. В. Киричук, В. М. Павленко, В. Хрущ і О. Хрущ), соціального середовища (В. Г. Крисько, Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. І. Римаренко та ін.), ментальний (Ю. Я. Мединська,

А. В. Фурман), культурний (М. А. Козловець, М. М. Чебоксаров та ін.) чинники. Соціальні та психологічні чинники розвитку етнічної самосвідомості були об'єктом уваги лише побіжно, при вивченні генези національної самосвідомості (А. М. Березін, Л. М. Співак), етнічної свідомості (В. В. Горбунова), етнічної ідентичності (О. Бичко), тоді як виявлення їх специфіки щодо кожного віку відкриває можливості цілеспрямованого розвитку етнічної самосвідомості на різних вікових етапах. Особливо значущим є визначення чинників та шляхів розвитку етнічної самосвідомості у студентської молоді, оскільки саме в юнацькому віці актуалізуються особистісно-світоглядні аспекти формування самосвідомості, які безпосередньо впливають на їх громадянське становлення.

Актуальність та недостатня розробленість зазначеної проблематики у сучасній психолого-педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *"Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці"*.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження входить до плану науково-дослідних робіт кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 29 листопада 2012 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН в Україні (протокол № 3 від 25.03.2014р.).

**Мета дослідження:** полягала в теоретичному й емпіричному вивченні особливостей прояву структурних складових, рівнів сформованості та психологічних і соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, а також у розробці й перевірці ефективності авторської моделі та програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.

В основу дисертаційного дослідження було покладено *припущення* про, те що розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці є недостатнім і зумовлюється сукупним впливом специфічним щодо віку соціальних та психологічних чинників, а її перехід на більш високий рівень буде ефективним за умови поєднання цілеспрямованого впливу вказаних чинників на структурні складові етнічної самосвідомості особистості студентської молоді та активізації психологічних механізмів її розвитку активними соціально-психологічними методами навчання.

Згідно поставленої мети було визначено **завдання дослідження**.

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.
2. Виявити складові, критерії, показники, особливості прояву та рівні розвитку етнічної самосвідомості особистості студентської молоді.
3. Емпірично дослідити психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.
4. Обґрунтувати модель, розробити й апробувати програму психологічного супроводу з активізації впливу психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці й сформулювати психолого-педагогічні рекомендації щодо її ефективного впровадження в систему роботи ВНЗ.

**Об'єкт дослідження:** етнічна самосвідомість особистості.

**Предмет дослідження:** психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

**Методи дослідження.** До системної дослідницької стратегії увійшов комплекс методів: *теоретичних* - системно-структурний аналіз, синтез, порівняння та узагальнення етнографічної, етнологічної, етнокультурологічної, етносоціологічної та етнопсихологічної і психологічної літератури; інтерпретація концептуальних моделей та емпіричних фактів, дотичних проблемі дослідження; моделювання й аналіз емпіричних даних для розробки робочої моделі дослідження та вивчення

структури досліджуваного явища; *емпіричних* – анкетування, бесіди; діагностичні шкали, проєктивні методи, вільні самоописи з контент-аналітичною обробкою; методи моделювання психолого-педагогічних та соціальних ситуацій; констатувальний та формувальний експеримент; методи математичної статистики.

На різних етапах дослідження була застосована низка психодіагностичних методик, які дозволяють визначити: складові компонентів (модифікований "Етнопсихологічний опитувальник" (Н. Крюкова), "Вимірювання етнічної ідентичності" (Дж. Фінні)), рівні етнічної самосвідомості ("Діагностика етнічної самосвідомості", "Типи етнічної ідентичності" (Г.У. Солдатова, С. В. Рижова), "Вивчення ясності "Я-концепції" (Р. Кемпбелл)) досліджуваних та чинники, які впливають на її розвиток в юнацькому віці (опитувальники – "ОСКІ", "Опитувальник етнічної ідентичності" (О. Л. Романова), "Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності" (А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева), "Етнічна афіліація" (Г. У. Солдатова, С.В. Рижова), "Індекс толерантності" (Г.У. Солдатова, О. А. Кравцова, О.Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова), "Шкала емоційного відгуку" (А. Меграбян, Н. Епштейн)).

Для доведення достовірності отриманих висновків було застосовано обробку експериментально отриманих даних на основі комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 17.0. з використанням кореляційного та факторного аналізу.

**Експериментальна база дослідження.** Дослідницько-експериментальна робота проводилася на базі таких навчальних закладів: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка; Ніжинський педагогічний університет імені М. В. Гоголя – Чернігівська область; Новобузький педагогічний коледж Миколаївської області. Всього на різних етапах, включаючи пілотажну перевірку методик, було задіяно 400 досліджуваних. Остаточна вибірка на констатувальному етапі дослідження



склала 322 респонденти, віком від 18 до 22 років (студенти 1-5 курсів). Дослідження виконувалося в 3 етапи (пошуковий, дослідницький, узагальнюючий) упродовж 2012-2015 рр.

**Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:**

- *вперше* визначено *етнічну самосвідомість особистості юнацького віку* як складний інтегративний процес пізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе й до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних (психологічних) і об'єктивних (соціальних) ознак, згідно яких вона регулює власну поведінку у процесі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій;
- виявлено й охарактеризовано структурні компоненти (когнітивний, афективний, конативний), визначено критерії (емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу, усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку, реалізація етнічності у поведінкових проявах повсякденної життєдіяльності), показники та рівні (низький, середній, високий) розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку; здійснено системне теоретико-експериментальне дослідження *психологічних* (етнічна ідентичність й етнічна толерантність) та *соціальних* (етнічна культура - мова, традиції, релігія, освіта) чинників розвитку етнічної самосвідомості студентської молоді; обґрунтовано, розроблено, апробовано й доведено ефективність програми психологічного супроводу з активізації впливу психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку й сформульовано психолого-педагогічні рекомендації щодо її ефективного впровадження в систему освітніх закладів;
- *розширено і доповнено* систему знань про сутність, зміст, методи діагностики та механізми розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці;
- *набули подальшого розвитку* наукові положення про психологічні основи та методи розвитку етнічної самосвідомості особистості студентської молоді.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що підібраний та апробований автором комплекс психодіагностичних методик для визначення особливостей прояву, чинників і рівнів сформованості етнічної самосвідомості особистості юнацького віку та авторська програма психологічного супроводу її розвитку можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів, психологами, самими студентами з метою розвитку етнічної самосвідомості та етнічної толерантності особистості юнацького віку. Теоретичні положення та висновки, подані в дисертаційній роботі, можуть стати в нагоді при викладанні навчальних дисциплін "Етнічна психологія", "Соціальна психологія", "Психологія розвитку та вікова психологія", "Психологія релігії", а також для підготовки спецкурсів та спецсемініарів відповідної тематики.

**Апробація та впровадження результатів дисертації.** Основні теоретичні та практичні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися й отримали схвалення на *4-х міжнародних конференціях*, зокрема "Психологічна просвіта у сучасному суспільстві: методологія, досвід, перспективи" (Суми, 2014р.); "Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху" (Одеса, 2014р.); "Методи і технології соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства" (Київ, 2014р.); "Dialog jako droga rozumienia świata, siebie i innych" (Warszawa, 2014р.); *4-х всеукраїнських конференціях*: "Болісні травми минулого: історична правда та імперативи сумління" (Львів, 2013 р.); "Формування конкурентно спроможності практичного психолога у процесі професійної підготовки" (Київ, 2014); "Психологія розвитку в гештальт-терапії. Основи психологічної майстерності" (Київ, 2014, 2015рр.); *7-ми наукових семінарах, круглих столах, наукових читаннях та етносоціологічних школах*: "Теоретичні та методологічні засади практичної психології: динаміка розвитку" (Ялта, 2013р.); "Магістратура в освітньому просторі університету"; "Стандартизоване тестування – інструмент підвищення якості освіти" (Київ, 2012р.); "Цінності обдарованої особистості:

стан проблеми і перспективи досліджень" (Київ, 2015р.); "Наукова спадщина І. О. Синиці в контексті сучасної педагогічної психології" (Київ, 2013, 2015 рр.); "Етнічність у діаспорних спільнотах" (Чернівці, 2013р.); "Евалюація науково-освітніх програм для національних меншин" (Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015р.); звітних наукових конференціях викладачів, аспірантів і докторантів НПУ імені М. П. Драгоманова "Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету" (2012-2015рр.); на засіданнях кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку НПУ імені М. П. Драгоманова (2012-2015 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес та наукову діяльність Новобузького педагогічного коледжу Миколаївської області (довідка №238 від 19.10.2015р.), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 05/202 від 24. 11. 2015р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка №1703-33/03 від 24.12.2015р.); Інституту педагогіки і психології НПУ імені М. П. Драгоманова (довідка №53/15 від 22.12.2015р.), ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (довідка №197 від 01.02.2016 р.).

**Публікації.** Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження висвітлено у 13 одноосібних публікаціях автора, серед яких 5 статей у вітчизняних фахових виданнях; 2 статті у міжнародних фахових виданнях; 1 навчально-методична програма з грифом "Рекомендовано до друку Міністерством освіти і науки України"; 5 – матеріали науково-практичних конференцій.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 291 найменування із них 23 іноземною мовою, 6 додатків (на 56 сторінках). Основний зміст дисертації викладено на 172 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 24 таблиці і 20 рисунків на 25 сторінках. Загальний обсяг дисертації 272 сторінки.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Вивчення етнічної самосвідомості потребує обґрунтування наукової достовірності дослідження вказаного феномену. Передумовою вирішення поставленого завдання є ретроспективний аналіз та узагальнення наукових підходів зарубіжних, радянських і вітчизняних психологів щодо вивчення сутності, чинників, механізмів та особливостей вияву й розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці. Висвітленню цих питань присвячено перший розділ дисертаційного дослідження.

#### **1. 1. Зарубіжна та вітчизняна психологічна думка про етнічну самосвідомість як провідну етнічну ознаку особистості**

Складним і суперечливим явищем кінця ХХ початку ХХІ ст. є активізація етнонаціональних процесів, що відбувається на тлі процесів світової економічної інтеграції та широкої взаємодії культур. Зростаюча роль етнічної самосвідомості в сучасному світі робить актуальною задачу різнобічного вивчення цього феномена. Комплексність проблеми етнічної самосвідомості зумовлює необхідність консолідації різних наук у її вивченні, синтезу результатів багатоаспектного аналізу.

Для більш глибокого розуміння сутності поняття «етнічна самосвідомість» доречно зупинитися на аналізі його взаємозв'язку з такими поняттями як «етнос», «етнічність» та «етнічна ідентичність», а також з'ясуванні особливостей формування та прояву етнічної самосвідомості в суспільно-історичному аспекті.

У науці виділяють три підходи до розуміння етнічного феномену – конструктивістський, інструменталістський, примордіалістський [11; 15; 232].

Згідно конструктивістського підходу до розуміння етнічної спільності, що базується на диференціації культур, етнічні почуття й уявлення є інтелектуальним конструктом письменників, учених, політиків (Ф. Варт, Б. Андерсон, Р. Бурдьє, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, В. А. Тишков та ін.). Представники інструменталістського підходу розуміють етнічну групу як спільність, поєднану інтересами, а етнічність як засіб для досягнення групових інтересів, мобілізації в політичній боротьбі (Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс та ін.). У теоріях примордіального підходу виділяються два напрямки. Перший – соціобіологічний, який розглядає етнічність як об'єктивну даність, початкову характеристику людства та пояснює етнічність за допомогою еволюційно-генетичних ідей. Другий – еволюційно-історичний, де етноси є соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані з соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з притаманними їм рисами – мовою, культурою, ідентичністю, що відрізняють їх від інших груп. Відповідно до вказаного підходу, етнічні властивості формуються тільки у певних умовах – територіальних, природних, соціально-економічних, державно-правових. Примордіальний підхід розглядає етнічну самосвідомість як суб'єктивний (психологічний) чинник, який відображає об'єктивно функціонуючу реальність. Переважна більшість українських і російських дослідників (Ю. В. Бромлей, В. І. Козлов, П. І. Кушнер, В. І. Павленко, А. П. Пономарьов та ін.) у трактуванні природи етнічності належать до примордіальної парадигми [36; 89–91; 113; 172; 178].

В етимологічному словнику української мови поняття етнічна група, етнос, народ визначаються як історично сформована на визначеній території стійка сукупність людей, що має єдину мову, загальні риси й стабільні особливості культури і психології [70, с.173].

Етнос – це основоположна, глибинна суть нації, остання ж – історично кристалізована форма вияву етнічної сутності народу. З формальної точки

зору етнос – це історично усталена спільність, пов'язана спільною економічною та культурно-традиційною системами ідентичностей, закладеними ще на генетичному рівні [138]. За найпоширенішою версією, етногенез відбувався за лінією рід – плем'я – союз племен – етнос – нація. Саме у родовому суспільстві формувалися основні механізми самоусвідомлення, що згодом перетворилися на етнічну самосвідомість, яка за Б. Ф. Поршнєвим була пов'язана з бажанням самовизначитися по відношенню до «них», відособитися від «них» в якості «ми» [179, с. 81].

З «чужими» уособлювалася зовнішня загроза «своєму» оду, що започаткувало формування такого явища, як ксенофобія, – страх перед чужинцями. Вчені, які працюють у галузі соціобіології, вбачають коріння цього явища в процесі афіліації (від англ. Affiliation – сполучення, зв'язок) – прагнення до гармонійного життя всередині своєї групи та одночасно максимально ізолюватися від усіх інших, що породжує вороже ставлення до цих «інших» [165, с. 275].

Уявлення про власну винятковість і зверхність виражалися в самоназвах племен чи родів (етносу, нації). Так, за словами О. Г. Спіркіна, більшість родових та племінних самоназв, які дійшли до нашого часу, в перекладі означають «люди», «справжні люди» [179, с. 92; 205, с. 143].

Самоусвідомлення в середині роду відбувалося, переважно, шляхом персоніфікації з першопредком, вождем або жрецем, що згодом перейшло в етнічну самосвідомість в ролі культу засновника етносу, якого втілювала напівміфічна чи міфічна людина. Як зазначає Д. М. Тайсаєв, «важливим є не реальний предок, а загальна віра в єдність походження» [225, с.54].

Така віра є власне проявом самосвідомості етносу, де внутрішня єдність виявляється через ототожнення всіх представників народу з героїчним минулим, тим більше з героєм-прабатьком. Отже, в родовому суспільстві закладаються основи етнічного самоусвідомлення (та пов'язаного з ним явища етноцентризму), яке здійснюється через протиставлення своєї спільноти іншим. Такий же механізм є основою індивідуальної

самосвідомості, проте вона утворилася пізніше, а первісним актом самопізнання є ототожнення людини зі своєю родовою групою [205, с.192].

За В. І. Козловим, етнічна самосвідомість – це усвідомлення належності людей до конкретною народу, що виявляється у використанні ними єдиної назви народу, яка виникає у процесі їх тривалого спільного життя під дією низки чинників, передусім соціального середовища, уявлень людей про їх спільне походження й історичну долю [91, с. 74–79].

Компліментарній самосвідомості, як відчуттю групової єдності і протиставлення своєї групи зовнішній «ми і вони», властива стійкість, що дозволяє етнічній спільноті протягом всієї історії зберігати етнічну систему. Здатність окремих індивідів чи колективу індивідів, що складають ту чи іншу етнічну спільність, відображати навколишній світ, формує так звану своєрідність етнічної картини світу, а також етнічну специфіку, яка знаходить своє справжнє відображення в етноціннісних орієнтаціях. Етноціннісні орієнтації – це не лише властивість етнічної самосвідомості, а й сутнісна сторона буття етносу [184].

Досліджуючи це питання, Г. Лозко відзначає, що сучасна етнологія виділяє основні фази етнічної ідентичності: *фаза етнодиференціації* «ми» від «вони»; визначення етноніму (самоназви), території, мови, культури, релігії; *фаза вироблення авто- і гетеростереотипів* (уявлення про національний характер, психічний склад, темперамент типового представника спільності); *фаза формування національного ідеалу* (оцінка свого етносу, його призначення, панівні ціннісні орієнтації). Вчена звертає увагу на те, що етнічна ідентичність – це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільністю, а і її оцінка, значущість членства в ній, спільні етнічні почуття, які є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки людини з етнічною спільністю і моральні зобов'язання по відношенню до неї [123].

Ю. В. Чернявська вважає, що незмінною складовою самосвідомості будь-якого етносу є етнічний стереотип як спрощений, схематизований, емоційно

забарвлений і надзвичайно стійкий образ певного етносу, з легкістю розповсюджуваний на всіх його представників. Виникають стереотипи на основі етнічних настанов. Етнічні настанови – це переконання, думки, судження людей, що стосуються історичного та сучасного буття їх етносу, а також – відносин членів даного етносу з іншими народами. Також вчена виділяє поняття етнічний образ, який символізує одночасно народ і країну через типову особистість, причому, сама ця особистість є абстракцією і лише частково збігається з реальними членами етносу [252 ].

О. М. Лозова зазначає, що етнічний образ (картина) світу виступає системотвірним компонентом етнічної свідомості індивіда та соціальної групи. Реальна дійсність відображається свідомістю індивіда у вигляді картини (образу) світу, що структурується за посередництвом структур суб'єктивного досвіду, а ці останні, у свою чергу, репрезентуються за допомогою семіотичних систем другого порядку, зокрема, мови, культури, фольклору. Свідомість етносу може реалізуватися на рівні операціональних смислів, на егоцентричному, групоцентричному, просоціальному та духовному рівнях [125, с.162–168]. Базуючись на такому підході, ми можемо стверджували, що це стосується і реалізації структур етнічної самосвідомості як етнічної групи (етносу загалом), так і окремих індивідів, що утворюють етнічну спільність.

Етнічна самосвідомість є одночасно причиною, умовою і наслідком об'єднувчих процесів народу, що веде до утворення нації. Вона виступає суттєвим компонентом структури етносу поряд з такими складовими, як спільність походження, культура, мова, господарське життя тощо. Етнічна самосвідомість пов'язана з самоназвою народу, зміни якої віддзеркалюють трансформацію як самосвідомості етносу, так і національної ідеї [129, с. 65].

Головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення: етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури, а також соціально-моральна самооцінка, етнічна самоідентичність.



Процеси колективного та індивідуального самоусвідомлення пов'язані із зміною соціально-економічної, культурно-історичної чи геополітичної ситуації. Оскільки процес такого самоусвідомлення є безперервним, то можна говорити про розвиток колективної чи індивідуальної самосвідомості. Тому колективна, в нашому випадку етнічна самосвідомість народу та його громадян, фокусується переважно навколо актуальних ідей та цінностей, які мають власну специфіку та суспільно-історичний характер.

Практика применшення значущості українського етносу, що тривалий час існувала, позначилася на формуванні української етнічності. Коли йде мова про самосвідомість українців у сфері етнічності, ми повинні розуміти, що йдеться про її багатосаровість та ієрархічність. На сучасному етапі можна говорити про три її основних типи: національну, етнічну й етнорегіональну самосвідомість [170].

На сьогодні, на теренах України центральними об'єднувальними ідеями, навколо яких консолідується колективна й індивідуальна етнонаціональна самосвідомість українців, стають ідеї державницького оформлення українського народу, розвитку української культури, мови та їх впровадження у практику повсякденного життя [34]. Адже життєспроможність і активність нації (етносу) вирішальною мірою визначаються рівнем розвитку та особливостями її самосвідомості.

За Г. Т. Тавадовим, етнічна самосвідомість - це усвідомлення почуття приналежності до певного етносу, своєї відмінності і подібності при співвіднесенні з іншими етнічними спільнотами, важлива ознака етнічної спільності, що є відображенням об'єктивного буття цієї спільності. Вчений вважає, що в етнічній самосвідомості центральне місце займає уявлення про спільність походження та історичну долю, що спирається на загальні генеалогічні перекази, участь в історичних подіях, на зв'язок з рідною мовою й рідною землею [224].

Таким чином саме етнічна самосвідомість є однією з найсуттєвіших ознак та визначальним критерієм існування етносу. Вона пов'язана з

усвідомленням народом та кожною особистістю, яка складає народ, своєї приналежності до певного етносу, що базується на спільності походження, території проживання, господарської діяльності, мови, культури, історичної долі та визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу (ментальності).

Заслуга розробки питання про етнічну самосвідомість як ознаку етнічної спільності належить П. П. Кушнеру. Вчений визначає етнічну самосвідомість як провідну ознаку етносу, вирішального етновизначника, здатного відображати різні соціальні зв'язки, до яких відносять: спільність походження, мови, території, у ряді випадків державної приналежності, економічних зв'язків, спільності культури і релігії [113].

На важливе місце етнічної самосвідомості у структурі ознак етносу звернув увагу Ю. В. Бромлей, який зазначає, що необхідно розрізняти два аспекти проблеми: з одного боку, об'єктивне існування спільності походження членів етносу, з іншого - уявлення про таку спільність, що виступає як компонент етнічної самосвідомості. Найбільш адекватно відображається в етнічній самосвідомості така об'єктивний ознака етносу, як мова. Компонент етнічної самосвідомості, що відображає відмінності в області культури, завжди має умовно вибіркового характер і вказує лише на деякі специфічні особливості етносу. При цьому компоненти етнічної самосвідомості можуть бути віддзеркаленням не етнічних ознак у власному розумінні слова, а саме етноформуєчих чинників [37].

*В рамках етносоціологічних досліджень В. Б. Євтух зазначає, що етнічна самосвідомість виступає важливим атрибутом етносу. У формуванні, підтриманні та розвою етнічної самосвідомості, як і в існуванні самого етносу, вирішальну роль відіграють діахронні інформаційні зв'язки, що забезпечують тяглість етнічної інформації. Ця особливість буття етносу відрізняє його від нації, для якої визначальними є синхронні, існуючі в одному й тому ж часовому просторі, зв'язки. За визначенням вченого етнічна самосвідомість – це усвідомлення індивідом своєї приналежності до*

певної етнічної спільноти, а також своєї відмінності та спорідненості в порівнянні себе з іншими етнічними спільнотами. Індивідуальна етнічна самосвідомість як духовне породження є здатністю ідентифікувати себе з певним етносом, відокремлюючись водночас від всіх інших етносів, усвідомлювати своє етнічне «Я» як неповторне, унікальне явище. Етнічна самосвідомість виявляється за такими ознаками, як усвідомлення спільного етнічного походження, спільних етнопсихологічних рис, спільності етнічної культури. Етнічна самосвідомість одна з найвагоміших ознак етнічної належності поряд зі знанням етнічної мови, фольклору, звичаїв, символіки, історії етносу, його літературних, мистецьких пам'яток тощо. Основою формування етнічної самосвідомості є засвоєння елементів культури, звичаїв, традицій, які є характеристиками етнічних спільнот [73, с. 61–64].

На думку Г. Лозко етнічна самосвідомість особи, як і колективна етнічна свідомість, зберігає пам'ять про давні види занять, освячені й оспівані в міфах, фольклорі народу, тобто зберігає і відтворює культуру в формах етнічного буття. Етнічна самосвідомість може здійснювати (реалізувати) себе в актах культурної творчості, що їх прийнято називати «культурним націоналізмом» [123].

Проблема етнічної самосвідомості була всебічно розглянута В.І.Козловим [89–92] та М. М. Чебоксаровим [249], які аналізуючи мову, територію, сукупність рис культури, притаманних певним етносам, стверджували, що взаємодія цих ознак, їх сумарний вплив на освіту і збереження етнічної спільності виражаються у вигляді феномену етнічної самосвідомості, що, загалом, стає вирішальним для визначення приналежності окремих особистостей або цілих людських колективів до тієї чи іншої етнічної спільності. Етнічна самосвідомість є свого роду результатом дії всіх основних чинників, що формують етнічну спільність.

М. Й. Боришевський [35, с.138–144] і В. Ю. Хотинець [243, с. 88] єдині у своєму розумінні того, що етнічна самосвідомість – це відносно стійка система усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференційних

та етноінтегративних компонентів життєдіяльності етносу. Формування такої системи призводить до усвідомлення людиною себе як представника конкретної етнічної спільності.

Насьогодні, є різні точки зору щодо взаємозв'язку таких феноменів як етнічна самосвідомість, національна самосвідомість й етнічна ідентичність. При цьому, зазначимо, що вказана проблематика розроблялася переважно в антропологічних, етнографічних, етнологічних, культурологічних, політологічних і соціологічних науках, а у психологічній науці такі дослідження є поодинокими, що актуалізує їх значущість.

Так, на основі проведених етнологічних та етнографічних досліджень Є. Г. Александренков вважає, що поняття «етнічна самосвідомість», «національна самосвідомість» й «етнічна ідентичність» фактично означають одне й те саме явище [8, с. 140].

*Культурологічні дослідження* етнічної та національної самосвідомості представлені роботами О. С. Карміна, Ю. В. Чернявської [83; 252]. Так, О. С. Кармін зазначав, що етнічна самосвідомість залежить від походження людини, а національна - від її належності до семіотичного поля національної культури та почуття причетності до неї. Водночас етнічну (чи національну) самосвідомість особистості він вважає основною детермінантою її етнічної (або національної) належності [83, с. 140].

У галузі етнічної психології та психосемантики власні позиції щодо сутності та структури концептів «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» презентували А.С. Баронін, М. В. Крюков, А. М. Львовчикіна, А. А. Налчаджян, С. Є. Овлякулієв та ін. [24; 106; 129; 155; 163].

У етнічній, загальній, соціальній, віковій і педагогічній психології аналіз цієї проблеми представлено в роботах Г. В. Аكوпова, Ю. В. Арутюнян, О. В. Афонасенко, А. С. Бароніна, М. Б. Боднар, М. Й. Боришевського, В. О. Васютинського, Л. М. Дробижевої, О. В. Киричука, Г. Лозко, А. М. Львовчикіної, Р. Р. Слободян, Г.У. Солдатової, Л. М. Співак, С. О. Ставицької, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець, М. А. Шугай та ін. [6;

15–17; 21; 24; 34; 35; 42; 65; 66; 85; 123; 129; 197; 210; 201–204; 206–209; 220–222; 243–246; 261].

Зокрема, А. С. Баронін підкреслив, що національна самосвідомість є вищою формою етнічної самосвідомості. Вчений відзначив, що феномен етнічної самосвідомості зумовлено протиставленням етнічної групи і навколишнього світу. Основними проявами етнічної самосвідомості вчений вважає такі: неусвідомлений потяг індивіда до культури конкретного етносу; усвідомлення людиною себе суб'єктом етнічної спільності (етнічну ідентифікацію) [24, с.78]. За Г. В. Акоповим ознаками, які відрізняють національну самосвідомість від самосвідомості етнічної, в основному базованої на спільності мови й території, є усвідомлення «загальної долі», культури й менталітету [6, с.20].

С. О. Ставицька вважає, що етнічна та національна самосвідомість є важливими складовими духовної самосвідомості особистості юнацького віку. Вчена зазначає, що етнічна самосвідомість переважно базується на біологічних аспектах (вроджені характеристики людини як організму), а національна – на соціальних, прижиттєво сформованих [210, с.301].

Аналізуючи взаємозв'язок етнічної ідентичності й етнічної самосвідомості, Р. Р. Слободян розглядає етнічну ідентичність як усвідомлене переживання своєї тотожності з однією етнічною спільністю і відділення від інших. Відповідно, етнічну самосвідомість з етнічною ідентичністю пов'язує уявлення про те, що етнічна ідентичність формується на основі структурних опозицій свідомості: іноетнічного протиставлення «ми – вони» [197, с.20–22].

У той же час Г. У. Солдатова стверджує, що в широкому міждисциплінарному ракурсі ці поняття нерідко розглядаються як тотожні. Проте, етнічна ідентичність - це більш широке поняття, ніж етнічна самосвідомість, бо з одного боку вона є когнітивно-мотиваційним ядром етнічної самосвідомості, а з іншого – її «концентрованою формою і головною характеристикою», яка містить у собі також шар несвідомого [203].

За Л. М. Дробижевою етнічна ідентичність є значущою складовою у становленні етнічної самосвідомості, основою якої виступає реальність територіальної цілісності, що переживається людиною як поняття «рідна земля». Інтенсивність уявлень про «рідну землю» суттєво впливає на потужність етнічної самосвідомості [65, с. 3–16].

Аналізуючи проблему етнічної самосвідомості, доречно зупинитися на дослідженнях вчених, присвячених класифікації її видів та функцій.

Так, О. В. Афонасенко зазначає, що етнічна самосвідомість може мати різні види – від яскраво виражених агресивних шовіністичних явищ до невиразного розмитого стану етнічної ідентичності. Вона виділяє наступні типи й види етнічної ідентичності: адекватна ідентичність, егоцентрична ідентичність, етнодомінуюча ідентичність, ідентичність як етнічний фанатизм, ідентичність як етнічна індиферентність [21, с. 63].

К. Н. Хабібулін і Н. Г. Скворцов виділяють такі функції самосвідомості: пристосувальна, захисна, пізнавальна, функція самоконтролю. Пристосувальна функція етнічної самосвідомості відображає дію принципу історичної спадкоємності національного життя та сприяє згуртуванню етнічної спільності. Особливу роль тут відіграє мова, яка містить інформацію про систему значущих, історично сформованих і утверджених в життєдіяльності поколінь цінностей. Захисна функція проявляється, коли виникає необхідність зберегти цінності етнонаціонального культурного функціонування і розвитку. Пізнавальна функція спрямована на підтримку етнічної пам'яті про історичний розвиток етносу. Функція самоконтролю та відповідальності необхідна, так як етнічна самосвідомість містить певні авто та гетеро стереотипи [241, с. 19].

Класифікацію функцій етнічної самосвідомості запропонував А. Б. Багдасаров: консолідуюча, регулятивна, пізнавальна, емоційно-оцінна, ціннісна, соціально-психологічна. Консолідуюча функція підкреслює факт об'єднання, який відбувається на основі освоєння власне етнічних інтересів, що є найважливішим елементом етнічної самосвідомості. Регулятивна

функція проявляється у визначенні та досягненні етносом конкретних цілей: прагнення до суверенітету, соціального та економічного прогресу, до збереження духовних і матеріальних цінностей. Пізнавальна функція етнічної самосвідомості виступає у формі самопізнання, в усвідомленні свого «ми» і своєї відмінності від інших спільнот. Емоційно-оцінна функція відображає міру і рівень міжетнічної взаємодії (ставлення до власної та інших іноетнічних груп), виходячи з принципу «ми – вони» і служить свого роду регулятором міжетнічних відносин. Ціннісна функція визначає сукупність ідейних настанов, поглядів, переконань, формує ідеали, принципи, які визнаються значущими, до яких прагнуть представники етнічної спільноти. Соціально-психологічна функція підкреслює взаємозв'язок і взаємозумовленість суспільно-психологічних особливостей етнічної самосвідомості, що виявляються в поведінці, темпераменті, манері спілкування, психіці. Функціональні особливості етнічної самосвідомості безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю суб'єктів етнічної спільноти [22, с.56–57].

У контексті нашого дослідження значний інтерес становлять і положення В. Ю. Хотинець про провідні функції етнічної самосвідомості, які вона об'єднала у такі групи: *інтеріндивідуальні* – *когнітивна* (пізнаю світ і себе), *адаптивна та корегуюча* (приспосовуючись, змінюючись); *екстраіндивідуальні* – *оцінна* (оцінюючи, осягаю смисл), *розвивальна* (формує систему етнопсихологічних властивостей), *регулятивна* (керую розвитком, регулюю психічне); *метаіндивідуальна* – *дієва* (впливаю на інші), *перетворювальна* (здійснюю внесок в інших) [243, с. 81–2].

Далі зосередимося на аналізі структури та особливостях прояву компонентів етнічної самосвідомості. Так, Ю. В. Бромлей теоретично обґрунтував структуру етнічної самосвідомості, яка включає судження членів етносу про характер і дії своєї спільноти, її властивості і досягнення, так звані етнічні автостереотипи; розглянув етнічність як внутрішній механізм розвитку етнічної самосвідомості. Вчений визначає етнічну самосвідомість у

вузькому і широкому розумінні: у вузькому розумінні етнічна самосвідомість інтерпретується як усвідомлення приналежності до етнічної спільності, в широкому – вона включає ще й уявлення людей про культуру, мову, історичне минуле свого народу, територію проживання [36–38].

Опираючись на підходи Ю. В. Бромлея [36–38] та В. І. Козлова [89–92], етнічну самосвідомість можна визначити як неодмінну умову функціонування етносу, що характеризується не тільки усвідомленням етнічної приналежності, етновизначних елементів матеріальної, соціальної і духовної культури, а й судженнями членів етносу про характер і поведінку своєї спільності, її властивості і досягнення, які пов'язані з уявленнями про інші етноси. Ціннісна орієнтованість етнічної самосвідомості визначається комплексом переконань, принципів, установок, ідеалів. Інші елементи в структурі етнічної самосвідомості умовно можна віднести до другої групи: усвідомлення єдності та спільності історичної долі, історичної території – етнічної батьківщини, спільності культури, етнічної ментальності. Така група елементів є своєрідним фундаментом, що об'єднує людей в етнічні спільності. Також важливим компонентом етнічної самосвідомості є пам'ять. Завдяки пам'яті минуле входить в сьогодення. Пам'ять людини формує її совість, ставлення до предків, до рідних і друзів. Історична пам'ять нації, народу визначає моральний клімат, у якому живе народ, так як з неї виникає все різноманіття форм культурного розвитку [161].

Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, А. А. Сусоколов включають в поняття етнічної самосвідомості етнічні інтереси, як усвідомлювані людьми потреби народу і етносу. У структурі етнічної самосвідомості вони виділяють свідомість приналежності до своєї етнічної групи, «образ ми», що вміщує уявлення про характерні риси групи приналежності, уявлення про свій народ, його культуру, територію, а також етнічні інтереси [15, с. 177–179]. Власне уявлення – це значеннево-когнітивне поле етнічної самосвідомості, відтінене емоційно-чуттєвими переживаннями, що реалізуються в повсякденній життєдіяльності особистості.



Ю. В. Чернявская визначає етнічну самосвідомість як уявлення народом власної сутності, свого становища в системі взаємодій з іншими народами, своєї ролі в історії людства, в тому числі, усвідомлення свого права на вільне незалежне існування. Вчена дає найбільш широкий перелік компонентів етнічної самосвідомості: етнонім, компліментарність, етнічні установки і орієнтації, етнічні авто- і гетеростереотипи, етнічний характер і темперамент, етнічні інтереси, психологічний настрій і умонастрій етносу, етнічні цінності, ідеали та ін. [252].

Своє бачення структури етнічної самосвідомості запропонував А. Х. Гаджієв. Він вважає, що етнічна самосвідомість містить компоненти, які найбільш повно розкривають її сутність: *пізнавальний* як усвідомлення людиною низки власних характеристик (етнічної належності, соціального стану, життєвих інтересів, нагальних потреб тощо), а також традицій і норм поведінки, прийнятих в її етнічній спільності; *емоційний* – почуття національної гордості, почуття власної гідності, що зумовлено вагомим внеском особистості у розвиток своєї етнічної спільності та т. ін.; *вольовий*, що регулює і спрямовує вчинки людини, забезпечуючи її самоконтроль у всіх сферах життя етнічної спільності [49].

Л. М. Співак [206] та М. А. Шугай [261] та окреслили структуру національної самосвідомості, в якій виділили такі компоненти: *когнітивний* – знання і уявлення людини про етнокультурні та етнопсихологічні специфічні характеристики власного народу; *емоційно-ціннісний* – етнокультурні та етнопсихологічні мотиви і потреби особистості; *регулятивний* – усвідомлений прояв людини як представника певної нації, що базуються на етнокультурологічних характеристиках як окремої особистості, так і етнічної спільності загалом.

Загалом, у межах психології розвитку і когнітивних підходів, вчені (А. Х. Гаджієв, Л. М. Співак, М. А. Шугай) відзначають [49; 206; 261], що *етнічна самосвідомість* - це складний феномен, який включає в себе когнітивний, афективний і поведінковий компоненти. *Когнітивний компонент* містить такі

елементи, як історичні, географічні соціально-психологічні знання про свій етнос. *Афективний компонент* включає суб'єктивне емоційне ставлення до своєї етнічної групи, до рідної землі, інших етнічних груп і спільнот, а також такі соціальні емоції, як почуття національної гордості або сорому, ганьби або захоплення та ін. В *поведінковому компоненті* представлені різні форми взаємодії з представниками власної та іноетнічних груп. Формування цих компонентів етнічної самосвідомості розпочинається з раннього віку, а узагальнено-осмисленої визначеності набуває до кінця юнацького віку, коли власне завершується формування всіх особистісних структур індивіда.

Відповідно до цього, ми вважаємо, що етнічна самосвідомість є триєдиною цілісною системою, яка включає в себе сукупність емоційно відтінених чуттєво-психічних уявлень, інформаційно-теоретичних знань та світоглядно-поведінкових настанов і способів їх реалізації.

До структури етнічної самосвідомості А. М. Львовчкіна зарахувала такі складники: усвідомлення людьми їх етнічної спільності та її культурної своєрідності; усвідомлення специфічних етнопсихологічних якостей; соціально-моральну самооцінку та етнічну самоідентифікацію [129].

А. Б. Багдасаров зазначає, що всі елементи в характеристиці етнічної самосвідомості можна згрупувати за їх роллю, призначенням та місцем у загальній системі етнічних зв'язків. До першої групи входить все, що базується на антитезі - протиставлення «ми – вони», яка відіграє особливу роль у процесі формування етнічної самосвідомості, та служить підставою для висвітлення ідей етноцентризму й націоналізму у всіх їхніх проявах і формах. В образі «ми» концентрується уявлення про свій народ, так звані автостереотипи: уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру, які виражаються в традиціях, нормах поведінки, звичаях, художній культурі свого народу. В образ «вони» входять сприйняття, оцінки і уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру, традиції, норми поведінки, звичаї представників іноетнічних груп [22, с.56–57].

На думку А. А. Налчаджяна систему самосвідомості особистості складає її «Я-концепція», що включає такі компоненти: етнопсихологічні, антропологічні та генетичні особливості більшості його представників; самоідентифікація всього етносу, національні почуття, емоційні самооцінки та оцінки інших етносів; когнітивні уявлення та думки людини про себе (різноманітні «Я-образи»); її самооцінки й атиitudи щодо самої себе. Таку систему уявлень в рамках етнічної «Я-концепції» особистості учений визначив як етнічний «Я-образ». Відповідно вчений розглянув проблему етнічної самосвідомості у структурі етнічної «Я-концепції» у таких аспектах: системи уявлень особистості про себе як окремого представника конкретного етносу з-поміж багатьох інших; фізичних і психічних особливостей особистості, які схожі до таких же особливостей у інших представників цього етносу; конкретних спільних етнокультурних ознак (історії, походження, мови, цінностей та ін.) [155, с.289].

В. Ю. Хотинець у структурі етнічної самосвідомості виділяє наступні компоненти: усвідомлення особливостей культури та психологічних особливостей своєї етнічної спільності, ототожнення з етнічною спільністю, усвідомлення власних психологічних особливостей та себе як суб'єкта власної етнічності, соціально-моральна самооцінка етнічності. Вчена робить висновок про те, що «...етнічна самосвідомість є квінтесенція всіх складових етнічності людини» [243, с. 7].

В. С. Мухіна вказує на такі змінні етнічної самосвідомості як традиційна культура та ціннісні орієнтації етносу, які входять у структуру самосвідомості кожної особистості [151, с.26].

Як зазначає М. В. Крюков, посилення етнічної самосвідомості може виступати потужним імпульсом для відродження і розвитку етносів, їх духовної культури, сприяти поліпшенню взаємодії етносів та гармонізації міжнаціональних відносин. Зростання етнічної самосвідомості виступає важливою умовою для розвитку дружніх стосунків між етнічними групами, оптимізації міжнаціональних відносин та попередження міжнаціональних

конфліктів. Вчений підкреслює, що трансформація структури етнічної самосвідомості, зміни в значущості її компонентів та їх смислової наповненості відображають ключові зміни в долі етносів [106, с. 62].

Отже, як показав аналіз проведених досліджень, до проблем етнічної самосвідомості вчені підходять з різних позицій, що визначає наявність ряду методологічних підходів і принципів, які виявляють природу і сутність даного феномена і, на які ми будемо опиратися при проведенні емпіричного дослідження. Зокрема, етнічну самосвідомість особистості визначають, як усвідомлення членами етносу своєї приналежності та свого ставлення до нього; уявлення особистості, як представника певного народу, щодо свого місця в системі взаємодії з іншими народами; усвідомлення себе як суб'єкта етнічної спільноти; усвідомлення особливостей свого етнокультурного (на відміну від інокультурного) середовища.

Узагальнення розглянутих підходів засвідчило, що, вчені з різних галузей знань (етнології, етнографії, соціології, соціальної та етнічної психології) вивчали феномен етнічної самосвідомості як психологічну характеристику (ознаку, атрибут) великої соціальної групи (етносу, народу чи нації), вважали, що етнічна самосвідомість – це складне, багатофакторне духовно-соціальне явище зі своєю структурою і внутрішніми зв'язками.

Завданням нашого наступного етапу дослідження є психологічне обґрунтування чинників, які здійснюють найсуттєвіший вплив на розвиток структурних компонентів етнічної самосвідомості. Тому наступний підрозділ нашої роботи присвячено висвітленню саме цієї проблеми.

## 1.2. Психологічне обґрунтування чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості

Приступаючи до аналізу чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості, коротко зупинимось на історії питання. Проблема чинників та особливостей розвитку етнічної самосвідомості у філософських та соціальних науках розглядалася задовго до появи самого терміна у психології. Введене у XVIII ст. французькими просвітителями поняття «дух народу» стосувалося обґрунтування чинників, які впливають на становлення етнічно-національних особливостей як окремих людей, так і народів загалом. Ш. Монтескьє зазначав, що різні чинники впливають на людей: релігія, закони та принципи правління, вплив минулих подій, традиції; однак, найсуттєвіший вплив здійснює географічне середовище (клімат, ґрунти і рельєф місцевості), яке є первинною основою духовних рис і соціально-політичних стосунків кожного народу [149, с. 87–88]. Таку ж думку підтримують і такі сучасні дослідники як Н. В. Каледін, І. Г. Москаленко, К. В. Чистяков, С. М. Широкогоров та ін. [56; 254].

За Г. Гегелем самосвідомість народу – найважливіша якість в характеристиці національної спільноти, суттєвим чинником якої є етносоціальна спрямованість самосвідомості, що передбачає емоційно-оцінне ставлення до представників своєї та інших етнонаціональних груп [50].

Особливу увагу, щодо проблеми нашого дослідження привертають роботи одного із засновників соціальної психології Г. Лебона, який сформулював такі положення: основу цивілізації складає душа раси, яка сформована спадковими накопиченнями, і виявляє себе через спільність почуттів, інтересів і вірувань; будь-які зміни у державних структурах і релігіях не зачіпають її, а от вона сама (душа) має на них вплив; сила цивілізації не в технічних і культурних надбаннях, а в характері й ідеалах; окрім спадкових почуттів на історію народу впливають ідеї-догми, які «спускаючись» у підсвідоме набувають величезної сили та ін. [118].

Уявлення про чинники, які впливають на розвиток етнічної самосвідомості народу та окремої особистості представників американської наукової школи, частково, базувалися на психоаналітичній теорії З. Фрейда, яка намагалася обґрунтувати властивості національного характеру, на основі так званої «базової (модальної) особистості», що асоціювалася з традиційними для даної культури методами виховання дітей [238]. Зокрема М. Мід досліджувала стосунки між різними віковими групами в традиційних і цивілізованих спільнотах [140, с. 322-361].

До несвідомих компонентів психічного складу етносу та окремої особистості можна також віднести й архетипи як основу колективного несвідомого. За К. Юнгом, архетип є «завжди колективний, тобто спільний для цілих народів чи епох» [265]. Архетипи проявляються у вигляді символів в образах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях і містять узагальнений досвід предків. Володіння мовою знаків і символів є результатом особливої пізнавальної діяльності, яка поєднується з формуванням у культурних традиціях етносів природознавчих і суспільнознавчих уявлень різних за ступенем усвідомлення [3; 65; 134]. Відповідно всі ці символи та умови їх засвоєння можна вважати соціокультурними чинниками розвитку етнічної самосвідомості особистості. Представники соціокультурного підходу М. Коул, Е. Крос, Г. Спенсер розглядають етнічну самосвідомість як соціокультурно обумовлену, семиотично опосередковану діяльність [103]. У контексті даного підходу розвиток ідентичності розглядається як продукт впливу соціального оточення – батьків, школи, засобів масової інформації, коли різними засобами культури забезпечується формування різних форм ідентичності (етнічної, особистісної, професійної). Такі дослідники як Р. М. Фарром і С. Московіей розглядають ідентичність з позиції теорії соціальних уявлень, де за відправну точку береться система ідей, установок, цінностей і практик, які розділяються членами певної соціальної групи (За [11; 77]). М. Барретт, за результатами емпіричних досліджень, висловлює думку, що в розвитку октальної та етнічної ідентичності відіграють роль два

чинники: «внутрішні» когнітивні структури і соціальне середовище [270, с. 145-172 ].

Особливе місце у зарубіжних дослідженнях 70-90 рр. ХХ ст. займає проблема взаємодії (інтерації), як механізму розвитку етнічної самосвідомості, та взаємовпливу психології і культури, яку ми розглядаємо, в рамках нашого дослідження, як одного з чинників розвитку етнічної самосвідомості. Так Р. Бенедикт зазначала, що біологічні особливості, кількісний склад спільності, екологія не можуть бути визначальними чинниками її поведінки, якщо ця поведінка вже не обумовлена соціальною організацією, виробничими силами й ходом історичного розвитку. Відповідно, культура народу відображає його психічні особливості. «Закарбовуючись у культурі» минуле продовжує впливати на членів спільності, оживляючи для наступних поколінь минулий психічний досвід. Близький зміст історичного розвитку етнічних спільностей в подібних географічних умовах створює й подібні передумови формування їх психічних якостей [271].

Значний внесок у розуміння чинників формування етнічної самосвідомості здійснили українські і російські науковці.

В. М. Бехтерев вказував, що кожна нація має свій темперамент і своєрідні риси характеру, а також специфічні особливості розумової діяльності, які закріплюються й передаються біологічним шляхом. Інші етнопсихологічні характеристики мають соціально-культурну природу й залежать від суспільного розвитку і традиційного життєвого укладу, який склався в процесі культурної генези [31]. Виходячи з цього, ми можемо розглядати виділені вченим характеристики як біологічні й соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості етнічної спільності та її представників.

Згідно поглядів В. М. Бехтерева [31] життя будь-якої етнічної групи наповнене символізмом, який може бути представлений широким колом предметів і явищ – мова і жести, прапор і герб, подвиги героїв та історичні особистості, видатні історичні події (*коментар наш. – Г. А.*). Ми вважаємо,

що ці символи виступають засобами узгодження інтересів і спільної діяльності людей, об'єднуючи їх в єдину спільність та можуть, одночасно, розглядатися як чинники розвитку етнічної самосвідомості особистості.

О. А. Потебня в рамках досліджень з психолінгвістики висловив цілий ряд актуальних положень, щодо такого чинника розвитку етнічних особливостей та етнічної самосвідомості особистості як мова. Вчений вважав, що мова є не лише специфічною особливістю етносу, а й сприяє його формуванню: думка формується завдяки мові, відповідно відмінність мови різних народів призводить до певних відмінностей у їх мисленні; втрата мови призводить до втрати національного характеру, своєрідності та денационалізації; білінгвізм у ранньому дитячому віці призводить до маргіналізації; проблеми у вибудовуванні міжнаціональної взаємодії часто обумовлені ігноруванням специфіки мислення різних народів та специфічних особливостей і механізмів міжетнічного спілкування; чинником закріплення і посилення етнопсихологічної своєрідності народу є культура та освіта [166, с.206–222; 180, с. 26].

Отже, О. А. Потебня розглядав мову не тільки як етнодиференціюючу, а й як етноформуючу ознаку будь-якого народу. Мова бере участь не лише у формуванні народного світосприйняття, а й у самому розгортанні думки. Кожна з мов світу є глибоко відмінною системою прийомів мислення, що й обумовлює її неповторність. При цьому, головною властивістю мови як підґрунтя ідентичності є унікальна здатність консолідації спільнот в єдиний соціум [181, с. 377].

Таким чином, пріоритет серед елементів культури, які найсуттєвіше впливають на розвиток етнічної самосвідомості особистості належить мові. Мова слугує засобом вираження і формування етнічної самосвідомості, задовольняє культурні потреби народу, є однією із найважливіших етноконсолідуючих ознак ідентичності [2, с.128–140]. Мова як знаряддя формування і вираження думки є основою духовності народу, міцною й надійною опорою самоусвідомлення особистості, імпульсом до творчого



самовираження людини не тільки в національній культурі, а й у світовій цивілізації [9, с. 75–78].

Д. М. Овсянико-Куликовський учень і послідовник О. А. Потебні обґрунтовував механізми і засоби формування психологічної своєрідності націй. Згідно його концепції головними чинниками формування національної психіки є неусвідомлювані елементи інтелекту і волі. Мова при цьому виступає стержнем народної думки і психіки та є формою збереження психічної енергії народів [164].

Однією із найбільш повних й аргументованих сучасних теорій, котрі розглядають вплив мови на формування етнічної ідентичності й, відповідно, етнічної самосвідомості є теорія Дж. Фішмана. Згідно з нею, мова тісно пов'язана з ідентичністю трьома способами. По-перше, індексальним, тобто мова асоціюється з певною культурою, вона формує висловлювання й виражає інтереси, оцінки й світогляд культури. «...Жодна мова, окрім тієї, що історично й інтимно асоціювалася з певною культурою, не в стані так добре виражати певні артефакти і турботи цієї культури» [279, с. 13].

По-друге, символічним, який означає, що мова репрезентує певні національні (етнічні) групи зі своїми мовами. Доля мов неминуче пов'язана з долями носіїв цієї мови [279, с. 21].

По-третє, відношенням частини до цілого. Значна частина будь-якої культури є вербальною: «Моделі соціалізації дитини та культурні стилі міжособистісних відносин, етичні принципи, що лежать в основі повсякденного життя, співвідносяться з певною мовою і, навіть, матеріальна культура та естетичне сприйняття зазвичай обговорюються й оцінюються за допомогою фігур мови, які переважно існують тільки в цій культурі, а не є універсальними» [279, с. 24].

Дж. Фішман підкреслював культурну значущість мови й для етнічної ідентифікації: мова, яка традиційно пов'язана з певною ідентичністю, розглядається як значущий ресурс для етнокультурної ідентичності як на рівні соціальної інтеграції, так і соціальної ідентифікації, які ми розглядаємо

як механізми розвитку етнічної самосвідомості. (*курсив наш.* – Г. С.). Як стверджує вчений «Історично рідна мова, у процесі індивідуального і групового самовизначення й самореалізації, відіграє роль природної ідентифікаційної й мотиваційної потреби в певному етнокультурному просторі» [279, с. 7].

Є. Андрос, з цього приводу, зазначає: «Існує особливий тип спільноти, яку творить лише мова, передусім, в поетичній та пісенній формах. Візьмемо, приміром, національний гімн, що виконується під час національних свят. Якими б банальними не були його слова, якою б невиразною не була мелодія, цей спів пробуджує відчуття спільності. Саме в такі миті абсолютно незнайомі люди вимовляють ті самі рядки під ту саму мелодію» [12, с.181].

Діяльність ЮНЕСКО, щодо захисту мовного розмаїття, ґрунтується на визнанні того, що мова є невід’ємною частиною самосвідомості та ідентифікації як окремої людини, так і суспільства загалом [291].

Часто двомовність зумовлює витіснення зі сфер комунікації тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції, що призводить до «конфлікту» не лише мов, а й етнічності [133, 115–137].

За словами М. А. Козловця «Функціональний утилітаризм завжди домінує над романтичним ідеалізмом ..., а урбанізоване середовище, скажімо, русифікованого Сходу і Півдня України створює сприятливіші умови для російськомовних громадян і дискомфортні – для тих, хто зберігає українську мову» [94, с.458]. Це сформульоване М. А. Козловцем у 2009 році твердження, як бачимо активно проявилось у 2014 році й фактично виявилось у військових діях сусідньої держави, яка нібито «виступила на захист» російськомовних громадян України.

Відповідно розвиток української мови й вільне володіння нею молоддю, сприятиме розвитку етнічної та національної самосвідомості українського народу й утвердженню української державності.

Л. С. Виготський процес становлення самосвідомості розглядав у руслі культурно-історичної концепції, виходячи з положення про інтеріоризацію

зовнішніх дій. Для психологічної науки важливим є обґрунтування ним соціальної сутності самосвідомості й плідна спроба аналізувати її як безперервний процес розвитку. Вчений розглядав проблему залежності структури самосвідомості людини від того соціального середовища, до якого вона належить. Він прийшов до висновку, що зв'язок між соціально-культурним середовищем і самосвідомістю полягає не у впливі середовища на темпи розвитку самосвідомості, а в тому, що ним зумовлений сам тип самосвідомості й характер її розвитку [47, с. 345]. Вчений в центр аналізу виявлення своєрідності психіки різних народностей і етнічних груп пропонував ставити дослідження структури, специфіки розвитку, особливостей національного середовища їх проживання і діяльності, які й визначають динаміку того, що обумовлює етнічну своєрідність психічних процесів особистості і груп людей [47, с.147–178].

Відповідно, ми можемо розглядати такі особливості як чинники формування етнічної самосвідомості.

В. Г. Крисько вважає, що серед чинників, які суттєво впливають на формування етнічної та національної свідомості й самосвідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає *культура та її окремі елементи*. Якщо ж формування індивіда відбувається під перехресним впливом різних культур, втрачається цілісність його натури [105]. *Зокрема етнічна культура* – певна організація духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності та світосприйняття етносу. В її основу покладено звичаї, традиції, норми та цінності – інтуїтивні та раціональні, міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому етносу [12; 14; 16;18; 28; 29; 82; 83; 102;105; 110].

Л. О. Аза вважає, що *сім'я* є чи не найважливішим соціокультурним чинником формування етнічної самосвідомості. Кожній культурі, як правило, притаманні кілька альтернативних або взаємодоповнюючих образів дитинства, які певним чином впливають на становлення та розвиток етнічної самосвідомості особистості. Установки й стиль сімейного виховання тісно

пов'язані з наявністю в етнічній культурі тих чи інших мотиваційних настанов (потреба у досягненні, орієнтація на інших), що має певні етносоціальні та етнопсихологічні джерела й наслідки [3].

Е. А. Афонін зазначає, що етнічна культура – певна організація духовної, соціальної й матеріальної життєдіяльності та світосприйняття. В її основу покладено звичаї, традиції, норми та цінності – інтуїтивні та раціональні, міфологічні та технологічні моделі виживання, притаманні саме цьому етносу. Мова власне йде про етнічні цінності, як різновид цінностей соціальних, що утворюються культурою певного етносу і є продуктом його свідомості й самосвідомості [71].

Універсалізація і трансформація етнічної культури здійснюється під впливом ще одного вельми важливого чинника – *глобалізації геосвідомості*. На думку Ю. І. Римаренка, для людей з такою свідомістю характерні роздвоєність, внутрішня суперечливість, розлад із самим собою. Причиною цього є цілком зрозуміла неможливість поєднання особливостей різних, відмінних, а іноді й протилежних етнічних звичаїв, орієнтацій, культур. Спроби усунення такої суперечності призводять до відкидання власної національної культури і засвоєння чужої, яка видається престижнішою. Отже, з'являються цілі покоління з нестійкою самосвідомістю, яка згодом перетворюється в нову (тобто чужу) свідомість [191, с. 62]. Отже, *культура* – це найбільш універсальний чинник формування та розвитку етнічної самосвідомості. Саме тому ми у своєму дослідженні будемо розглядати культуру та її складові як основні соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості етносу.

В. І. Козлов [92, с. 39–55] вважає, що етнічна самосвідомість виникає в процесі тривалого сумісного життя людей під впливом таких чинників як соціальне середовище, уявлення про спільне походження і загальну історичну долю.

Г. В. Старовойтова до найбільш важливих емпіричних проявів етнічної самосвідомості віднесла: етнічну самоідентифікацію; уявлення представників

конкретної етнічної спільності про інтегративні та диференційні ознаки цієї спільності, «національний характер» та спільні риси зовнішності етнофорів; до другорядних - мову; характерні етнічні культурні форми (традиції, звичаї, національні свята); орієнтації у міжетнічних стосунках [217, с. 45–46]. Перші - це, передусім етнографічні характеристики, а з точки зору психології більш важливими, на нашу думку є саме мова та традиційно-культурні ознаки етносу, які, одночасно, можна розглядати не лише як прояви, а і як чинники розвитку етнічної самосвідомості за умови їх підтримки і розвитку, в тому числі й на державному рівні.

Стрижневу системотворчу роль у структурі етнічної самосвідомості, на думку більшості дослідників, відіграє етнічна ідентичність, яка, відповідно є й найефективнішим психологічним чинником її розвитку, зокрема в юнацькому віці. За Т. Г. Стефаненко основою етнічної ідентичності є етнічність – приписування індивіду певної етнічної належності за допомогою низки маркерів: етнічність батьків, місце народження, мова, культура тощо. Етнічна ідентичність розвивається у когнітивно-емоційному процесі самовизначення особистості – її усвідомлення, оцінювання та переживання власної належності до конкретного етносу. Вона наголосила, що етнічну ідентичність також необхідно розглядати у ракурсі «...переживання взаємин між Я та етнічним середовищем – своєї тотожності з однією етнічною спільністю й відокремлення від інших» [221, с. 240], що, на нашу думку, є власне процесом етнічного злиття чи етнічного відокремлення.

Феномен «етнічної ідентичності», за Т. Г. Стефаненко [221; 222], найвиразніше презентує його структура, що містить такі компоненти: *когнітивний* – *етнічна обізнаність* (наявність у людини об'єктивних знань і суб'єктивних соціальних уявлень про свою та чужі етнічні групи, а також відмінності між ними) й *етнічна самоідентифікація* (використання індивідом ентоніма (самоназви), що зумовлено його сприйняттям власної належності до конкретної етнічної групи); *афективний* - оцінка та значущість

власної належності до конкретної етнічної групи у поєднанні з етнічними почуттями до себе та до інших членів цієї групи.

Л. М. Дробижева та Г. У. Солдатова до структури етнічної ідентичності окрім когнітивного та афективного включають і поведінковий компонент – прояви власної належності до конкретної етнічної групи, тобто дії та взаємини особистості з іншими людьми [66, с. 3–16].

Наукові положення, сформульовані Г. У. Солдатовою та Т. Г. Стефаненко є важливими для осмислення сутності концепту «етнічна ідентичність» як психологічного чинника розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку [203; 221; 222;].

Важливою етнічною характеристикою особистості виступає її ментальність. А. М. Березін, в рамках дослідження чинників розвитку національної самосвідомості стверджує, що вона є результатом діяльності свідомості, природи людини, її психофізіологічної реальності, узагальнюючою психологічною ознакою якої є тип традиційності як форми, способу етнокультурного буття; тоді як інтегральним виявом ментальності виступає життєве психічне настановлення [27].

З приводу цього Ю. Я. Мединська звертає увагу на глибинні детермінанти етнічного менталітету (зокрема українського), в розвитку етнічної самосвідомості. Під етнічним менталітетом учена розуміє багатовимірну інформаційну психічну структуру, що може бути спричинена на генетичному рівні й реалізується на основі та завдяки переміщенню інформаційних потоків (психічних змістів) різної значущості й міри впорядкованості, інтенсивності й ступеня усвідомленості та глибини їх причинно-наслідкових зв'язків, що в сукупності й утворює таку надскладну й мало очевидну цілісність, як етнічна ідентичність [138, с.77]. Саме у співвіднесенні з нею як «багаторівневою інформаційною психічною структурою» та її етнічно-специфічними пізнавальними конструктами етнічний менталітет є формою маніфестації (прояву) глибинних рівнів психіки.

О. А. Донченко досліджує менталітет і соціум з метою з'ясування таких макрорегуляторів їх динаміки, як соціетальна психіка, соціальний характер, народний дух тощо. На основі аналізу цієї інформації вона намагається реконструювати елементи соціетальної психіки. У широкому розумінні – це субстанція життя соціуму, що передається з покоління в покоління як наслідування історії і культури суспільства, детермінована географічними, кліматичними і ландшафтними умовами життя людей, що населяють певну територію [63, с. 31–55].

А. В. Фурманом феномен менталітету розглядається як «субстанція духовна», яка має історичне походження у взаємодоповненні індивідуальних, групових і суспільних інваріантах як похідних складових культури народу, його релігії, життєустрою, філософських ідей, освіти, побуту» [240, с. 43]. Державу, церкву та освіту вчений вважає основними соціальними мегачинниками консолідації суспільства, конструктивно-перетворювальна дія яких залежить від повноти повсякденного врахування набутого досвіду минулих поколінь, котрий так чи інакше кристалізований у національних формах ментальності.

Проведений аналіз дає нам можливість зробити висновок, що ще одним важливим чинником, який впливає на розвиток етнічної самосвідомості юнаків і дівчат є *релігія*. Зрозуміло, що вона пов'язана передусім з процесом формування релігійної самосвідомості, зміна якої зумовлює зміну устрою життя, моралі, етичних норм, установок і психічного стану людини загалом.

Дослідження релігійно-моральної тематики у гуманістично орієнтованій психології й феноменології поглиблюють розуміння сучасної вітчизняної психокультури, посилюють її зв'язки з культурами інших народів, сприяють духовно-культурному і моральному відродженню українського етносу [146; 159]. Так І. П. Мозговий зазначає, що український тип культури характеризується традиційно європейськими рисами, які набули своєї довершеності в козацьку добу. Високий освітній рівень українського народу в часи Середньовіччя показував глибокий потяг нашого народу до знань

навіть у найтяжчі періоди його історії. Філософія серця є чисто українським явищем, яке базується на специфіці духовного складу українців, що є самобутнім явищем, котре набуло відповідного забарвлення під впливом європейської духовності [148, с. 109–111].

М. А. Козловець вважає, що у релігійному розрізі українцям завжди була властива глибока набожність, пов'язана не тільки з культовою практикою, а й з моральними засадами, усім укладом економічного життя. Українське православ'я, прийняте з Візантії і модифіковане в Україні, було далеким за своєю глибинною сутністю від ідеологічних принципів одержавлення Російської церкви. І сьогодні боротьба за Київський патріархат є боротьбою за українську державність [94, с. 522].

Тому таким важливим є вплив релігійної культури на розвиток етнічної самосвідомості людини. К. К. Недзельський зазначав, що культура ... є особливою формою життя етносу, специфіка якого визначається конфесійною зорієнтованістю. ... Оскільки, етнічна самосвідомість народу є конфесійно забарвленою, тому культура кожного народу є унікальною і неповторною. Рефлексуючи цю унікальність і неповторність, народ ідентифікує себе із своєю культурою, передусім, національною Церквою [159, с. 12–13].

Традиційна православна церква дещо лякає молодь своєю, як їм видається, крайньою ортодоксальністю, а світських організацій, які б викладали християнське богослов'я, у нас практично немає. Безперечно, є потреба створювати такі заклади в Україні, інакше цю нішу заповнять тоталітарні деструктивні секти різних спрямувань і напрямів, руйнуючи свідомість і самосвідомість особистості юнаків і дівчат і, власне, позбавляючи їх майбутнього [129, с. 108–109, 210, с. 475–492].

Розглянемо ще один важливий елемент культури народу – його історичну пам'ять. Як зазначають А. А. Герасимчук і З. І. Тимошенко, – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв,



морально-естетичних норм, котрі мали місце у минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого й відбувається самоусвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації [52, с. 298–299].

Історична пам'ять, зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів є особливим соціокультурним феноменом осмислення індивідом, етносом (нацією), соціумом свого становища у часі й просторі, є унікальною сукупністю уявлень етнонаціональної спільноти про своє минуле [161], залежно від чого вибудовується і їх майбутнє (*коментар наш – Г. С.*).

За умов порушення лінії зв'язку минуле-сьогодення-майбутнє саме пам'ять здатна допомогти рефлексивному теперішньому відшукати свою ідентичність. Таким чином, маємо підставу говорити про безпосередній взаємозв'язок історичної пам'яті й реальності сьогодення з етнічною ідентичністю та розвитком етнічної самосвідомості особистості. В. Масненко вважає, що значення історичного знання для національної ідентичності зростає також з огляду на явище «парадоксу Бромлея», суть якого полягає в тому, що в умовах руйнації традиційного суспільства та відмирання традиційно-побутової культури і втрати питомих етнографічних рис, все ж відбувається зростання етнонаціональної свідомості [137, с. 153–168]. Остання ж, за М. А. Козловець, формується через усвідомлення національною спільнотою самобутності власної історичної долі, а відтак, історична пам'ять у сфері функціонування суспільної свідомості виконує потужну компенсаторну функцію, постає формою психологічного захисту та ідентифікації соціуму [94, с. 481–482].

Далі зупинимося на аналізі такої важливій для міжетнічної взаємодії властивості особистості як толерантність. Саме із-за нестабільного, непрогнозованого сьогодення, ускладненого військовими діями у нашій країні та терористичними загрозами загальносвітового значення проблема етнічної толерантності, передусім, молоді, яка визначатиме подальший

соціальний, економічний, правовий та політичний розвиток світу стає особливо актуальною. Тому ми вважаємо, що етнічна толерантність поряд з етнічною ідентичністю є визначальним психологічним чинником розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

У науковому світі досліджуються різні аспекти толерантності: Л. Король [122] та О. М. Лозова [126], вивчають прояви етнокультурної толерантності у кроскультурних дослідженнях; М. С. Мириманова та А. С. Обухов [143] проводять дослідження, що стосуються виховання толерантності через соціокультурну взаємодію; Г. А. Назаренко [153] розглядає проблему виховання культури міжетнічних відносин старшокласників в позаурочній діяльності; О. В. Чернова [251, с. 82–100], Е. О. Ангеліна [10, с. 16–18] вивчають етнічну толерантність старшокласників; І. С. Тишик та О. В. Ткачук [228; 230] аналізують форми, методи та засоби формування міжетнічної толерантності; О. В. Кихтюк [87] досліджує етнічну толерантність як складову актуального етнопсихологічного статусу особистості; Л. О. Кияшко [88] досліджує проблему подолання етнічних стереотипів з точки зору формування толерантної взаємодії молоді різних національностей; Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко розглядають етнічну толерантність як наявність позитивного образу іншої етнокультури при збереженні позитивного сприйняття власної [117].

На думку Г. Г. Абдулкаримова, основою етнічної толерантності є позитивна етнічна ідентичність. Її сформованість визначається готовністю до спільної діяльності особистості із представниками інших етносів [1].

Л. Король зазначає, що молодь, яка схильна розглядати власну особистість як індивідуально неповторну, таку, що характеризується відмінними проявами власної індивідуальності (зовнішнім виглядом, поведінкою, ідеями, віруваннями, переконаннями, цінностями, вподобаннями), більш схильна й до толерантного позитивного та шанобливого ставлення до індивідуальних проявів «Іншого» [122].

Отже, аналіз наукової літератури дав можливість констатувати, що толерантність у площині психологічної парадигми означає повагу, прийняття, позитивне ставлення та розуміння різноманіття індивідуальних форм самовираження. Толерантність є особистісною властивістю, що виражається в гуманістичній спрямованості особистості на ціннісне ставленням до оточуючих. Вона розуміється як соціальна установка на певний тип ставлень, що проявляються в індивідуальних діях та вчинках особистості.

У ХХІ ст. людство продовжує виявляти різні форми нетерпимості, насильства, в тому числі й на етнічному та релігійному ґрунті.

Релігійна толерантність може визначатися як терпимість до людей іншої віри, повага до інших переконань, неупередженість у ставленні до інших релігійних парадигм, культів і традицій. Кожна релігія виконує різні функції в суспільстві, в тому числі й апологетичну, проголошуючи тільки свою релігію істинною, тому певна настороженість чи й нетерпимість до інакочергованих в будь-якій релігійній системі, особливо на стадії становлення, складає одну із засад її віровчення. Проте, в сучасному полірелігійному, поліконфесійному світі помірковані представники різних релігій засуджують прояви релігійного фундаменталізму та екстремізму. Відповідно, на противагу конфліктним установкам минулого приходиться усвідомлення того, що на зміну нетерпимості повинні прийти толерантність і взаєморозуміння, в тому числі й між різними релігійними конфесіями [20; 45; 60; 74; 86; 126; 159; 189; 202; 210; 213; 233; 247].

Сприяє такому розумінню має в тому числі і релігійна просвіта, що повинна здійснюватися у світських освітніх закладах, зокрема у вищій школі, яка готує майбутню економічну, політичну, культурну еліту нації. Освітня діяльність є важливим чинником соціалізації молодого людини, де вона здобуває комплексні знання та закріплює відповідні ставлення щодо процесів суспільної і власної життєдіяльності, зокрема, й пов'язаних з проблемами (в тому числі й релігійними) розвитку етнічної спільності до якої

вона себе відносить [210, с. 396]. Тому Рада Європи й виступає за викладання основ релігійних знань в муніципальних школах, що розглядається як варіант боротьби проти релігійного фанатизму. Також знання основних релігійних догм та постулатів світових релігій дасть можливість не ображати релігійні почуття віруючих, до якої б конфесії вони не належали [146].

Відповідно ми вважаємо, що у ВНЗ, передусім, педагогічних, повинні готувати кадри, що нестимуть у школу й передаватимуть учням толерантність як рису особистості, що позитивно впливатиме на профілактику будь-яких конфліктів, зокрема базованих на етнічному чи релігійному ґрунті.

Проаналізувавши вплив основних психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці, коротко зупинимося й на особливостях впливу інших чинників на становлення етнічної самосвідомості спільності й окремих її представників.

До чинників становлення етнічної самосвідомості також відносять екологічний, історичний, геополітичний та геопсихічний.

На особливості взаємодії етносу з середовищем існування, природою впливає також *екологічний чинник*, що пояснює екологічну зумовленість асоціацій, пізнавальних процесів, комунікації, стереотипи поведінки, різноманітні форми суспільної свідомості й особливості індивідуальної самосвідомості, зокрема етнічної. Вплив екологічного чинника на психологічну діяльність українського етносу, зокрема емоційної сфери та мотиваційних установок, відзначається в дослідженнях О. В. Киричука, В. М. Павленка, С. П. Павлюка, В. Хрущ і О. Хрущ та ін. [85; 173; 175; 248].

Наприклад, В. Хрущ і О. Хрущ, які вивчали особливості психологічного складу різних етнічних груп Прикарпаття, відзначають, що важливими психологічними характеристиками й рисами характеру гірських жителів є сміливість і волелюбність, почуття власної гідності, хоробрість і наполегливість [248, 161–164].

О. В. Киричук відзначає і значний вплив *геопсихічних чинників* на характеристики українського етносу й, відповідно, етнічної самосвідомості українців. Він вказує, що залежно від місця проживання населення формується психіка «верховинця», «людини лісу», «сина степу» та ін.» [85].

Поряд з *геопсихічним та екологічним чинниками* можна відзначити й важливий вплив *геополітичного та історичного чинників* на розвиток етнічної самосвідомості [165; 170; 175; 177; 179; 183]. На історичній обумовленості етнічної самосвідомості наголошував С. А. Токарев [232; 233], зазначаючи, що саме співвідношення соціальних зав'язків та спільність релігії породжує етнічну самосвідомість. Його трактування категорії «етнічна самосвідомість» охоплює соціально-економічну, політичну і духовну сфери життя етносу, що в науковому плані видається нам правильним, хоча значна частина науковців відносить такі ознаки до національної самосвідомості.

Намагаючись виявити коріння комплексу меншовартості українців, В. Янів наголошує, що в Україні протягом значного історичного періоду сформувався благодатний ґрунт для зростання цього комплексу: політичне поневолення із заборобою мати власну мову та нав'язування назви «малороси» [267].

Як свідчить проведений теоретичний аналіз, етнічна самосвідомість складається протягом всього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості; формується в тісному взаємозв'язку з культурою, вихованням, освітою і передається від покоління до покоління на шляху історичного існування народу. Цілісної оформленості на рівні Я-концепції вона набуває в юнацькому віці. До чинників становлення етнічної самосвідомості відносять: історичний (А. А. Герасемчук, З. І. Тимошенко), геополітичний, етнографічний (В. Масненко), екологічний та геопсихічний (О. В. Киричук, В. М. Павленко, В. Хрущ і О. Хрущ), соціальне середовище, уявлення про спільне походження і загальну історичну долю (В. І. Козлов).

Основними психологічними чинниками розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці є етнічна ідентичність та етнічна

толерантність (Е. О. Ангеліна, А. М. Березін, Л. Король, Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко, О. В. Чернова), а соціальними чинниками – складові етнічної культури (В. Г. Крисько, Ю. І. Римаренко): мова (Є. Андрос, Дж. Фішман), традиції, релігія, освіта (Е. А. Афонін, М. А. Козловець, А. М. Львовчкіна, І. П. Мозговий, К. К. Недзельський, С. О. Ставицька), етнічний менталітет (Ю. Я. Мединська, А. В. Фурман та ін.).

Отже, в цьому підрозділі здійснено аналіз теоретичних підходів до вивчення проблеми чинників розвитку етнічної самосвідомості як окремої особистості, так і етносу загалом. Теоретичним шляхом виокремлені психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці, емпіричному дослідженню яких буде присвячено другий розділ нашого дисертаційного дослідження.

В наступному підрозділі зосередимося на аналізі особливостей розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

### **1. 3. Психологічні особливості та механізми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку**

У дослідженнях кінця ХХ початку ХХІ століття, активно вивчаються різноманітні соціальні процеси у молодіжному середовищі, тому що результат боротьби за молодь пануючих й ідеологічно контролюючих структур і наслідки боротьби самої молоді за свободу самовизначення набувають особливого значення для існування суспільства й окремої особистості. Юнацтво за соціальною сутністю відображає всі суперечності й можливості соціально-історичної й культурної динаміки суспільства в рамках певного масштабу соціальної реальності (своєї країни, певного соціокультурного співтовариства). У цьому змісті ми можемо відзначити, що

саме молодь, значною мірою, визначає траєкторію історичного руху суспільства.

Стійким стереотипом самосвідомості молоді є ідентифікація зі своїм поколінням. Замолоду індивід стоїть найближче до історичних подій, ніж абиколи. Він стає «співзвучним епосі» і конститує себе як представник певного покоління, що, у свою чергу, поєднується, «синхронізується» певними важливими для багатьох подіями громадського життя, збігом установок, смаків, моди [174].

Юнацький вік багато вчених пов'язують із бурхливим розвитком самосвідомості [44; 98; 100; 130; 174; 236]. Замолоду відкриття себе як неповторної індивідуальності нерозривно пов'язане з відкриттям соціального світу, у якому юнаки мають жити, звернені до себе в процесі рефлексії (як механізму розвитку самосвідомості. – Г. С.). Життєві проблеми в юнацькому віці носять світоглядний характер, стаючи елементом соціально-морального або особистісного самовизначення [247, с. 78].

Рівень самосвідомості, стійкість образу «Я», основні складові «Я-концепції» в юнацькому віці тісно пов'язані з розвитком інтелекту. Теоретичне рефлексивне мислення дозволяє: аналізувати абстрактні ідеї; шукати помилки й логічні суперечності в судженнях; виявляти цікавість до абстрактних філософських, політичних й інших суспільних проблем; міркувати про ідеали, майбутнє.

Вчені вважають юнацький вік сензитивним періодом для поєднання різних форм індивідної, індивідуальної, особистісної самосвідомості та їх інтегрування у фізичну, психічну та соціокультурну самосвідомість [210]. У юнацтва змінюється зміст самосвідомості. Вони звертають увагу на окремі прояви власного психічного життя та життя інших людей; спеціально ставлять завдання розібратися у собі, пізнати сильні й слабкі, позитивні й негативні сторони своєї особистості. Стимулом для розвитку їх самосвідомості стають суперечності між усвідомленням ними того, що вони вже дорослі, і їх фактичними соціальними можливостями реалізувати цю

дорослість. Вони часто беруться за випробування своїх фізичних і розумових сил, свідомо шукають шляхи для реалізації власних якостей, порівнюють себе з іншими людьми, з героями літературних творів, тощо. Подібна поведінка призводить до прискорення розвитку їх самосвідомості. Разом з тим, в юності є серйозні проблеми з розвитком самосвідомості, оскільки, настання зрілості людини як індивіда (фізична зрілість) і особистості (соціальна зрілість) не збігаються в часі [44; 95; 98; 100; 107; 152; 174; 190].

Самосвідомість, що півстоліття назад уже «оформлювалася» до 17-19 років, формується в цей час до 23-25 років. Період навчання, що значно розтягується в часі, приводить деяких молодих людей до безвідповідального інфантилізму. Проте, з іншого боку залишає простір для цілеспрямованого впливу на їх розвиток і формування самосвідомості, в тому числі й етнічної. Ігнорування певною частиною молоді системи соціальних цінностей і заборон - це не тільки прояв конфлікту поколінь (це завжди було, є й буде), а й наслідок кризових явищ у нашій країні, перехідного стану суспільної свідомості. Готовність (здатність) до особистісного й життєвого самовизначення як одного з основних новоутворень юнацького віку близьке уявленню про ідентичність – поняттю, що часто зустрічається при описі цього віку зарубіжними дослідниками. Ідентичність – це почуття знаходження, адекватності й володіння особистістю власним «Я» незалежно від зміни ситуації. Так Е. Еріксон пов'язує юність з кризою ідентичності, що відбувається в період життєвого циклу, коли хлопці і дівчата повинні виробити з діючих елементів дитинства й надій, пов'язаних з майбутнім, свої головні перспективи й шлях розвитку; він повинен визначити значущу подібність між тим, яким він припускає бачити себе сам, і тим, що за свідченням його загостреного почуття самосвідомості очікують від нього інші [264, с.43–63].

Юнацький вік, який визначається у психології, переважно з 17-18 до 21-23 років – це рубіж, звичай позначуваний як перехід від самовизначення до самореалізації [44; 100; 174; 236; 256; 264 ]. У вітчизняній і закордонній



літературі неодноразово відзначалося, що усвідомлення себе як частини покоління приходить до вікових когорт в особливі епохальні моменти історії, періоди потрясінь, ламання соціальних стереотипів, погіршення економічного становища широких мас населення, відчутного звуження для переважної більшості молодих людей життєвих перспектив. На цьому тлі, особливої актуальності набуває проблема становлення етнічної самосвідомості молоді [247, с. 63–65].

Для розкриття нашої проблеми важливим є розуміння специфічних вікових особливостей представників юнацького віку. Зокрема, хлопцям і дівчатам притаманні пошуки власної ролі в житті, сенсу свого існування та визначення шляху втілення в життя обраних цінностей, тому вікова криза, яку вони переживають не обмежується лише пошуками власної індивідуальності, а може бути кризою ідентичності професійної, етнічної, національної чи релігійної. Така криза примушує думати про себе, обирати шляхи, якими хочеться пройти крізь життя, тобто розвивати власну самосвідомість [100; 256; 264], в тому числі й етнічну. Так звана «розмита ідентичність» у юнацькому віці вказує на низький рівень самосвідомості або ж суперечливий її характер, що призводить до невизначеності власної «Я-концепції» юнаків та дівчат і спричиняє неефективність розвитку чи «застій» [263, с. 53].

Коли процес вибудовування власної Я-концепції, через поєднання узагальнених образів «Я-фізичне», «Я-психічне», «Я-соціальне» набуває певної оформленості й стабільності, до кінця юнацького періоду та досягнення людиною фізичної, психічної і соціальної зрілості (близько 21-25 років) за різними віковими періодизаціями можна говорити або про активний розвиток самосвідомості, або про пасивну позицію особистості стосовно власного розвитку, яка може носити хіба що спорадичний, випадковий характер [210, с. 138].

Вказану проблему частково розглядала О. В. Камінська. Вона досліджувала розвиток самоствавлення в юнацькому віці як компоненти

самосвідомості в процесі інтегрування образу себе. У розвитку когнітивної складової самосвідомості це проявляється в підвищенні значущості системи власних цінностей, посиленні динамічного аспекту самосприйняття. В емоційній сфері перехід на новий рівень полягає у перетворенні окремих якостей та часткових самооцінок у загальне цілісне ставлення до себе і заміні двополюсної самооцінки невизначеним, амбівалентним оцінним судженням. Розвиток регуляторної складової відбувається в напрямку більшої диференційованості та вміння відокремлювати успіх чи невдачу в конкретній діяльності від загального уявлення про себе, своїх здібностей, можливостей. Учена приходять до висновку, що кожен акт самосвідомості – це взаємодія самопізнання і самоствавлення, яке виникає і формується на різних рівнях самопізнання, і суттєво впливає на процес розвитку самосвідомості, визначаючи його специфіку і спрямованість [81, с.122–132].

На думку І. С. Кона, морально-духовне «Я» людини, що вміщує в суб'єктивній формі систему суспільно значущих пріоритетів, створюється в процесі розвитку її морально-духовної свідомості й самосвідомості. При цьому, свідомість забезпечує розвиток позитивних ставлень до певних моральних норм, тобто особистісних властивостей, а самосвідомість – їх емоційно-ціннісне оцінювання. У результаті такої «діяльності переживання» особистісна властивість може перетворюватися на відповідну особистісну цінність, образ морально-духовного «Я», як вартісне надбання і складова ядра особистості, передусім, у юнацькому віці [97, с.332–333].

Тому, щоб зорієнтувати хлопців і дівчат на активну позицію стосовно власного розвитку, зокрема етнонаціонального, усвідомлення своїх потенцій, можливостей, а основне – потреби в такому розвитку, ми повинні задіяти їх самосвідомість стосовно аналізу, оцінки, актуалізації власного внутрішнього світу щодо усвідомлення належності та ставлення до свого народу (етносу, нації) та допомогти у визначенні напрямів і способів реалізації своєї етнічності.

Віковий період 17-22 рр. є вирішальним у становленні етнічної (національної) самосвідомості та етнічного (національного) «Я» особистості. Важливими новоутвореннями юнацького віку є набуття юнацтвом етнічної (національної) ідентичності, визначення власної позиції як суб'єкта конкретного етносу (нації), прийняття рішень щодо етнонаціональної сфери своєї життєдіяльності. Таким чином відбувається об'єктивація етнонаціонального «Я» за принципом «Ми – Вони» [208; 209; 244–246]. В. Ю. Хотинець вважає, що саме юність є вирішальним віковим періодом для розвитку етнічної самосвідомості особистості, зазначивши що «.. зміни на цьому етапі розвитку є трансформацією самосвідомості, які залежать від соціально-політичних, економічних і демографічних умов життєдіяльності етносу» [246, с. 42].

Розвиток етнонаціонального «Я» особистості періоду юності характеризується певними особливостями. Так, юнаки і дівчата здатні чітко визначити власну етнонаціональну самоідентичність, а саме – «Я – українець», надаючи цій ідентичності достатньо високої значущості в особистій інтегрованій системі різних ідентичностей. Юність є періодом, протягом якого особистість продовжує рефлексувати на свої взаємодії із сім'єю, на пошуки власного місця з-поміж своїх близьких і рідних, що є представниками конкретного етносу (націй). Нерідко це може призвести й до відокремлення чи навіть відчуження від них. Інтенсифікується ідентифікація юнака із самим собою, з ровесниками, з ідеалом, що сприяє особистісному та духовному зростанню молодої людини. Якщо ідеал є національним героєм, то така ідентифікація оптимізує процес становлення етнонаціональної самосвідомості юнаків і дівчат. У процесі ідентифікації зі значущими іншими представниками конкретної нації молода людина засвоює їх етнонаціональні цінності, якості, норми, звичаї, традиції та т. ін. [209, с.141–149] У хлопців і дівчат посилюється прагнення до самовизначення, як представників референтних груп, зокрема й етнонаціональних спільностей. Вони обирають

конкретну стратегію власної поведінки, здійснюють вчинки, позиціонуючи себе як представників певної етнонаціональної групи, відстоюючи її цінності.

Набуття особистісного потенціалу в процесі подальшого дорослішання може призводити до виникнення почуття незалежності від найближчого оточення, що достатньо часто супроводжується сильними емоційними переживаннями, створюючи низку проблем. Розуміння відносності цієї незалежності, осмислення цінності родинних й національних зв'язків, досвіду старшого покоління з'являється в результаті тривалих і складних процесів: саморефлексії; вибору та конструювання особистої системи істинних цінностей; самоідентифікації зі значущими іншими (близькими, друзями, ідеалом як представниками конкретної нації) [151; 152; 206; 209].

Отже, формування самосвідомості в юнацькому віці має інтегрувальні тенденції усвідомлення свого місця у житті, в професійній діяльності, суспільстві; визначення майбутнього життєвого шляху, побудови авторської моделі світу та спрямованості на її реалізацію, відповідно, індивідуально-особистісної самореалізації. Також, у юнацькому віці виникають і нові види самосвідомості: навчальна, професійна, громадянська, етнонаціональна.

Зупинимось більш докладно на аналізі тих досліджень, які присвячені вивченню особливостей розвитку етнічної самосвідомості у юнацькому віці.

З другої половини ХХ ст. у США, Латинській Америці та Західній Європі з'являються наукові дослідження, присвячені проблемам розвитку етнічності, етнічної самосвідомості та етнічної ідентичності у підлітковому та юнацькому віці: Rosenthal, A. Doreen; Cichello, M. Anthony [289] досліджують проблему соціального регулювання міжособистісних стосунків з позицій становлення етнічної ідентичності на прикладі італійсько-австралійських підлітків; V. A. Floor Van Oort, Inez M. A. Joung, Johan P. Mackenbach, Frank C. Verhulst, Leyla Bengi-Arslan, Alfons A. M. Crignen, Jan van der Ende [278] вивчають розвиток етнічної нерівності в інтерналізації і екстерналізації проблем з підліткового віку в молодому віці та як етнічні відмінності впливають на проблемну поведінку в підлітковому віці й обумовлюють

соціально-класову приналежність у зрілому віці; Dannette Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden [282] висвітлюють результати 25-ти літнього лонгітюдного дослідження взаємозв'язку етнічної ідентифікації, соціального неблагополуччя і психічного здоров'я в підлітковому, юнацькому і дорослому віці; Clifford Stevenson and Orla T. Muldoon [286] розглядають соціально-політичний контекст становлення національної ідентичності (самосвідомості) в підлітковому віці; Chao, Ruth; K. Otsuki-Clutter, Michiko [284] досліджують расові та етнічні відмінності з точки зору соціокультурних і контекстних обґрунтувань; G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chung [281] вичають проблеми акультурації дорослих та підлітків в іноетнічному середовищі; S. Ahohtn [269] досліджує реалізацію політики ідентичності через програми з історії; Cousins, Ewer [274] аналізує проблему конвергенції культур і релігій у світлі еволюції свідомості; J. A. Fishman [279] проводить теоретичний та емпіричний аналіз проблеми зникаючих мов та ін.

Зупинимось на аналізі цих досліджень докладніше. Так, Rosenthal, A. Doreen; Cichello, M. Anthony [289, с.487–501] досліджують проблему соціального регулювання міжособистісних стосунків з позицій становлення етнічної ідентичності на прикладі італійсько-австралійських підлітків, що отримують перший досвід своєї етнічної культури через батьків, які визначають першу конкретну соціальну реальність, в якій вони ростуть і виховуються. Збереження або відмова від рідної (етнічної) культури батьками може надаватися зростаючій дитині в якості установки про цінність своєї етнічної групи. Ця первинна соціалізація ініціює формування почуття приналежності до групи (*процеси ідентифікації з групою – Г. С.*), полегшуючи процес, при якому важливі культурні цінності та моделі поведінки стають частиною особистісного самовизначення (наприклад, Harris 1980). Відповідно, збереження батьками культурних зв'язків з власною етнічною групою, може служити для підлітків (юнаків) джерелом порівняння себе та інтегрування в етнічну групу, що необхідно для почуття позитивної етнічної ідентичності. Таким чином, збереження у сім'ї власної етнічної

культури є важливим соціально-психологічним чинником набуття підлітками етнічної ідентичності, що сприятиме розвитку їх етнічної самосвідомості. Разом з тим, наскільки ця ідентичність буде несуперечливо-позитивною залежить і від того як певну етнічну культуру й етнічну ідентичність сприймає суспільство загалом. Упередженість і недовіра мають тенденцію до збільшення з віком дітей. При цьому, дівчатка частіше отримують повідомлення про расову гордість, тоді як хлопчики частіше отримують повідомлення про расові бар'єри.

Дослідники виявили, що вплив з боку обох батьків залежить від віку і статі їх дітей, а також наявного у молоді власного досвіду дискримінації. Таким чином, можна сказати, що розуміння сімейних практик ідентичності також, відрізняються залежно від геополітичного контексту (Ruane & Todd, 1996). Це призводить до двох важливих наслідків: етнічно-національна ідентичність батьків за певних умов (переважно кризових суспільних ситуацій – соціальна, політична, економічна (*й, особливо військової кризи, яку, поряд з іншими, переживає Україна – коментар наш Г. С.*) входить у контекстну суперечність з ідентичністю їх вже дорослих дітей, передусім молоддю, яка виражає свою ідентичність через інший контекст самосвідомості, в даному випадку етнічної, соціальної чи релігійної.

У численних дослідженнях підлітків з сімей іммігрантів описані соціально-культурні чинники і / або чинники, пов'язані з імміграцією, в тому числі культурні цінності чи орієнтації сім'ї, сімейна чи родинна взаємозалежність і підтримка (Lamborn & Nguyen, 2004). У кількох дослідженнях вивчалася роль релігійної участі сім'ї та діяльності в чотирьох основних етнічних груп. У порівнянні зі своїми європейськими й американськими однолітками, афро-американські й азіатські підлітки не тільки повідомляли про частіше відвідуванні церкви, а й надавали більшого значення їх релігії, навіть, з урахуванням соціально-демографічних чинників. Міжнародні дослідження (наприклад, Verkuyten & Slooter, 2008) мусульманської молоді виявили, що релігія служила формою соціального

контролю за рахунок посилення значення сім'ї, моральних норм і, в кінцевому рахунку, зниження ризикованої поведінки молоді та зміцнення соціальної компетентності і психологічного благополуччя. Як для мігрантів, так і для тубільців процес розвитку від підлітків до молоді вказує на зрушення щодо впливу сім'ї і середовища поза сім'єю. По-перше, сімейне середовище втрачає свою домінуючу функцію і постійний контроль, а соціальне середовище поза сім'єю стає все більш важливим. По-друге, стилі виховання мігрантів і вихідців відрізняються. Наприклад, турецькі батьки високо цінують відповідальність, успіх у школі й соціальний успіх, а цінність автономії і соціальної поведінки менше. Голландські батьки також надають значення відповідальності, проте більше цінують самостійність і соціальну поведінку (Phalet & Schönflug, 2001). По-третє, підлітки мають більше можливостей взаємодіяти з іншими людьми за межами своєї сім'ї і соціальних мереж сім'ї в перехідний період. (Dagevos & Veenman, 1996). Поведінка мігрантів може змінитися, коли мігранти мають культурні контакти з членами приймаючого населення (Bhugra & Bhui, 1998). Цілком можливо, що розвиток ідентичності мігрантів дає більше проблем у підлітковому віці, тому що процес роботи з двома (або більше) різними культурами є напруженим і заплутаним. Але, коли розвиток ідентичності закінчується у юнацькому віці, мігранти показують тільки невеликі відмінності у психічному здоров'ї в порівнянні з тубільцями (За [270; 271]).

V.A.Floor Van Oort, Inez M.A.Joung, Johan P.Mackenbach, Frank C.Verhulst, Leyla Bengi-Arslan, Alfons A.M.Crignen, Jan van der Ende [275, с. 176–184] вивчають розвиток етнічної нерівності в інтерналізації і екстерналізації проблем з підліткового віку в молодому віці та як етнічні відмінності впливають на проблемну поведінку в підлітковому віці й обумовлюють соціально-класову приналежність у зрілому віці. Проблема розглядається в тому ракурсі, що у багатьох країнах є суттєві відмінності в забезпеченні доступу до послуг з охорони здоров'я різних етнічних груп, тому нівелювання етнічних відмінностей при збереженні психічного здоров'я

в молодому віці сприятиме попередженню відмінностей в розвитку професійних захворювань у зрілому віці.

Dannette Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden [282, с. 293–300] висвітлюють результати 25-ти літнього лонгітюдного дослідження взаємозв'язку етнічної ідентифікації, соціального неблагополуччя і психічного здоров'я в підлітковому, юнацькому і дорослому віці. З цією метою в поточному дослідженні дослідниками використовувався метод «слухання» та фокус-групи для вивчення уявлень молоді про національну ідентичність у процесі їх спілкування. Такий підхід дозволяв з'ясувати стратегічні конструкції ідентичності з точки зору орієнтації респондентів на свою етнічну та національну ідентичності. У період переходу до дорослого життя багато підлітки ставлять під сумнів світогляд про який вони дізналися від своїх батьків і за зразками для наслідування. Цей перехід характеризується прийняттям рішень про кар'єру і потенційних партнерів, не завдяки зменшенню залежності від сім'ї та найближчих родичів, а шляхом формування світогляду й унікальної ідентичності.

Clifford Stevenson and Orla T. Muldoon [286, с. 583–599] розглядають соціально-політичний контекст становлення національної ідентичності (самосвідомості) в підлітковому (юнацькому) віці. Базуючись на дослідженнях (Billig, 1995), (Reicher & Hopkins) науковці вказують, що політики можуть використовувати історичні ресурси, географічні особливості, психологічні атрибути, економічні аргументи і політичні контексти для того, щоб використовувати етнічну та національну ідентичність, за чи проти певної політичної позиції, особливо у країнах з етнічними конфліктами (Condor, & Stevenson, 2007; Wallwork & Dixon). Ці ресурси у контексті нашого дослідження можна розглядати як чинники розвитку етнічної ідентичності особистості. Для більшості, етнічність (національність) приймається безпроблемно за народженням, по крові, або громадянством, для інших – це є не настільки очевидним. Часто такі маркери етнічної (національної) ідентичності, як історія, географія, культура



складають початкові основи розуміння національної ідентичності, що може призвести до суперечливої або проблемної етнічної (національної) ідентифікації [270, с. 145–172]. Ці проблеми особливо очевидні на кордонах країн, де географічні та політичні елементи національної ідентичності є менш визначеними. Прикордонні регіони є часто нетиповими щодо титульної етнічної чи національної ідентичності, оскільки їх населяють більш широкі верстви суспільства з точки зору чіткої етнічно-національної визначеності (Reicher, Hopkins, Condor) [286]. Це підтверджується, власне, тими подіями, які відбуваються сьогодні в Луганській і Донецькій областях України.

Ruth, K., Otsuki-Clutter, Chao Michiko [284, с. 42–60] досліджують расові та етнічні відмінності з точки зору, соціокультурних і контекстних обґрунтувань. Їх дослідження спрямовані на вивчення того, як расова та етнічна приналежність перетинаються з іншими важливими соціально-демографічними характеристиками, особливостями соціальних класів і статі. Вчені виходили з того, що етнічні відмінності впливають на проблемну поведінку в підлітковому віці (зокрема дітей-мігрантів) й обумовлюють їх соціально-класову приналежність у зрілому віці, що є важливим для профілактики соціальної нерівності класів. Також розглядалася проблема того як при однаковій системі освіти етнічні меншини мають більш низьке соціально-економічне становище, ніж етнічна більшість [284, с.42]. Визначення науковцями таких взаємозалежностей забезпечує більш контекстуальне розуміння психологічних особливостей конкретних рас, соціальних та етнічних груп.

G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chung [281] вивчають проблеми акультурації дорослих та підлітків (юнаків) в іноетнічному середовищі, зазначаючи, що у молоді вона проходить швидше, однак це створює проблеми у спілкуванні підлітків (юнаків) з батьками. Мігранти підліткового та юнацького віку можуть отримати більше можливостей для взаємодії з членами приймаючого населення. В результаті, їх поведінка може змінитися. Таким чином, вплив культури більшості може збільшуватися в той час як

вплив мігруючої культури може зменшуватися. Унаслідок, інтерналізації та екстерналізації поведінка мігрантів і тубільців може стати більш схожою (Berry, 2001), що призводить до зниження етнічного паритету при переході до дорослого життя.

S. Ahohtn [269, с. 2] досліджує реалізацію політики ідентичності через програми з історії, показуючи, як через навчальні предмети можна впливати на формування ідентичності, зокрема етнічної. С. Ewer [274, с. 209–219] аналізує проблему конвергенції культур і релігій у світлі еволюції свідомості. J. Fishman [279, с. 13–21] проводить теоретичний та емпіричний аналіз проблеми зникаючих мов, що пов'язано з «розмиванням» етнічної ідентичності та проявами маргінальності.

Загалом, аналіз феномена етнічної самосвідомості привів американських та європейських дослідників до висновку, що етнічна ідентичність індивіда є настільки ж соціальним конструктом, наскільки ним є «індивідуальна свідомість».

У зв'язку з цим слід зазначити, що етнічний статус особистості найчастіше залишається незмінним протягом усього життя людини. Проте, зовнішні соціальні обставини можуть спрямовувати саме особистість юнацького віку на переосмислення ролі етнічної приналежності в її житті, призводити до трансформації етнічної ідентичності, особливо у випадку міжетнічного шлюбу чи еміграції. Відповідно, така ситуація міжетнічного спілкування дає людині більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формуванню комунікативних навичок. Відсутність досвіду міжетнічного спілкування обумовлює і меншу схильність до подібних контактів, і менший інтерес до власної ідентичності.

Наступний етап нашого теоретичного аналізу стосується обґрунтування механізмів розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

У психології існують різні підходи до розуміння механізмів розвитку свідомості та самосвідомості особистості. Зокрема, І. Д. Бех виділяє такі

механізми морально-духовного перетворення особистості: самооцінку, самопізнання, самоставлення, рефлексію і саморефлексію, самоконтроль та самоприйняття, ідентифікацію та самоідентифікацію, зворотній зв'язок, духовну напруженість, совість як іманентно притаманний людині механізм розвитку духовності, волю як механізм досягнення духовного. Важливими для розуміння проблеми розвитку самосвідомості, зокрема етнічної, як одного з базових її видів (проблема розвитку якого актуалізується сучасними подіями в Україні, та й світі загалом) є виокремлені вченими основні принципи, яким має відповідати сучасне виховання як залучення особистості до вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації нею свого природного потенціалу: акмеологічний принцип, принцип національної спрямованості, культуровідповідності, гуманізації виховного процесу, цілісності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, особистісної орієнтації, превентивності, технологізації, зокрема щодо проектування навчально-виховних цілей, що узгоджуються з психологічними механізмами розвитку особистості [30, с. 20–106].

Наукові ідеї І. Д. Бега стосуються, зокрема юнацького періоду розвитку особистості, тому є суттєвими і для визначення механізмів етнічного виховання та етнонаціонального розвитку психологічної складової етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

У сучасному глобалізованому світі саме етнічна самосвідомість, становлення і розвиток якої значною мірою забезпечується через різні форми рефлексій, ідентифікацій та інтеракцій, що ведуть до досягнення в юнацькому віці зрілої ідентичності, забезпечує таке необхідне для психічного і психологічного здоров'я й соціального комфорту особистості почуття приналежності до групи, як малої (сім'я, школа, трудовий колектив ін.), так і великої (нація, народ, етнос). Це набуває особливого значення при переході юнаків і дівчат до дорослого життя.

Г. У. Солдатова до психологічних механізмів формування етнічних образів віднесла: ототожнення особистості з етнічною групою та її

самовизначення через цю групу (самоідентифікація); диференціація своєї та інших етнічних груп, усвідомлення міжетнічних відмінностей (етнічна ідентифікація й міжетнічна диференціація); усвідомлене ставлення до власної та інших етнічних груп [203, с. 663], власне етнічна рефлексія.

На особливу увагу заслуговує позиціонування В. Ю. Хотинець етнічної самоідентифікації як провідного механізму розвитку етнічної самосвідомості. Вчена експериментально встановила, що прояви етнічної самосвідомості залежать від емоційно-оцінного забарвлення етнічної самоідентифікації - гіперпозитивного чи негативного [246, 31–43].

М. Б. Боднар визначила рівні етнічної самоідентифікації як механізму етнопсихологічних життєвих орієнтацій, що виявляє себе у студентської молоді: 1) об'єктний, що зумовлений зовнішньою мотивацією; 2) об'єктно-суб'єктний, що має відношення до зовнішньо-внутрішньої мотивації; 3) суб'єктний, що пов'язаний із внутрішньою мотивацією. Вона довела, що приналежність індивіда до етнічної групи та, як наслідок, етнічна самоідентифікація є важливою передумовою не лише для розвитку життєвих орієнтацій в студентства, а й самоактуалізації [34].

З'ясовуючи роль національної ідентифікації як механізму становлення «Я-образу» особистості юнацького віку, О. В. Шевченко експериментально встановила регіональні відмінності у становленні національної самосвідомості, а також характерологічні і світоглядні відмінності у молодих представників сходу, заходу та півдня України [253].

М. О. Шульга розглянув феномен етнічної самосвідомості як саморефлексію особистості щодо власної позиції у системі етнічних взаємодій, усвідомлення цієї позиції та ставлення до зазначеної системи і констатував, що етнічна самоідентифікація як механізм розвитку етнічної самосвідомості є стрижневим складником окресленого процесу [262].

Г. В. Акопов теж одним з найважливіших механізмів перетворення суспільного в індивідуальне і, навпаки, тобто зміни домінуючих позицій у співвіднесеності свідомості й самосвідомості вважає рефлексію [6, с.121].

Таким чином етнічну рефлексію та етнічну самоідентифікацію ми можемо розглядати як механізми розвитку етнічної ідентичності, а відповідно й етнічної самосвідомості.

Як вважає Л. М. Співак високий рівень розвитку рефлексії та ідентичності юнацтва сприяє здатності особистості пізнати й зрозуміти власні етнонаціонально-психологічні якості, здійснити самоаналіз щодо себе як носія певних етнонаціональних цінностей, встановити об'єктивне ставлення до власних дій і вчинків як суб'єкта певного етносу (нації). Цей рефлексивний самоаналіз, що відбувається на фоні процесів етнонаціональної ідентифікації та афіліації, дозволяє юнакам і дівчатам виокремити у власному етнонаціональному «Я» найбільш цінні якості, визначити свої цілі ж суб'єкта нації (етносу). Однак, зважаючи на гетерохронність розвитку, рівень розуміння особистістю власних національних рис в юності не завжди є високим [208, с. 138–142].

Е. А. Афонін [71] та В. С. Мухіна [151, с. 26] вважають, що система етнічних цінностей особистості, як різновид цінностей соціальних, що утворюються культурою певного етносу, виступає базовим рівнем соціальної регуляції та, через дію механізмів психіки (зокрема, етнічної рефлексії, етнічної ідентифікації, етнічної інтеракції та афіліації – *коментар мій* – Г. С.), стає частиною етнічної самосвідомості кожного представника даного етносу.

Також, одним з механізмів розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку виступає афіліація. Термін «*афіліація*» походить від англійського слова «*affiliation*», що означає зв'язок [198] і пояснюється як «прагнення бути в товаристві інших людей, потреба у спілкуванні, у здійсненні емоційних контактів, у проявах дружби та любові», що є власне новоутвореннями юнацького віку.

На думку Л. А. Лепіхової, афіліації – це «...соціальний мотив, що спонукає до взаємодії на основі взаємної привабливості, дружніх стосунків і прихильностей, що взаємозбагачують і приносять задоволення».

Розглядаючи потребу людини в афіліації, І. В. Кузнецова виділяє дві тенденції – надію на афіліацію (очікування відносин симпатії, взаєморозуміння при спілкуванні (*в нашому випадку «етнічне злиття» – курсив мій С. Г.*) і страх неприйняття (*етнічне відокремлення – курсив мій С. Г.*). Г. Мюррей описує афіліацію як прагнення заводити дружбу, радіти іншим людям, любити їх, співпрацювати і спілкуватися з ними у груповій взаємодії (За [187, с.263–293]). Така дружелюбність, на нашу думку, може виступити основою розвитку толерантності, зокрема етнічної.

Однак, вступивши в ХХІ ст. людство продовжує виявляти різні форми нетерпимості і насильства, до того ж не лише в індивідуальних чи групових, а й державних формах (так звані «гібридні війни»). Тому актуалізувалася проблема пошуку ефективних засобів формування міжетнічної толерантної взаємодії й, одночасного розвитку етнічної самосвідомості, передусім, в юнацькому віці, оскільки він знаменує собою перехід особистості до дорослості й визначає базові особливості розвитку наступного покоління, яке й будуватиме власне Українську державність.

Оскільки толерантність функціонує як норма культури, як цивілізаційна норма поліетнічності та полікультурності, вона реалізує такі функції: підтримка різноманіття складних систем; забезпечення права кожної особистості бути іншою, несхожою; підтримання балансу протидіючих сторін, а також можливість діалогу при узгодженні різноманітних світобачень, релігій, культур тощо [231, с. 203–254]. Ці питання найбільш доцільно ставити й реалізовувати в юнацькому віці, оскільки юнакам і дівчам ще притаманний певний максималізм в оцінці різних життєвих ситуацій, проте у них зберігається й високий рівень пластичності та відкритості до сприйняття, переосмислення й нового бачення визначених ситуацій полікультурної та міжкультурної взаємодії.

Тому, ми і вважаємо, що одним із важливих напрямків освітянської діяльності є формування культури толерантності як чинника розвитку

етнічної самосвідомості у молодого покоління багатонаціональних, поліконфесійних держав, до яких належить й Україна.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дає можливість констатувати, що особистість здобуває етнічну самосвідомість та ідентичність й виявляє етнічну толерантність у процесі різних форм етнічного рефлексування, етнічної ідентифікації, інтеракції та афіліації, які виступають механізмами їх становлення і розвитку.

Відповідно, розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку можна визначити як присвоєння юнаками і дівчатами (через механізми рефлексії, ідентифікації, інтеграції та афіліації) свідомості етнічної спільності, що породжується спільністю території, мови, а також впливом деяких загальних традицій, особливостей культури, релігії, ментальності, які передаються через сім'ю та закріплюються системою освіти. Головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення: етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури, а також соціально-моральна самооцінка та етнічна самоідентифікація, зокрема в юнацькому віці, коли через вивчення історії, літератури, через освіту загалом, юнаки і дівчата оволодіють знаннями про кращі здобутки свого етносу (нації) та їх вклад у світову культуру і науку.

### **Висновки до першого розділу**

На сьогодні можна відзначити загальносвітову тенденцію активізації інтересу до теоретичних й емпіричних досліджень етнічної самосвідомості.

Самосвідомість етносу – складне, багатофакторне духовно-соціальне явище зі своєю структурою і внутрішніми зв'язками. Дослідження етнічної самосвідомості здійснювалося в рамках філософії, етнології, соціології, психології та інших наук. Є ряд наукових шкіл і напрямів, які досліджують феномен етнічної самосвідомості: конструктивістський (Ф. Варт, Б. Андерсон, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум, В. А. Тишков), інструменталістський (Н. Глезер, Д. Мойніхін, Дж. Девіс),

примордіалістський (Ю. В. Бромлей, В. І. Козлов, В. І. Павленко, А.П. Пономарьов та ін.) до якого належить переважна більшість українських і російських вчених. Американськими та європейськими дослідниками для позначення особливостей прояву етнічної самосвідомості частіше використовується термін етнічна ідентичність. Трактуювання процесів формування ідентичності, й етнічної, зокрема, пропонує соціокультурний підхід, представники якого М. Колл, Е. Крос, Г. Спенсер, Г. Теджфел розглядають етнічну самосвідомість як соціокультурно обумовлену, семіотично опосередковану, як продукт впливу соціального оточення – батьків, школи, засобів масової інформації.

Таким чином, аналіз зарубіжних теорій самосвідомості підтверджує той факт, що етнічна самосвідомість – одна з найважливіших складових соціальної ідентичності особистості, яка виникає в результаті порівняння свого етносу з іншими й суттєво впливає на внутрішню етнічну та міжетнічну комунікацію й інтеракцію як всередині малих соціальних, так і великих етнонаціональних груп. На індивідуально-особистісному рівні для сучасного юнацтва – це є важливим аспектом успішного адаптивно-інтегративного входження в такі групи та вибудовування взаємин з урахуванням все глибших глобалізаційно-інтеграційних процесів входження України у загальносвітовий простір міждержавної й міжособистостної взаємодії.

Етнічна самосвідомість розрізняється за своїми носіями як етнічна самосвідомість окремого представника етносу, тобто етнофора, і як етнічна самосвідомість етносу загалом. Індивідуальна етнічна самосвідомість як духовне породження є здатністю ідентифікувати себе з певним етносом, відокремлюючись водночас від всіх інших етносів, усвідомлювати своє етнічне «я» як неповторне, унікальне явище. Етнічна самосвідомість одна з найвагоміших ознак етнічної належності поряд зі знанням етнічної мови, фольклору, звичаїв, символіки, історії етносу, його літературних, мистецьких пам'яток тощо. Етнічна самосвідомість відрізняється за рівнями розвитку:



високий рівень – усвідомлена та чітко виражена самоідентифікація людини зі своїм етносом; середній рівень – певна ситуативна невизначеність індивіда у питанні прихильності до свого етносу; низький рівень – індиферентність як наслідок асиміляції з іншим етносом.

Комплексність проблеми етнічної самосвідомості зумовлює необхідність консолідації різних наук, синтезу результатів багатоаспектного її аналізу, зокрема щодо чинників її розвитку.

Етнічна самосвідомість є свого роду результатом дії ряду чинників, що формують етнічну спільність і, до яких відносять: історичний (А. А. Герасемчук, З. І. Тимошенко), геополітичний, етнографічний (В. Масненко), екологічний та геопсихічний (О. В. Киричук, В. М. Павленко, І. Рибчин, С. Таглін, В. Хрущ і О. Хрущ), соціальне середовище, уявлення про спільне походження і загальну історичну долю (В. І. Козлов).

Основними *психологічними чинниками* розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці є етнічна ідентичність та етнічна толерантність (Е. О. Ангеліна, А. М. Березін, В. В. Горбунова, Л. Король, Н. М. Лебедева, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко, О. В. Чернова), а *соціальними чинниками* – складові етнічної культури (В. Г. Крисько, Ю. І. Римаренко): мова (Є. Андрос, І. Д. Данилюк, Дж. Фішман), традиції, релігія, освіта (Е. Афонін, М. А. Козловець, А. М. Львовчкіна, І. П. Мозговий, К. К. Недзельський, С. О. Ставицька), сім'я (Л. О. Аза), ментальність (О. А. Донченко, Ю. Я. Мединська, А. В. Фурман).

З огляду на презентовані вище наукові ідеї та зроблені теоретичні узагальнення, ми визначили психологічну сутність і структуру етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

*Етнічна самосвідомість* – це складний інтегративний процес пізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе й до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних (психологічних) і об'єктивних (соціальних) ознак, згідно яких вона регулює власну поведінку у процесі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій.

До структури етнічної самосвідомості особистості відносять (Є. В. Афонасенко, О. М. Васильченко, Л. М. Дробіжева, Г. У. Солдатова, Л. М. Співак, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець, К. В. Храмова, О. В. Шевченко) такі базові компоненти: *когнітивний* – самосприймання, самоаналіз, саморозуміння як рівні етнічного самопізнання; усвідомлені уявлення особистості про себе та інших як суб'єктів конкретного етносу; *афективний* - самопереживання, самооцінювання, самоствавлення особистості до себе та інших як суб'єктів конкретного етносу; *конативний* – реалізація у власній поведінці та різних видах діяльності етнічних суб'єктивних і об'єктивних властивостей у міжетнічних і внутрішньо етнічних групових та міжособистісних взаємодіях.

Всі елементи структури тісно взаємопов'язані і взаємодіють один з одним на різних рівнях і, на різних етапах розвитку етносу, набувають провідного значення. Таким чином, можна говорити про те, що характер етнічної самосвідомості не залишається незмінним протягом всієї історії людства, проте змінюються лише співвідношення елементів у її структурі та роль і значення окремого елемента залежно від етапу, на якому знаходиться етнічна спільність, або вікового періоду, на якому відбувається засвоєння (привласнення) цих структурних елементів.

На такому розумінні структури етнічної самосвідомості базується наш підхід до структури етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, яка перебуває у процесі становлення власної Его-ідентичності як узагальненої особистісної властивості зрілого особистісного розвитку. Розвиток етнонаціонального «Я» особистості юнацького віку пов'язаний з такими проявами когнітивного компонента як усвідомлене розуміння та уявлення про себе (рефлексія) як представника конкретного етносу (ідентифікація), що інтегруються до її «Я-концепції». Важливим проявом цих уявлень виступають емоційно-ціннісні утворення (різні за модальністю) афективного компонента, що проявляються у певному ставленні до себе та до інших як представників конкретного етносу. Конативний компонент «Я-концепції»

юнаків і дівчат презентується через їх поведінку, в якій виражаються наявні розуміння та ставлення до себе й до інших як представників певних етнічних груп; формуються настанови на позитивну чи негативну, толерантну чи інтолерантну взаємодію (інтерацію); реалізується прагнення до етнічного злиття чи етнічного відокремлення – (афіліація).

Відповідно, механізмами розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку виступають: етнічна рефлексія (Г. В. Акопов, М. Й. Боришевський, Л. М. Співак, М. О. Шульга), етнічна ідентифікація (М. Б. Боднар, Г. У. Солдатова, В. Ю. Хотинець, О. В. Шевченко), етнічна інтерація (Е. А. Афонін, В. С. Мухіна) й етнічна афіліація (І. В. Кузнецов, Л. А. Лепіхова, Г. Мюррей та ін.).

Отже, у першому розділі здійснено аналіз теоретичних підходів до вивчення проблеми етнічної самосвідомості, структури, психологічних та соціальних чинників і механізмів її розвитку в юнацькому віці. Емпіричному їх дослідженню буде присвячено другий розділ нашого дисертаційного дослідження.

## РОЗДІЛ 2

### ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У другому розділі представлено теоретико-методологічні основи вивчення чинників та рівнів розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці. Охарактеризовано комплекс психодіагностичних методик дослідження, представлено кількісний та якісний аналіз результатів констатувального експерименту, на основі чого визначено чинники, рівні досліджуваного феномену, залежно від визначених структурних компонентів. Емпіричним шляхом виявлено критерії, показники, діагностовано рівні та чинники розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат.

#### **2. 1. Теоретичні та методичні засади емпіричного дослідження розвитку етнічної самосвідомості юнацтва**

Теоретичний аналіз зарубіжних та вітчизняних досліджень дозволив нам зробити висновок, що вивчення етнопсихологічних феноменів на кінець ХХ початок ХХІ століття охарактеризувався появою двох основних методологічних підходів: перший (філософсько-історичний, соціологічний) – стосувався вивчення етнопсихологічних феноменів, яке базувалося, переважно, на теоретичному осмисленні соціальних явищ; другий (функціонально-дослідницький) – передбачав емпіричне вивчення власне психологічних характеристик представників різних етнонаціональних спільностей і формулювання на їх основі конкретних теоретико-методологічних положень [135, с. 78-80]. Саме на цей підхід ми будемо спиратися у проведенні емпіричного дослідження структури та чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці, зокрема й тому, що

функціонально-дослідницький підхід дозволяє виявити специфіку прояву етнонаціональних особливостей юнаків і дівчат в їх повсякденній практичній життєдіяльності.

Різноманітні підходи до вивчення деяких аспектів проблеми етнічної самосвідомості в юнацькому віці, зокрема студентської молоді, представлено у ряді експериментальних досліджень сучасних українських науковців. Так психологічні чинники генези етнонаціональної самосвідомості досліджував А. М. Березін [27], вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді – М. Б. Боднар [34], етносоціальні уявлення в структурі «Я – концепції» університетської молоді – О. М. Васильченко [41], вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання – О. В. Квас [84], національну ідентифікацію у становленні Я-образу особистості – О. В. Шевченко [253], психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці – Л. М. Співак [206-209].

Проте, переважна більшість таких досліджень проведена в рамках соціальної психології та стосується національної самосвідомості досліджуваних. Тому проблема визначення чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці на сучасному етапі розвитку психологічної науки, зокрема, вікової та педагогічної психології, та тих процесів, що відбуваються в Україні і світі загалом вимагає ґрунтовного теоретичного й емпіричного дослідження.

Базуючись на теоретичному аналізі наукового доробку російських (Г. М. Андрєєва, Ю. В. Арутюнян, О. В. Афонасенко, Ю. В. Бромлей, Л. М. Дробижева, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець та ін.) [11; 15-17; 21; 36-38; 65; 66; 200-204; 220-222; 243-246] та українських (М. Й. Боришевський, О. М. Васильченко, Г. Лозко, А. М. Львовчкіна, Ю. Т. Рождественський, Р. Р. Слободян, М.- Л. А. Чепа та ін.) вчених [34; 35; 41; 76; 123; 129; 197; 250] ми виділили структурні компоненти – афективний, когнітивний, конативний та механізми – етнічна рефлексія (Г. В. Акопов) [6],

етнічна ідентифікація (М. Б. Боднар, В. Ю. Хотинець, О. В. Шевченко, М. О. Шульга та ін.) [34; 246; 253; 262], етнічна інтеракція (Е. А. Афонін, В. С. Мухіна та ін.) [71; 151], етнічна афіліація (І. В. Кузнєцова, Г. Мюррей та ін.) [198] розвитку етнічної самосвідомості особистості.

До чинників становлення етнічної самосвідомості відносять: історичний (А. А. Герасемчук, З. І. Тимошенко) [52] геополітичний, етнографічний (В. Масненко) [137], екологічний та геопсихічний (О. В. Киричук, В. М. Павленко, В. Хрущ, О. Хрущ) [85; 171; 248], соціальне середовище, уявлення про спільне походження та загальну історичну долю (В. І. Козлов та ін.) [89-92].

Основними *психологічними чинниками* розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці є етнічна ідентичність та етнічна толерантність (А. М. Березін, В. В. Горбунова, Н. М. Лебедева, Т. Г. Стефаненко, О. В. Чернова) [27; 55; 115; 221; 222; 251]; *соціальними чинниками*: етнічна культура (В. Г. Крисько, Ю. І. Римаренко) [104; 105; 191; 192], мова (Б. Ажнюк, Є. Андрос, І. В. Данилюк, Дж. Фішман) [2; 12; 58; 279], традиції, релігія, освіта (Е. А. Афонін, М. А. Козловець, А. М. Львовочкіна, І. П. Мозговий, К. К. Недзельський, С. О. Ставицька) [71; 93; 129; 148; 159; 210], сім'я (Л. О. Аза) [3], ментальність (А. М. Березін, О. Донченко, Ю. Я. Мединська, А. В. Фурман та ін.) [27; 63; 138; 240].

Взаємозв'язок етнічної ідентичності й етнічної самосвідомості, щодо їх структури та розвитку досліджували російські (Ю. В. Арутюнян, О. В. Афонасенко, Ю. В. Бромлей, Л. М. Дробижева, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець та ін.) [11; 15; 21; 38; 65; 201; 221; 222; 243-246] та українські (М. Б. Боднар, В. О. Васютинський, Г. Лозко, А. М. Львовочкіна, Р. Р. Слободян та ін.) [34; 42; 123; 129; 197] вчені.

При цьому, зазначимо, що вказана проблематика розроблялася переважно в антропологічних, етнографічних, етнологічних, культурологічних, політологічних і соціологічних науках, а у психологічній

науці такі дослідження є поодинокими, що актуалізує проблематику нашого дослідження.

У межах вивчення проблеми розвитку етнічної самосвідомості психологічні та соціальні аспекти толерантності досліджували Д. О. Леонт'єв [120, с. 3-16], який розглядає проблему операціоналізації поняття «толерантність»; Л. Король [122] та О. М. Лозова [124, с. 63-66] вивчають прояви етнокультурної толерантності у кроскультурних дослідженнях; М. С. Мириманова та А. С. Обухов [143] проводять дослідження, що стосуються виховання толерантності через соціокультурну взаємодію; О. В. Чернова [251 с. 82-100], Е. О. Ангеліна [10, с. 16-18] вивчають етнічну толерантність старшокласників; С. Н. Єніколопов, Є. І. Шлягіна [257, с. 101-105], О. А. Кравцова, Т. Ю. Прокоф'єва, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова [204] розглядають проблеми психодіагностики толерантності особистості; Г. Л. Бардієр [23], Н. М. Лебедєва, О. В. Лунєва, Т. Г. Стефаненко [115-117] презентують методи дослідження та тренінги міжетнічної та міжкультурної компетентності й толерантності.

Як показав аналіз проведених досліджень, до проблем етнічної самосвідомості, вчені підходять з різних позицій, що визначає наявність ряду методологічних підходів і принципів, які виявлятимуть природу й сутність даних феноменів і, на які ми будемо спиратися при проведенні емпіричного дослідження.

Становлення та розвиток етнічної самосвідомості обумовлений цілим рядом психологічних і соціальних чинників, які сприяють формуванню їх позитивної усвідомленої ідентичності, міжособистісної та міжетнічної толерантності, творчої самоактуалізованої особистості, здатної реалізувати себе в соціальному, особистому та професійному житті. Ці напрями реалізації співвідносяться з основними новоутвореннями юнацького віку: спрямованість у майбутнє, професійне самовизначення, становлення світогляду та ін. Тому, вирішуючи завдання щодо емпіричного дослідження

основних чинників (*психологічних* – етнічна толерантність, етнічна ідентичність та *соціальних* – етнічна культура, мова, релігія, традиції, освіта) розвитку етнічної самосвідомості юнацькому віці, ми будемо спиратися на розроблену українською психологічною школою експериментальну особистісно-орієнтовану генетико-моделюючу методологію психологічного дослідження (І. Д. Бех, С. Д. Максименко та ін.) [30; 131; 132]. щодо принципів розвитку та саморозвитку особистості у процесі привласнення надбань (традиції, освіта, релігія) як рідної, так і світової культури.

Зокрема, принципи аналізу за одиницями, історизму, системності та моделювання психіки, стали засадничими для генетико-моделюючого методу, теоретичне обґрунтування якого здійснив С. Д. Максименко [132]. Вказані принципи застосовуються разом із генетичним підходом і дозволяють в абстрактній формі виявити закономірності й природу становлення певного психічного феномену (в нашому випадку етнічної самосвідомості), забезпечують наукове обґрунтування його розвитку як динамічної системи, а також кількісні та якісні прояви.

І. Д. Бех обґрунтував необхідність застосування генетико-моделюючого методу з метою розв'язання цілого ряду нагальних завдань у просторі психології виховання, зокрема й щодо розвитку самосвідомості особистості, на основі авторського принципу активності компонентів ситуації. Вчений обґрунтував, що на тлі соціокультурного розвитку різноманітні особистісні утворення людини постійно трансформуються, основою чого є емоційне переживання, яке усвідомлюється людиною і перетворюється в складне осмислене переживання (усвідомлене почуття), що стає мотивом її довільної поведінки. Вчений вважає, що розвиток якостей особистості відбувається довільно, засобами її вольових зусиль. Так, прагнення чинити згідно із законами природи вступає у суперечності з необхідністю дотримуватися низки норм, прийнятих у суспільстві, що поступово, з дорослішанням усвідомлюються індивідом. Із досягненням певного рівня розвитку власних особистісних якостей людина стає здатною



до здійснення свідомих і довільних вчинків, які не залежать від конкретних суспільних явищ [30].

Саме юнацький вік, на наш погляд, є тим періодом вікового розвитку, який дозволяє, за певних умов, вийти на такий рівень розвитку самосвідомості, зокрема етнічної [212; 214; 280].

Також, у своєму дослідженні ми спираємося на принципи розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку, сформульовані в роботах Л. М. Співак, оскільки, як зазначалося вище, національна самосвідомість є більш високим узагальнюючим рівнем у розвитку етнічної самосвідомості, яка виступає її базисом: принцип національної (етнічної) самототожності особистості в юності; принцип об'єктивації національного (етнічного) «Я» особистості в юності; принцип синергійності національного (етнічного) аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного (етнічного) «Я» особистості в юності [206, с. 124-144]. Вказані принципи розвитку етнонаціонального «Я» особистості в юності є важливими як для вивчення особливостей, так і для обґрунтування психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

На основі визначених методологічних підходів до проблеми емпіричного дослідження основних психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці, ми повинні враховувати й психофізіологічні (генетичні та ментальні характеристики етносу) та суспільно-історичні чинники розвитку етносу (державність, географічне положення, історичні події та історичні постаті), хоча й розуміємо, що їх вивчення та вплив на них щодо розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат може бути лише опосередкованим і, в нашому дослідженні, має переважно теоретичний характер [56; 57; 76; 85].

Дослідження етнічної самосвідомості завжди пов'язані з проблемою етнічної ідентичності й етнічної толерантності. Сьогодні вивчення етнічної ідентичності здійснюється за допомогою: 1) опитувальників (у тому числі

шкальних), спрямованих на вивчення структури ідентичності; 2) самоопису, зокрема тесту «Двадцяти висловлювань» М. Куна та Т. Макпартленда; 3) напівструктурованих інтерв'ю, які спираються на ту чи іншу теоретичну модель ідентичності й аналізуються за допомогою відповідної їй сітки категорій контент-аналізу; 4) психосемантичних методів та ін. [23; 45; 61; 96; 112; 116; 139; 201; 257].

Етнічна толерантність у етнопсихології розуміється як наявність позитивного образу іншої культури при збереженні позитивного сприйняття своєї власної [116]. На думку Г. Абдулкаримова, основою етнічної толерантності є позитивна етнічна ідентичність. Її сформованість спричиняється готовністю до спільної діяльності особистості із представниками інших етносів [1]. Виходячи з того, що в структурі етнічної толерантності є три домінуючі компоненти (когнітивний, емоційний та поведінковий). Тому доцільно розподілити усі можливі методи вивчення цього соціально-психологічного феномену на три групи відповідно [250].

Т. Г. Стефаненко наголосила, що етнічну ідентичність також необхідно розглядати у ракурсі «... переживання взаємин між Я та етнічним середовищем – своєї тотожності з однією етнічною спільністю й відокремлення від інших» [221, с. 240], що базується на механізмах рефлексії, ідентифікації та афіліації.

Таким чином, на основі теоретико-методологічного аналізу феномену етнічної самосвідомості в юнацькому віці, ми підібрали та апробували психодіагностичні методи дослідження психологічних та соціальних чинників її розвитку.

Емпіричне дослідження проводилося на базі таких навчальних закладів: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ (студенти 1-5 курсів спеціальності «Психологія», «Соціологія», «Менеджмент», «Фізика», «Математика»); Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (студенти 2-4 курсів спеціальності «Філологія»); Ніжинський педагогічний університет імені

М. В. Гоголя – Чернігівська область (студенти 2-3 курсів спеціальність «Практична психологія», «Українська філологія»), Новобузький педагогічний коледж Миколаївської області (студенти 3-4 курсів спеціальності «Дошкільне виховання», «Початкові класи та інформатика»). Всього на різних етапах дослідження, включаючи пілотажну перевірку методик, було задіяно 600 респондентів віком від 18 до 23 років. Після пілотажного дослідження остаточною вибіркою на констатувальному етапі дослідження склали 322 респонденти віком від 18 до 22 років.

Як показало вивчення проведених зарубіжних та вітчизняних досліджень, до проблем етнічної самосвідомості вчені підходять з різних позицій. Це визначає наявність ряду методологічних підходів і принципів, які виявлятимуть природу і сутність даних феноменів.

Засновник культурно-історичної школи у радянській психології Л. С. Виготський основним методом дослідження в етнічній психології вважав інструментальний метод, суть якого полягає в дослідженні поведінки людей в тісному взаємозв'язку з тенденціями історичного, соціокультурного та національного розвитку, в аналізі структури і динаміки «інструментальних актів» психіки людини [47, с. 206-210].

Специфіка підходу вченого до виявлення своєрідності психіки різних народностей і етнічних груп полягала в тому, що в центр аналізу він пропонував ставити дослідження структури, специфіки розвитку, особливостей національного середовища їх проживання і діяльності, які і визначають динаміку того, що обумовлює етнічна своєрідність психічних процесів особистості і груп людей [47, с.165-167].

Отже, базуючись на такому підході, для досягнення поставлених цілей дослідження щодо емпіричного вивчення основних психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці нами застосовано наступний комплекс психодіагностичних методик [23; 45; 61; 96; 112; 116; 139; 201; 257]:

- методика модифікований «Етнопсихологічний опитувальник» та опитувальник «Діагностика етнічної самосвідомості» (авт. Н. Крюкова) дозволяють визначити складові компонентів етнічної самосвідомості досліджуваних та чинники, які впливають на її розвиток;
- методика «СОКІ» (визначення соціокультурної ідентичності) дозволяє визначити соціокультурну, регіональну та етнічно-національну ідентичність;
- методика «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість і її трансформації в умовах міжетнічної напруженості;
- методика «Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності» (авт. А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева) дозволяє визначити модальність етнічної ідентичності;
- методика «Вимірювання етнічної ідентичності» (Дж. Фінні) дозволяє визначити ставлення до власної етнічної приналежності, ставлення до власної етнічної групи через загальний показник етнічної ідентичності та вираженість когнітивного та афективного компонента етнічної ідентичності;
- «Опитувальник етнічної ідентичності» (О. Л. Романова) дозволяє визначити – почуття приналежності до своєї етнічної групи, значущість власної національності, взаємини більшості з меншістю, використання певної мови;
- методика «Етнічна афіліація» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) дозволяє визначити етнічне злиття та етнічне відособлення особистості зі своєю етнічною групою;
- опитувальник «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова) дозволяє визначити етнічну та соціальну толерантність, а також толерантність як рису особистості загалом;

– методика «Шкала емоційного відгуку» (А. Меграбяна і Н. Епштейна) дає можливість визначити міру вираженості здатності особи до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії);

– методика «Вивчення ясності «Я-концепції»» (ЕСС) (авт. Р. Кемпбелл) дозволяє визначити ясність «Я-концепції» щодо рівнів розвитку особистісної й соціальної ідентичності досліджуваних;

– проєктивні методики «Опитувальник «Хто Я»» (авт. М. Кун і Т. Макпартленд) та «Модифікований семантичний диференціал оцінки результатів міжкультурної взаємодії» (авт. Ч. Осгуд, Д. Сусі, П. Танненбаум) дозволяють визначити і порівняти емоційно-ціннісне ставлення респондентів до своєї та до інших етнічних груп, проаналізувати свої власні емоційні переживання та особливості само ставлення до себе як представника певної етнічної групи.

У наступному підрозділі роботи представлено кількісний і якісний аналіз результатів дослідження за вказаними методиками щодо психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

## **2.2. Психологічні та соціальні чинники, критерії, показники та рівні розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці**

Завданням цього етапу дослідження, було емпіричне визначення та аналіз характеристик і особливостей основних психологічних та соціальних чинників впливу на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, відповідно до запропонованої у першому розділі дисертаційної роботи теоретичної моделі та підібраних психодіагностичних методик.

Наводимо узагальнені результати дослідження за методикою модифікований «*Етнопсихологічний опитувальник*» - *варіант 1 та варіант 2*

(авт. Н. Крюкова) (Див. Додаток В таб. 1 та таб. 2), за якими було визначено, що серед опитаних виявилось 88 % респондентів, які мають українську етнічну приналежність, 6% – росіяни, 6% – представники інших національностей.

Серед ознак, які є основними для визначення етнічної приналежності 37 % досліджуваних вважають власне етнічність (тобто приналежність до певного етносу за народженням), 31 % – місце або країну проживання, 16 % - мову в сім'ї, 10 % – етнічну свідомість, 6 % – власне бажання належати до певного етносу.

Серед чинників, які ріднять досліджуваних з людьми їхньої етнічної приналежності, були названі: культура (84 %), мова (67 %), обряди, етикет (55 %), самосвідомість (55 %), місце народження (53 %), місце проживання (33 %), важко висловлюване неясне почуття (18 %). *(Більше ста відсотків, оскільки досліджувані одночасно називають декілька чинників).*

З поміж усіх респондентів 98 % вказали, що володіють українською мовою, 94 % – російською, 43 % – англійською, 2 % – іншими мовами (татарська, молдовська, польська та ін.). *(Більше ста відсотків, оскільки досліджувані одночасно володіють декількома мовами).*

Серед досліджуваних виявилось 86 %, які вільно володіють українською мовою. На дублююче питання «Якою мовою Ви переважно розмовляєте?» 58 % досліджуваних відповіли – українською, 42 % – російською. Це при тому, що 88 % досліджуваних вказують на свою українську етнічну приналежність і лише 6 % на російську. Такі показники красномовні, щодо того як багато ще потрібно зробити українській державі у сфері мовної політики, для того, щоб молодь, яка відносить себе до українців використовувала не лише в повсякденні, а і в освіті, науці, політиці, економіці мову свого народу й, відповідно, свою рідну мову.

Серед них користуються українською мовою постійно 36 % досліджуваних, кожен день використовують українську мову 31 % та 33 % використовують її лише інколи. За такої ситуації саме школа та вища школа

повинна створити умови для повсякденного спілкування українською мовою під час навчального процесу, що забезпечуватиме системне використання української мови як у науково-діловому, так і міжособистісному спілкуванні. Звичайно це можливо, коли й самі учителі та викладачі будуть вести викладання та спілкуватимуться зі студентами українською мовою. При цьому потрібно пам'ятати і дотримуватися коректності та педагогічного такту при реалізації такої вимоги. А також забезпечити доброзичливе і коректне ставлення не лише викладача, а й інших студентів до тих, хто на практичному рівні недостатньо володіє українською мовою. Саме доброзичливе ставлення і дружня підтримка допоможе російськомовним студентам засвоїти навички використання української мови спочатку у навчальному процесі та міжособистісному спілкуванні з викладачами та одногрупниками, а потім і в побуті та повсякденному житті.

На питання: «Як ви ставитесь до того, що багато українців використовують замість української мови російську?» майже половина досліджуваних (49 %) відповіли, що ставляться до цього байдуже, 27 % – негативно, у 14 % ставлення залежить від ситуації, а ще 10 % демонструють позитивне ставлення до цього (в основному ті, хто не вважає себе за походженням українцем). Стосовно отриманих даних, то те, що більше половини досліджуваних (які вказують, що вони українці) виявляють байдуже ставлення до використання замість рідної мови іншої, зокрема, російської, то тут і криється найбільша небезпека й, разом з тим, причина мовної ситуації в Україні, що загрожує й існуванню її державності. Також вимагає уваги й негативне ставлення, яке не повинно переростати у ворожість та протистояння. Тому, в розвивально-корекційній програмі третього розділу дисертаційного дослідження ми працюватимемо як над розвитком у студентів любові та поваги до рідної мови, прагнення до її повсякденного вжитку, так і до поваги та толерантного ставлення до представників інших етносів, розвитку прагнення до оволодіння іншими

мовами, проте не на шкоду рідній українській мові, яка має бути державною мовою всіх громадян України незалежно від їх етнічної приналежності.

Серед ознак, які юнаки й дівчата вважають об'єднуючими для української етнічності перше рангове місце посідають народні традиції (77 % досліджуваних), друге – мова (71 % досліджуваних), третє – спільне історичне минуле (65 % досліджуваних), четверте – спільна територія (35 % досліджуваних), п'яте – релігія (28 % досліджуваних), шосте – риси характеру (26 % досліджуваних), сьоме – спільне майбутнє (19 % досліджуваних) і сьоме – зовнішня подібність (11 % досліджуваних). *(Більше ста відсотків, оскільки досліджувані одночасно називають декілька ознак).*

Слід наголосити на тому, яке суттєве значення, на думку досліджуваних, для єдності українців та розвитку їх етнічної самосвідомості мають, передусім, традиції, мова та спільне історичне минуле. Вони займають три перші рангові місця і їх обирають як найважливіші за значущістю більше 50 % досліджуваних. Фактично третина досліджуваних вказує на важливість таких ознак (в порядку зменшення значущості) як спільна територія, релігія, риси характеру. Насторожує той факт, що лише 19 % досліджуваних бачать спільне майбутнє ознакою етнічної приналежності. Такі низькі показники співвідносяться з тим, що значна частина досліджуваних готова емігрувати з України за наявності такої можливості.

На питання «Ви б погодилися змінити місця проживання з України на іншу країну?» 91 % досліджуваних продемонстрували згоду переїзду в іншу країну, і лише 9 % – відповіли «ні». На наш погляд, це викликано, скоріше за все, зневірою щодо можливості досягти успіху та втратою віри у перспективи власної самореалізації у своїй країні при реалізації такого вікового новоутворення як спрямованість у майбутнє. Зрозуміло, що така ситуація вимагає соціальних та економічних змін як на рівні держави, так і розвивальної роботи з самими досліджуваними щодо розвитку їх впевненості



у своїх силах, самореалізації на Батьківщині, беручи активну участь у таких змінах.

Що стосується питання почуття історичної відповідальності за долю країни, то тут спостерігається близька до попередньої тенденція: 49 % досліджуваних вказують на наявність такої відповідальності, ще 37 % – не замислювались щодо цього і 14 % досліджуваним не притаманне це почуття. Відповідно, потрібна ґрунтовна розвивально-корекційна робота для формування відповідальності у юнаків і дівчат за долю свого народу, своєї країни, власну долю в Україні.

Разом з тим, переважна більшість (97 %) юнаків та дівчат мають поважливе ставлення до історії своєї держави й лише 3 % досліджуваних вказують на відсутність такого ставлення. Значна частина респондентів (75 %), відповідно, вважають за потрібне знати історію свого народу. Ще 11 % не мають такої потреби, а у 14 % несформована точка зору щодо цього питання. Саме з такими студентами, передусім, має проводитися розвивально-корекційна робота, спрямована на розвиток інтересу до історії українського народу, здатності до її неупередженого аналізу та розуміння причин і наслідків різних історичних подій.

У літературних уподобаннях 31 % респондентів віддають перевагу українській літературі, 69 % – зарубіжній (переважно російській чи перекладеній з інших мов на російську). Звичайно, що це пов'язано й з тим, що значний відсоток досліджуваних (див. вище) послуговується у повсякденні російською мовою. Проте, на нашу думку, суттєву роль відіграє й те, що на сьогодні ще мало представлено на інформаційному ринку, в тому числі й книжковому, якісного українського продукту. І не лише через те, що незначний відсоток поетів, письменників пише українською мовою, а через те, що його важко з економічної точки зору впровадити на споживацький ринок. Для цього потрібна суттєва протекція держави в області українського контенту інформаційно-мистецької сфери. Серед усіх респондентів 78 % цікавляться літературою історико-культурної спрямованості, 22 % – не

вважають її цікавою для себе; 63 % опитаних вважають за потрібне збільшити випуск книг про історичне минуле свого народу, 21 % вважають достатнім те, що вже опубліковано, 16 % не визначилися.

Що стосується дотримання звичаїв, традицій та обрядів свого народу, то 84 % опитаних відповіли на питання стверджувально (народні традиції – весільні, родинні та народні обряди, народний костюм та релігійно-обрядові свята – Різдво, Великдень, Новий рік та ін.). При цьому 31 % юнаків і дівчат демонструють постійність у їх дотриманні. Переважна більшість (53 %) досліджуваних вказують на те, що це відбувається інколи. Саме вони є тією частиною молоді, яка за правильно вибудованої соціальної, освітньої й культурно-мистецької політики державними органами та громадськими організаціями України поповнить ряди патріотично налаштованих українців.

Лише 16 % вказали, що не дотримуються традицій. Разом з тим, у відношенні свят свого народу, ситуація протилежна: 33 % досліджуваних визнають народні свята та святкують їх, а 67 % – ні, однак під святами, у цьому випадку, вони розуміють державні свята – День Конституції України, День Незалежності України, День Прапора України. Це вказує, передусім, на те, що етнічні свята, пов'язані з відчуттям етнічної приналежності мають більш глибинну, навіть, несвідому основу, що передається із покоління в покоління, визначаючи етнічну свідомість юнаків і дівчат. Тоді як етнічно-національна самосвідомість, що базується на державницькій основі потребує більш інтенсивного розвитку, передусім, через різні поза сімейні інститути соціалізації, зокрема, державні та освітні заклади, починаючи з дитячого садочка й, закінчуючи вищою школою.

Щодо таких етнічних ознак як національний костюм та кухня, то більшість опитаних (51 %) не має в гардеробі національного костюму, і майже половина (49 %) – має. Серед тих, хто має 53 % одягають його часто, 47 % – лише інколи. Показово, що 73 % респондентів були б не проти носити національний костюм завжди, якби так було прийнято в суспільстві. Страви національної кухні представлені в харчуванні сімей 32 % опитаних

практично кожного дня, у 58 % – лише на свята, у 10 % – їх готують лише для гостей.

У спільній праці 79 % опитаних віддають перевагу людям будь-якої етнічної (національної) приналежності, 21 % – людям своєї етнічної (національної) приналежності. При встановленні та підтриманні міжособистісних стосунків третина (31 %) досліджуваних віддають перевагу лише представникам своєї національності, а 69 % вказують, що це не має особливого значення. Такі показники дають можливість припустити, що переважна більшість юнаків і дівчат займають досить толерантну позицію щодо взаємодії з представниками інших етнічних спільнот. Разом з тим, практично третина з респондентів мають певні упередження щодо взаємодії (більше міжособистісної, менше ділової) з людьми іншої етнічної приналежності, що вимагає певної розвивально-корекційної роботи щодо розвитку у них міжетнічної толерантності.

Більше половини досліджуваних – 69 % виявляють байдуже (індиферентне) ставлення й щодо міжетнічних шлюбів, 25 % – ставляться до цього позитивно, а 6 % – негативно. Коли мова йде про міжетнічний шлюб їх майбутніх дітей, результати дещо інші: 70 % досліджуваних поставилися б до цього позитивно, 20 % – байдуже, а 10 % – негативно. Ймовірно, досліджувані у першому випадку враховують сучасне ставлення українського суспільства загалом та своїй батьків, зокрема, які виражають обережне чи то й стереотипно негативне ставлення до таких шлюбів. У другому випадку респонденти розуміють, що світ глобалізується й такі шлюби ставатимуть більш поширеним явищем та й одруження з іноземцем самі вони вважають, на сьогодні (передусім, дівчата), досить вигідним, зокрема з матеріальної точки зору, тому й виявляють більш толерантне ставлення до такої перспективи для своїх дітей.

Значна частина досліджуваних має родичів, які перебувають у міжетнічному шлюбі (45 %), що ймовірно теж впливає (позитивно чи

негативно) на їх ставлення до таких шлюбів, залежно від того який приклад сімейної взаємодії вони там побачили.

Що стосується проведення власного весілля, то 37 % опитаних віддали б перевагу етнічному (національному) обряду, але не старовинному, 31 % – не замислювались про це, 16 % – просто урочистому обіду і ще 16 % – обіду з елементами етно-національного обряду. Такі показники вказують на суттєву поширеність традиційних форм святкування українцями одруження.

На питання щодо ставлення до природи рідного краю переважна більшість досліджуваних зазначають, що цікавляться (86 %) і виявляють бережне ставлення (84 %) до природи рідного краю. Однак, частина досліджуваних і не цікавляться (18 %) і не переймаються (16 %) станом природи рідного краю, що вимагає, на наш погляд, певного акценту на розвитку у такої групи респондентів екологічної свідомості.

Переживають почуття гордості за участь українців в міжнародних конкурсах (спортивних, музичних) 84 % досліджуваних, а 16 % досліджуваних вказують на відсутність такого почуття. Ймовірно – це і та частина респондентів, які не вважають себе українцями, і та група досліджуваних, які виявляють байдуже ставлення загалом до будь-яких проблем, що були актуалізовані в опитувальниках (у відсотковому значенні їх показники повторюються за різними поставленими питаннями). Саме ця група досліджуваних має низький рівень етнічної самосвідомості й вимагає ґрунтовної розвивально-корекційної роботи.

На основі аналізу теоретичних джерел (див. Розділ 1.), узагальнення отриманих за двома методиками (модифікований «Етнопсихологічний опитувальник» – варіант 1 і «Діагностика етнічної самосвідомості» – варіант 2) результатів проведеного вище емпіричного дослідження ми виділили критерії (*емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу, усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку, реалізація етнічності у поведінкових проявах життєдіяльності*), визначили

показники та охарактеризували рівні розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних (див. табл. 2.1.)

Таблиця 2. 1.

**Критерії та показники рівнів розвитку етнічної самосвідомості юнацтва**

Критерії	Рівні розвитку етнічної самосвідомості
	<i>Високий рівень – 9 %</i>
Емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів етносу	Юнак або дівчина відчуває себе невід'ємною частиною свого етносу. Це виявляється у позитивному почутті приналежності до власного етнічного походження, культури, історичного минулого. Емоційно-позитивне та поважливе ставлення до себе та до інших представників етносу базується на стійких переконаннях. Особистість усвідомлює власну позицію стосовно своїх етнічних якостей і вчинків та якостей і вчинків інших представників етносу. Для таких респондентів прояви приналежності до етносу, зокрема його культура, традиції, мистецтво, природа тощо, набувають цінності і особистої значущості.
Усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку	Досліджувані усвідомлюють свою приналежність до етносу, виділяють суттєві ознаки поділу людей на різні етнічні групи, розуміють специфічні риси власного етносу та характерні особливості інших етносів; можуть пояснити, чому вони належать до певної етнічної групи. Юнак чи юнка позначають себе як носіїв певних етнічних ознак (мова, традиції). Знання про ключові риси власного етносу є глибокими і різнобічними. Респонденти виявляють у собі ці ключові риси та ототожнюють, відповідно до цього, себе з представником свого етносу. Досліджувані усвідомлюють і виділяють особливості вираження етнічної неповторності у сферах життя та побуту, знають традиції та історичне минуле свого народу.

## Продовження таблиці 2. 1.

Реалізація етнічності у поведінкових проявах життєдіяльності	Досліджувані виявляють свою етнічну приналежність у поведінці, зовнішніх якостях та внутрішніх властивостях. У їх діяльності відображається прагнення до єднання з представниками свого етносу через взаємодію з ними, залучення до вивчення та аналізу спільного історичного минулого та культури, дотримання традицій. Юнаки і дівчата цікавляться літературою та культурою своєї етнічної групи, дотримуються звичаїв та обрядів, які набувають особистої цінності. Розуміють значення мови як засобу консолідації етнічної групи й постійно послуговуються нею.
	Середній рівень – 70 %
Емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів етносу	Юнаки та дівчата не завжди відчують емоційну єдність зі своєю етнічною групою, інколи, виявляють упередженість. Ставлення до власної етнічної групи є переважно позитивним; особистість ототожнює себе з позитивними характеристиками власного етносу, однак, за деякі негативні етнічні особливості може відчувати сором. Самооцінка та оцінка інших може змінюватись під дією певних обставин.
Усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку	Досліджувані усвідомлюють свою етнічну приналежність, можуть виокремити декілька критеріїв, за якими утворюються етноси; можуть виділити й охарактеризувати ключові ознаки власного етносу; мають уявлення про культуру, літературу та історичне минуле; знають і відзначають етнічні свята; іноді приймають участь в етнічних обрядах і дотримуються традицій. Однак, ці знання є неповними й несистемними. Юнаки й дівчата усвідомлюють себе як носіїв етнічних ознак та можуть виявити в собі риси, характерні для власного етносу.

## Продовження таблиці 2. 1.

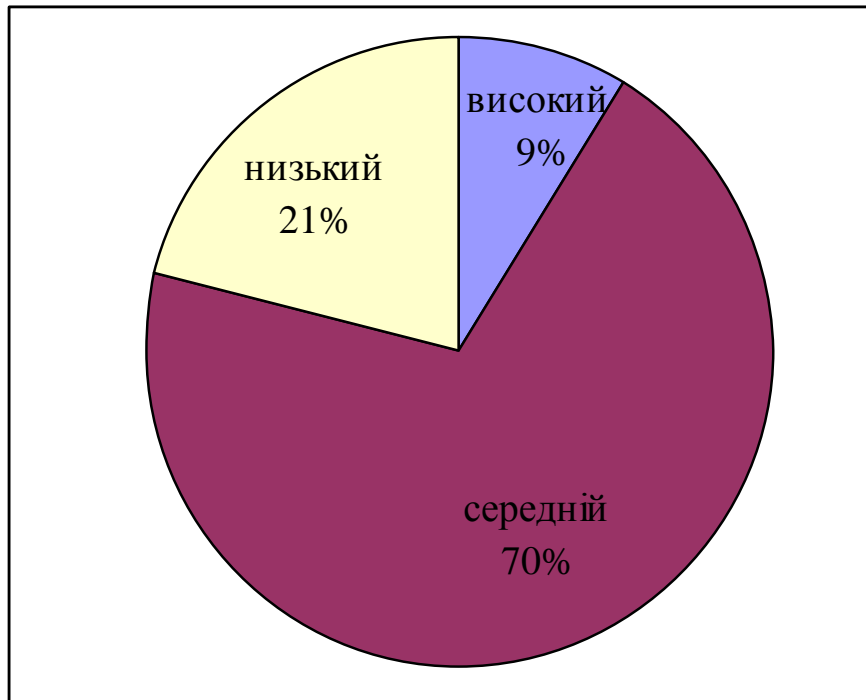
<p>Реалізація етнічності у поведінкових проявах життєдіяльності</p>	<p>Досліджувані виявляють свою етнічну приналежність у поведінці, зовнішніх ознаках та внутрішніх властивостях залежно від обставин. Вони дотримуються основних традицій, добре володіють етнічною мовою (українською) та переважно послуговуються нею; цікавляться основними культурними досягненнями та беруть участь у мистецьких заходах свого етносу. Звичаї та обряди виконуються через особисту цікавість до них. Поведінка, у якій проявляється етнічна неповторність, може бути як внутрішньою потребою, так і виявлятися задля схвалення з боку оточуючих.</p>
	<p><b><i>Низький рівень – 21 %</i></b></p>
<p>Емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів етносу</p>	<p>Оцінка та ставлення до себе та інших як представників певного етносу є ситуативно обумовленою. Приналежність до свого етносу не становить особистої цінності, а є лише заданою характеристикою. Модальність почуттів приналежності до свого етносу залежить, переважно, від зовнішніх умов та соціальної схвалюваності. Юнаки та дівчата не відчують себе представниками власної етнічної групи, не мають власної позиції щодо психологічних і соціальних ознак та вчинків, пов'язаних з етносом. Почуття етнічної приналежності виявляється лише у деяких сферах їх життя, при чому різним проявам етнічних ознак надається різна значущість. Ставлення до власної та інших етнічних груп часто є упередженим і стереотипним. Відсутня цілісна позитивна інтегрована самооцінка себе як представника власного етносу.</p>

## Продовження таблиці 2. 1.

<p>Усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку</p>	<p>Досліджувані не ідентифікують себе на усвідомленому рівні з представниками власного етносу; можуть виділити у собі лише окремі риси та властивості, характерні для своєї етнічної групи. Обсяг знань про психологічні особливості типових представників власного етносу, історичне минуле, культуру та традиції є неповними, несистемними та уривчастими. Роль приналежності до своєї етнічної групи у майбутньому житті студентами усвідомлюється неповною мірою. Респонденти не можуть виділити ключові критерії, за якими люди утворюють етноси та не позначають себе як носіїв етнічних ознак (мова, традиції).</p>
<p>Реалізація етнічності у поведінкових проявах життєдіяльності</p>	<p>Досліджувані практично не виявляють свою етнічну приналежність у поведінці, зовнішніх ознаках та внутрішніх властивостях. Можуть робити це лише інколи (ситуативно) задля схвалення з боку оточуючих, що залежить від обставин. Вони самостійно не виявляють ініціативи у взаємодії з представниками свого етносу, не цікавляться і не дотримуються звичаїв та обрядів, не здійснюють дій задля розширення знань про культуру та історичне минуле свого народу. Рідна мова (українська) використовується епізодично (послугуються у повсякденні переважно російською мовою).</p>

Для візуалізації отриманих результатів розподіл отриманих показників за рівнями також подано на рис. 2. 1.





**Рис. 2. 1. Рівні розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці (у%)**

Аналіз кількісних показників етнічної самосвідомості досліджуваних вказує на переважання у них *середнього рівня* її розвитку (70 %). Таким чином, більшість студентів усвідомлюють власну етнічну приналежність, можуть назвати суттєві ознаки власного етносу, знайомі з історичним минулим та культурою українського народу, орієнтуються на норми поведінки, прийняті в етнічній спільності. Однак, почуття власної етнічної гідності може змінюватися на відчуття сорому під впливом зовнішніх обставин. Такі особи використовують рідну мову, хоча часто і не замислюються про її роль у власному житті та у розвитку етносу. Характерні культурні форми етносу (традиції, звичаї, національні свята) часто не стають внутрішньою їх цінністю, а є лише звичкою або здійснюються задля отримання схвалення оточуючих. У стосунках з людьми інших етнічних груп такі студенти нерідко виявляють етнічні стереотипи. *Високий рівень етнічної самосвідомості* мають 9 % досліджуваних. Такі респонденти мають високий рівень етнічної самоповаги, розвинену високу позитивну самооцінку себе як представника етнічної спільності, знають інтегративні та диференційні ознаки власної етнічної спільності. Використання рідної мови, дотримання

обрядів та звичаїв має для них ціннісно-особистісний сенс. Вони виявляють прагнення до єднання з іншими представниками своєї етнічної групи і відчують значення своєї етнічності щодо спрямованості у майбутнє. Культура та історичне минуле є для них предметом гордості. Ці юнаки та юнки добре орієнтуються у міжетнічних стосунках, при спілкуванні з представниками інших етнічних груп зазвичай не виявляють упередженості, а в поведінці демонструють, переважно, толерантне ставлення. *Низький рівень розвитку етнічної самосвідомості* мають 21 % досліджуваних. Такі особи не мають системних знань про власний етнос, його історію, традиції та звичаї. Вони не усвідомлюють вплив своєї етнічної приналежності на їхнє майбутнє, не можуть виділити відмінних та спільних рис свого та інших етносів. Такі респонденти ситуативно ідентифікують та оцінюють себе як представника власного етносу, не усвідомлюють себе як носія етнічних ознак (мови, традицій). Дії, які виявляють етнічну приналежність, здійснюються задля схвалення оточуючих. Рідна мова використовується ними ситуативно, залежно від соціального контексту. У взаємодії з представниками інших етносів діють стереотипно, знову ж таки залежно від ситуації.

Наступний етап нашої роботи стосувався аналізу за різними методиками складових психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці та визначення значущості їх впливу на розвиток структурних компонентів етнічної самосвідомості досліджуваних.

За допомогою методики «ОСКІ («Визначення соціокультурної ідентичності») було проведено дослідження, спрямоване на визначення соціокультурної, регіональної та етнічно-національної ідентичності. Проведене дослідження дозволило визначити співвідношення між різними рівнями усвідомлення студентами власних соціально-особистісних характеристик, що визначають їх соціокультурну, регіональну та етнічно-національну ідентичність. Результати дослідження представлено в табл. 2. 2.

Таблиця 2. 2.

Узагальнені кількісні показники усвідомленості різних видів ідентичності (за методикою «ОСКІ»), n=322

Види ідентичності та рівні їх усвідомленості	Показники	
	К-ть	%
<i>Соціокультурна ідентичність:</i>		
- Усвідомлена (високий рівень)	245	76
- Неусвідомлена (низький рівень)	77	24
<i>Регіональна ідентичність:</i>		
- Усвідомлена (високий рівень)	283	88
- Неусвідомлена (низький рівень)	39	12
<i>Етнічно-національна ідентичність:</i>		
- Усвідомлена (високий рівень)	302	94
- Расизм (низький рівень)	20	6

Отримані показники засвідчують, що найвищий рівень усвідомленості юнаки та дівчата мають стосовно власної етнічно-національної ідентичності (96,6 %). На наш погляд – це є закономірним явищем, оскільки етнічно-національна ідентичність, як механізм розвитку етнічно-національної самосвідомості, пов'язана з одного боку з вродженими (архетипово-ментальними та біологічними) характеристиками людини, а з іншого – з найбільш узагальненим розумінням власної приналежності до таких великих соціальних групи як народ, нація, держава.

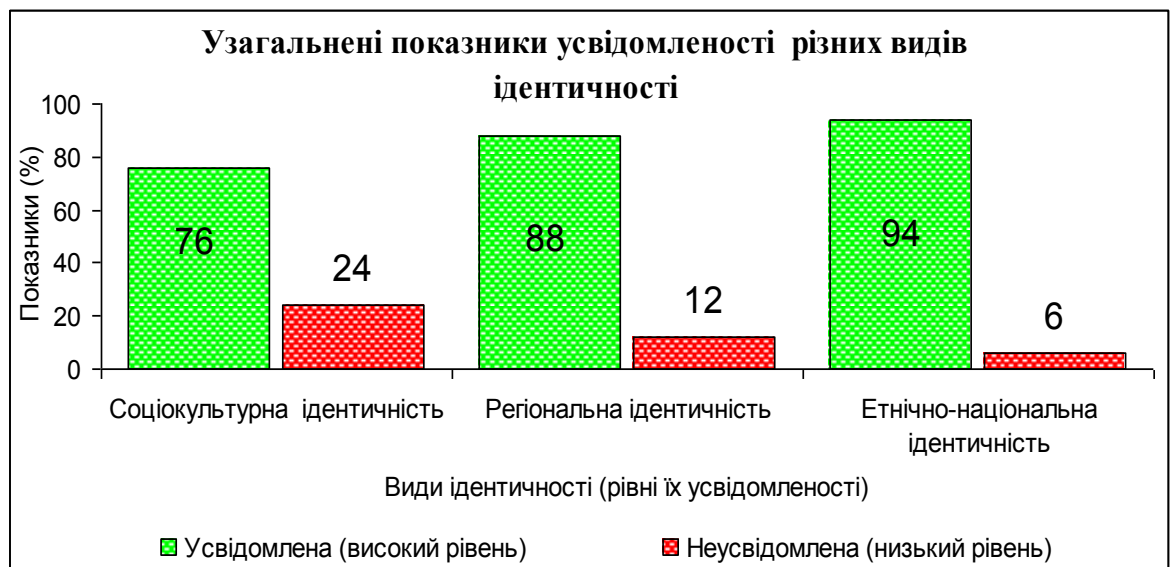
Друге місце за рівнем усвідомленості серед досліджуваних займають показники регіональної ідентичності (88 %), яка визначає більш тісні соціальні та міжособистісні взаємини у межах як великих, так і малих соціальних груп, що мають регіональну форму вираженості (місце проживання, землячства в інших регіонах).

На третьому місці за рівнем усвідомленості перебувають показники соціокультурної ідентичності (76 %), як механізму розвитку соціокультурної самосвідомості, які визначають особливості людини як соціалізованого

індивіда (особистості), що у процесі соціалізації засвоює різні форми як традиційної, так і сучасної культури, різні соціальні ролі, вимоги і правила, які ставить перед нею соціум (ті соціальні інститути, які забезпечують процеси соціалізації). Оскільки досліджувані перебувають на межі переходу до дорослості, то вказані соціальні характеристики перебувають у них у процесі активного та дещо суперечливого становлення.

Найнижчі результати в рамках дослідження етнічно-національної ідентичності респонденти показують стосовно такого явища як расизм (4 %), до того ж за кількісним вираженням – це скоріше тенденція, ніж виражена якість. Далі йдуть низькі показники усвідомлення регіональної ідентичності (12 %) – переважно для тих студентів, сім'ї яких часто міняли місце проживання, а потім соціокультурної ідентичності (24 %) – студенти, які ще не визначилися із соціальними ролями та своїм майбутнім.

Нижче, для наочного відображення результатів дослідження подаємо їх на рис. 2. 2.



**Рис. 2. 2. Види ідентичності та рівні їх усвідомленості (за методикою «ОСКІ») у (%)**

Далі подаємо аналіз результатів дослідження за методикою «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова), яка дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість та її трансформації в умовах

міжетнічної напруги; прослідкувати вираженість різних типів етнічної ідентичності, а також домінуючий її тип у досліджуваних (табл. 2.3.).

Таблиця 2.3

**Кількісні показники вираженості типів етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою Г. У. Солдатової, С. В. Рижової), n=322**

Типи етнічної ідентичності	Показники	
	<i>К-ть</i>	%
Етнотолерантність	32	10
Етнічна індиферентність	61	19
Позитивна етнічна ідентичність (норма)	97	30
Етнофобія	45	14
Етноізоляціонізм	42	13
Етнофанатизм	45	14

Як бачимо з результатів дослідження поданих у табл. 2.3., серед типів ідентичності у досліджуваних переважає «*позитивна етнічна ідентичність*» (30 %). Така ідентичність передбачає поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. Це дозволяє досліджуваним утримувати баланс толерантності по відношенню як до власної, так і інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійного і стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. Ще 19 % досліджуваних виявляють «*етнічну індиферентність*» щодо власної етнічної ідентичності. Це означає, що у цих юнаків та дівчат спостерігається розмивання етнічної ідентичності, яке виражається в невизначеності етнічної приналежності, неактуальності власної етнічності, не сформованості етнічної самосвідомості.

Посилення деструктивності в міжетнічних відносинах обумовлено трансформаціями етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності, яка відповідає в опитувальнику трьом шкалам: етноізоляціонізм, етнофанатизм,

етногоїзм, які ми аналізуємо нижче. Так 13 % досліджуваних за результатами методики належать до типу *«етноізоляціонізм»*, що свідчить про їх переконаність у перевазі багатьох характеристик свого народу над іншими етносами; вони вважають за необхідне зберігати незмінною національну культуру та очищувати її від усіляких іноетнічних нашарувань, мають переважно негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, інколи, можуть виявляти ксенофобські настрої. Однаковий відсоток досліджуваних належить до типів ідентичності *«етногоїзм»* (14 %) та *«етнофанатизм»* (14 %). Досліджувані, які належать до типу *«етногоїзм»* мають ідентичність, яка може виражатися у вербальній формі як результат сприйняття ситуації через призму конструкту *«мій народ»*, а може припускати й, наприклад, напруженість і роздратування у спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати власні проблеми за рахунок інших.

Досліджувані, які демонструють тип етнічної ідентичності *«етнофанатизм»*, вирізняються тим, що готові йти на будь-які дії в ім'я своїх етнічних інтересів, виправдовувати будь-які жертви в боротьбі за благополуччя свого народу, демонструвати відмову іншим народам у праві користування ресурсами і соціальними привілеями, якщо це зачіпає інтереси їх народу, етнічної групи чи їх власні інтереси як представників цієї групи. Ще 10 % досліджуваних демонструють тип етнічної ідентичності *«етнонігілізм»*, який характеризується як відхід від власної етнічної групи і пошуки стійких соціально-психологічних ніш не за етнічним критерієм. Етногоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм є проявами гіперболізації етнічної ідентичності, що може стимулювати появу дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічній взаємодії гіперідентичність може проявлятися в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи і, навіть, геноциду [202, 203].

Отримані результати, на нашу думку, можуть бути, також, пов'язані з нестабільною соціально-політичною ситуацією в Україні, військовою загрозою її незалежності та тими трансформаційними процесами, що відбуваються в українському суспільстві. Це, водночас, визначає різні тенденції серед української молоді: одну частину юнацтва спонукає до пошуку не лише етнічних орієнтирів у визначенні свого майбутнього (етнонігілізм), а іншу – до активного захисту національних інтересів, надання пріоритету етнічній приналежності та етнічним правам у площині міжособистісної та міжгрупової взаємодії, що, може приводити до «етнофанатизму», що у свою чергу, стимулює зростання інтолерантності. Оскільки такі типи ідентичності загалом виявила більше ніж третина досліджуваних, це вимагає серйозної профілактичної та розвивально-корекційної роботи з цією групою досліджуваних, в напрямку *«позитивної етнічної ідентичності»*, Також є необхідною й розвивальна робота щодо підвищення показників *«позитивної етнічної ідентичності»* за рахунок зниження показників *«етнічної індіферентності»* досліджуваних.

Кількісні результати дослідження, подаємо на рис. 2. 3.



**Рис. 2. 3. Відсотковий розподіл вираженості типів етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою Г. У. Солдатової, С. В. Рижової)**

Наступний крок нашого дослідження стосувався самооцінки респондентами емоційно-ціннісного ставлення до власної етнічної ідентичності за методикою «Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності» (авт. А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева). Результати дослідження подано у табл. 2. 4.

*Таблиця 2.4.*

**Кількісні показники самооцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева), n=322**

Види ідентичності (рівні їх усвідомленості)	Показники	
	<i>К-ть</i>	<i>%</i>
Позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації) – позитивна етнічна ідентичність	238	74
Невизначеність етнічно-національної самоідентичності	84	26
Всього	322	100

Як видно з таб. 2. 4., переважна більшість досліджуваних (74 %) продемонструвала позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації). Відтак, це вказує і на усвідомлене позитивне ставлення до власного етносу (народу).

Водночас, 26 % досліджуваних вказують на невизначеність етнічно-національної самоідентичності, що вимагає проведення цілеспрямованої розвивальної роботи (через механізми рефлексії, ідентифікації та афіліації), спрямованої на усвідомлення етнічної приналежності до українського народу та позитивне емоційно-ціннісне ставлення до набуття такої ідентичності. Відповідно, це сприятиме розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат.

Результати дослідження представлено на рис. 2.4.





**Рис. 2.4. Відсотковий розподіл показників позитивності та невизначеності етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою А. Н. Татарко, Н. М. Лебедєва)**

Наступна методика «Вимірювання етнічної ідентичності» (Дж. Фінні) дозволила нам визначити ставлення досліджуваних до власної етнічної приналежності, ставлення до власної етнічної групи через загальний показник етнічної ідентичності та вираженість *когнітивного та афективного компонента* етнічної ідентичності.

Кількісні результати дослідження подано у табл. 2.5.

*Таблиця 2.5.*

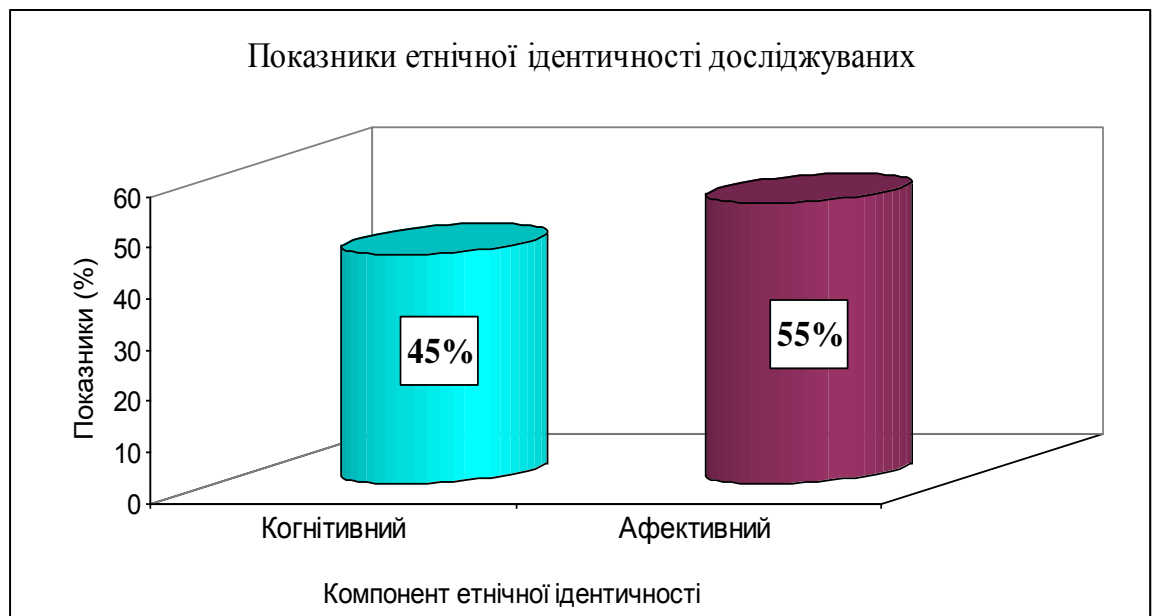
**Показники етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою Дж. Фінні), n=322**

Компоненти ідентичності	Показники	
	<i>К-ть</i>	%
Когнітивний компонент етнічної ідентичності	145	45
Афективний компонент етнічної ідентичності	177	55

Як видно з результатів дослідження, поданих у табл. 2.5., більше половини досліджуваних (55 %) демонструють вираженість афективного компоненту етнічної ідентичності, що визначає їх емоційний зв'язок з власним народом; 45 % – когнітивного компоненту в аспекті

самоусвідомлення власної етнічної приналежності. Разом з тим, чітко усвідомлена загальна етнічна ідентичність, яка поєднує в собі афективний і когнітивний компоненти, які мають можливість реалізуватися в конативному компоненті, притаманна лише 50 % досліджуваних юнаків і дівчат. При цьому зрозуміло, що для значної частини досліджуваних, з метою підвищення рівня їх етнічної самосвідомості, необхідна ґрунтовна розвивальна робота, спрямована на підвищення показників всіх компонентів етнічної ідентичності.

Нижче, для наочного відображення результатів дослідження, подаємо їх на рис. 2.5.



**Рис. 2. 5. Відсотковий розподіл показників когнітивного та афективного компонентів етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою Дж. Фінні).**

На наступному етапі дослідження ми застосували методику «Опитувальник етнічної ідентичності» (авт. О. Л. Романова), за допомогою якої було визначено показники почуття приналежності до своєї етнічної групи, значущість власної етнічності, взаємини більшості з меншістю та використання певної мови.

Кількісні результати дослідження подано у табл. 2. 6.

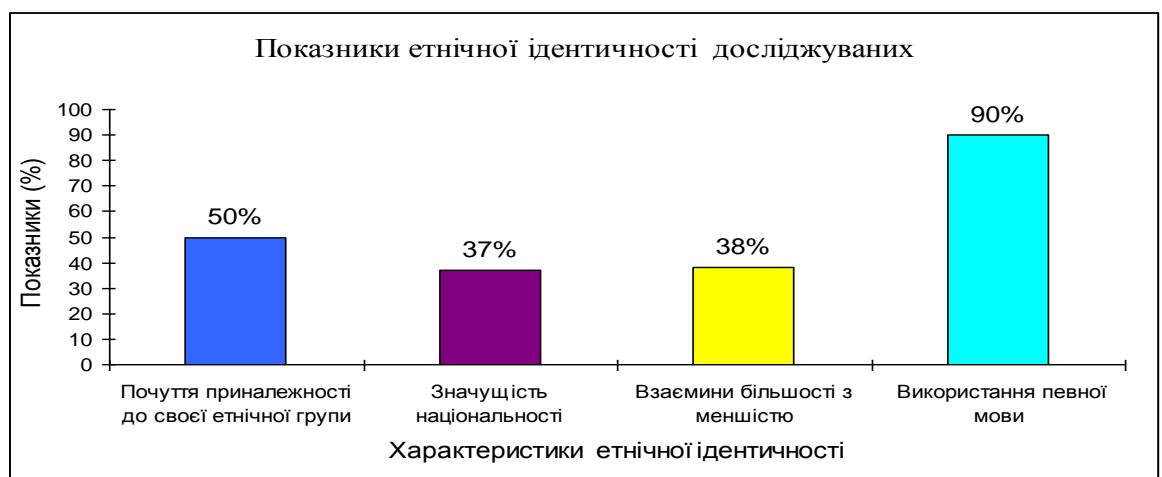
Таблиця 2.6.

**Кількісні показники складових етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою О. Л. Романової), n=322**

Характеристики етнічної ідентичності	Показники	
	<i>К-ть</i>	<i>Ранг</i>
Почуття приналежності до своєї етнічної групи	161	2
Значущість національності	119	4
Взаємини більшості з меншістю	122	2
Використання певної мови	290	1

*Примітка: більше ста відсотків, оскільки кожний досліджуваний робить певний вибір, який може співпадати або суперечити виборам інших респондентів.*

Як видно з результатів дослідження поданих у табл. 2.6., найбільша кількість досліджуваних (290 - 1 ранговий показник) обирає таку складову етнічної ідентичності як «використання певної мови»; на другому місці знаходиться такий показник як «почуття приналежності до своєї етнічної групи» (161 досліджуваних); на третьому місці знаходиться показник за шкалою «взаємини більшості з меншістю» (122 досліджуваних), а на четвертому «значущість національності» (119 досліджуваних). Виходячи з отриманих результатів, **мову** ми будемо визначати як **найважливіший соціальний чинник** розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.



**Рис. 2. 6. Відсотковий розподіл результатів дослідження складових етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою О. Л. Романової)**

Наступна методика «Етнічна афіліація» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) дозволяє визначити етнічне злиття та етнічне відособлення особистості зі своєю етнічною групою. Результати дослідження подано у табл. 2.7.

Таблиця 2.7.

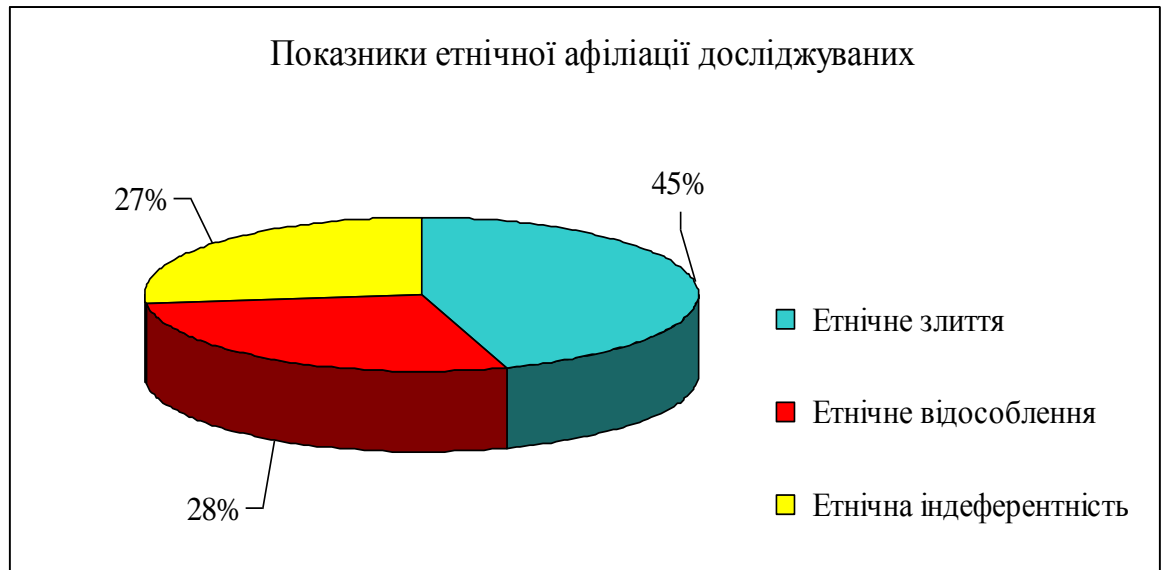
**Показники етнічної афіліації досліджуваних (за методикою Г. У. Солдатової, С. В. Рижової), n=322**

Вираженість етнічної ідентичності	Показники	
	<i>К-ть</i>	%
Етнічне злиття	145	45
Етнічне відособлення	90	28
Етнічна індиферентність	87	27

Як видно з результатів дослідження поданих у табл. 2.7. близько половини (45 %) досліджуваних демонструють «*етнічне злиття*» з власною етнічною групою. Майже порівну розподілились відсотки за параметрами «*етнічне відособлення*» (28 %) та «*етнічна індиферентність*» (27 %), які складають загалом більшу половину респондентів (55%).

Таким чином, стає зрозуміло, що для розвитку позитивної етнічної ідентичності й, відповідно, підвищення рівня етнічної самосвідомості досліджуваних необхідно проводити системну розвивально-корекційну роботу щодо зниження показників «*етнічного відособлення*» та «*етнічної індиферентності*». Зміст такої роботи буде представлено нами у третьому розділі дисертації.

Результати дослідження, подаємо на рис. 2.7.



**Рис. 2.7. Відсотковий розподіл результатів дослідження етнічної афіліації досліджуваних (за методикою Г. У. Солдатової, С. В. Рижової)**

Застосування експрес-опитувальника «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова) дало нам можливість діагностувати етнічну толерантність, соціальну толерантність, толерантність як рису особистості, а також загальний рівень толерантності (високий, середній, низький). Результати дослідження подано у табл. 2.8.

*Таблиця 2.8.*

**Результати дослідження за методикою «Індекс толерантності» (авт. Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова) у (%)**

Рівні толерантності	Кількість досліджуваних	Відсоток
<b>Етнічна толерантність</b>		
Високий	117	36
Середній	166	52
Низький	39	12
<b>Соціальна толерантність</b>		
Високий	98	30
Середній	214	67
Низький	10	3

Продовження таблиці 2. 8.

<b>Толерантність як риса особистості</b>		
Високий	136	42
Середній	186	58
Низький	0	0
<b>Загально-груповий рівень толерантності</b>		
Високий	21	6
Середній	286	89
Низький	15	5

За результатами дослідження, поданими у табл. 2.8, за параметром «етнічна толерантність» – 36 % опитаних мають високий, 52 % – середній і 12 % – низький рівень етнічної толерантності.

За параметром «соціальна толерантність» у 30 % досліджуваних виявлено високий її рівень, у 67 % – середній, а у 3 % – низький рівень соціальної толерантності.

За параметром «толерантність як риса особистості», високий рівень продемонстрували 42 %, а середній – 58 %, опитаних; низький рівень відсутній.

За показником «загально-групового рівня толерантності» середній рівень було зафіксовано у 89 % досліджуваних, 6 % мають високий рівень і 5 % – низький рівень загально-групової толерантності.

За отриманими показниками можна зробити висновок, що найпроблемнішою взаємодією є міжетнічна взаємодія, про що, зокрема, свідчить найвищий показник низького рівня етнічної толерантності, порівняно з іншими її видами. Відповідно проблема етнічної толерантності в рамках розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат є актуальною. Також досліджувані мають найвищі показники високого рівня толерантності як риси особистості, що вказує на те, що вони готові виявляти толерантність як внутрішньо особистісну властивість в дещо абстрагованій формі

(усвідомлення цінності толерантності – когнітивний компонент етнічної самосвідомості), а в реальному житті це важче, оскільки пов'язано з різноманітними, нерідко й негативними, емоціями (вияв толерантного ставлення – афективний компонент етнічної самосвідомості) і цьому доводиться вчитися (реалізація толерантних дій і вчинків – конативний компонент етнічної самосвідомості). Засоби та прийоми розвитку таких здатностей та умінь будуть представлені й проаналізовані нами у третьому розділі роботи.

Застосування методики «Шкала емоційного відгуку» (А. Меграбяна і Н. Епштейна) дало можливість визначити міру вираженості здатності особи до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії). Результати дослідження подано у табл. 2.9.

*Таблиця 2.9.*

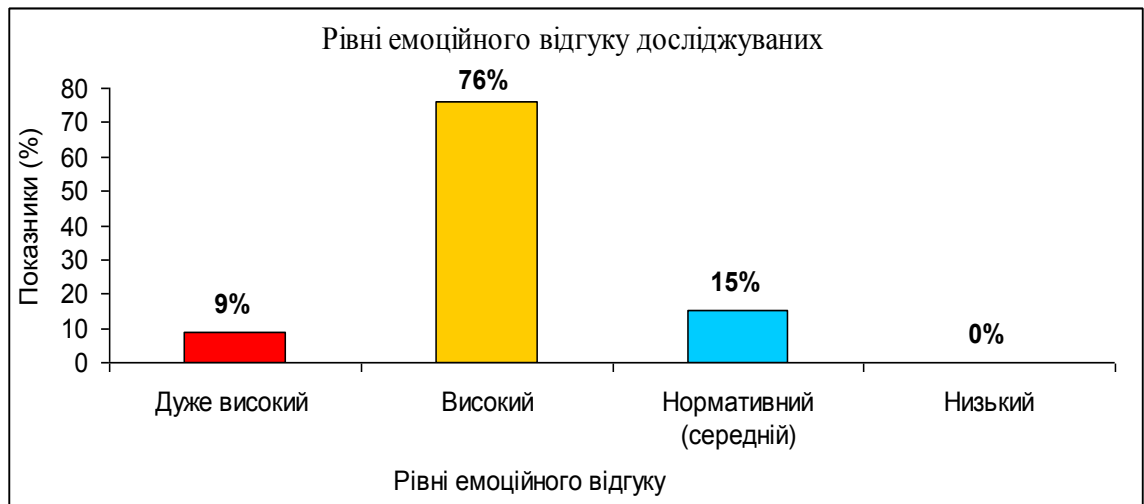
**Рівні емоційного відгуку досліджуваних (за методикою А. Меграбяна та Н. Епштейна), n=322**

Рівні емоційного відгуку	Показники	
	<i>К-ть</i>	%
Дуже високий	28	9
Високий	246	76
Нормативний (середній)	48	15
Низький	0	0
Всього	322	100

За результатами дослідження, поданими у табл. 2.9., переважна більшість досліджуваних (76 %) має високий рівень емоційного відгуку. Нормативний (середній) рівень емоційного відгуку зафіксовано у 15 % досліджуваних і у 9 % респондентів – дуже високий рівень, що ймовірно свідчить про бажання цих досліджуваних давати соціально схвалювані відповіді на поставлені питання.

Рівень емоційного відгуку співвідноситься за нашими спостереженнями та аналізом результатів попередніх методик співвідноситься, передусім, з вираженим *афективним компонентом* етнічної ідентичності (методика «Вимірювання етнічної ідентичності»), *емоційно-ціннісним ставленням до себе* як представника конкретного етносу (методика «Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності») та такими її типами як «*етнічний фанатизм*», «*етнічний егоїзм*» (методика «Типи етнічної ідентичності») та «*етнічне злиття*» та «*етнічне відособлення*» (методика «Етнічна афіліація»).

Нижче, для наочного відображення результатів дослідження, подаємо їх на рис. 2.9.



**Рис. 2.9. Розподіл результатів дослідження рівня емоційного відгуку досліджуваних (за методикою А. Меграбяна, Н. Епштейна)**

Наступна застосована нами методика «Вивчення ясності «Я-концепції»» (ЕСС) (авт. Р. Кемпбелл) слугувала вивченню самоідентифікації, іншими словами встановленню власної ідентичності респондентів. Підсистемами «Я-концепції» виступають особистісна й соціальна ідентичність. Таким чином методика дозволяє визначити ясність «Я-концепції» щодо рівнів розвитку особистісної й соціальної ідентичності досліджуваних. Результати дослідження подано у табл. 2.10.



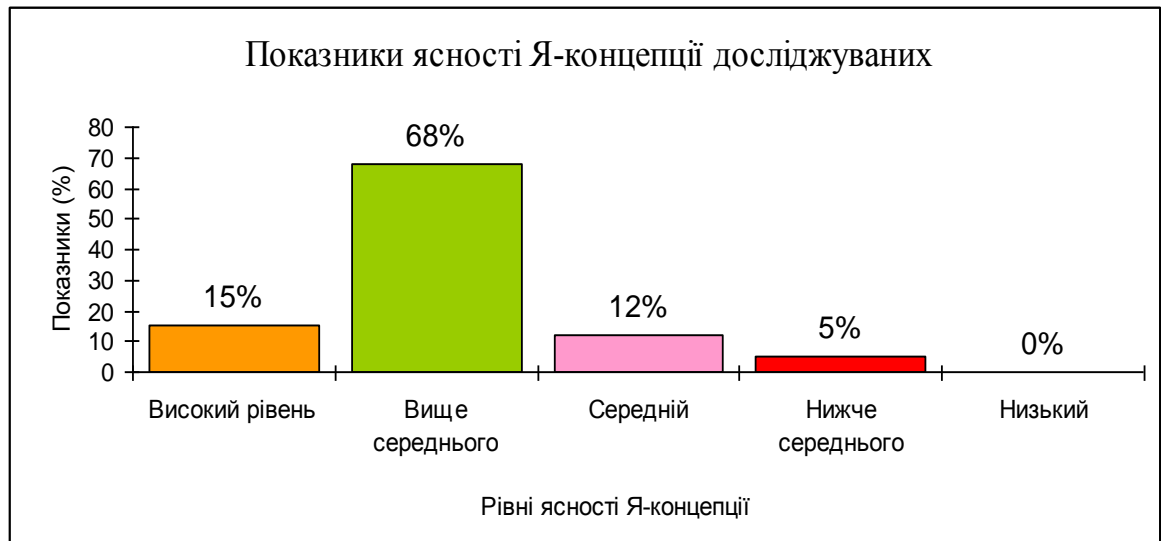
Таблиця 2.10.

**Показники ясності Я-концепції досліджуваних (за методикою Р. Кемпбелла), n=322**

Рівні ясності Я-концепції	Показники	
	<i>К-ть</i>	%
Високий рівень	50	15
Вище середнього	219	68
Середній	38	12
Нижче середнього	15	5
Низький	0	0
Всього	322	100

За результатами дослідження, поданими у табл. 2.10., найбільша кількість респондентів (68 %) за показником «ясність Я-концепції» має рівень вище середнього. Високий рівень зафіксовано у незначній частині опитаних (15 %). На середньому рівні знаходиться 12 % опитаних і на рівні нижче середнього – 5 %. Такі показники загалом відповідають віковій характеристиці респондентів, оскільки в юнацькому віці переважна більшість досліджуваних вже визначилася з майбутнім як щодо майбутньої професійної діяльності, так і певних життєвих переконань, настанов, ціннісних орієнтацій, в тому числі й щодо проблем етнічно-національної ідентифікації, які набули в Україні надзвичайної актуальності. Відповідно, ці питання вимагають подальшого усвідомлення й самоусвідомлення юнаками й дівчатами, що сприятиме розвитку у них етнічної самосвідомості.

Результати дослідження подаємо на рис. 2.10.

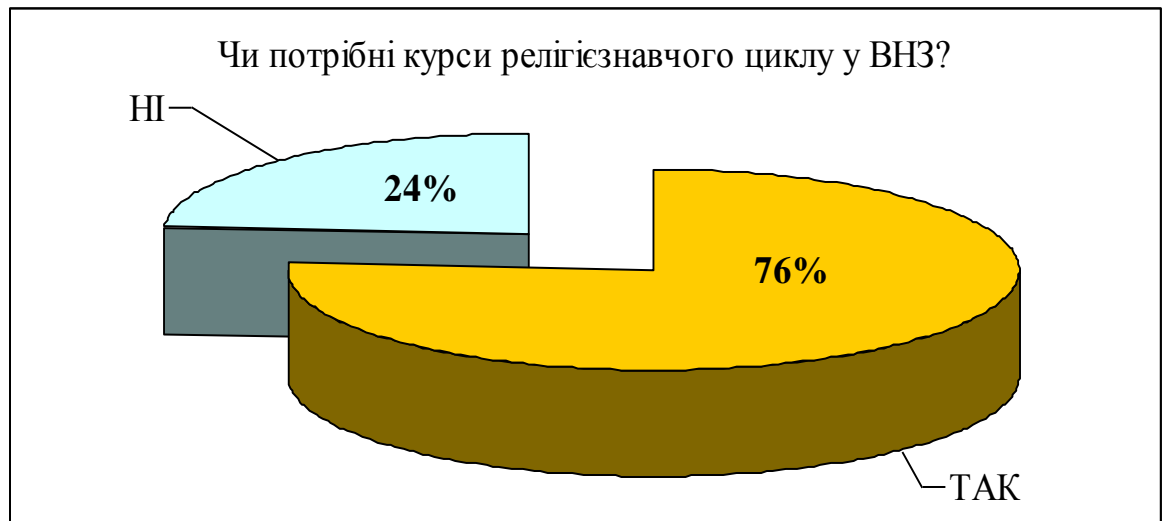


**Рис. 2.10. Відсотковий розподіл результатів дослідження ясності Я-концепції досліджуваних (за методикою Р. Кемпбелла)**

На розвиток сучасної молодої людини, в тому числі систему її етнічних настанов і цінностей, істотний вплив спричиняє релігія та церква. Впродовж останніх десятиліть незалежності відбулася певна реабілітація релігії у громадській думці, переосмислюється її роль та значення в духовному та суспільному житті народу. Сучасний стан релігійності молодих українців обумовлений не лише духовними, а й політичними, соціальними, психологічними, побутовими та іншими чинниками.

В межах нашої роботи було проведено емпіричне дослідження, що стосувалося визначення особливостей розуміння студентами необхідності (чи її відсутності) запровадження викладання у вищому навчальному закладі навчальних курсів релігієзнавчого циклу, зокрема, таких курсів як «Релігієзнавство» та «Психологія релігії».

Отримані кількісні результати проведеного дослідження представлені на рис. 2.11.



**Рис. 2.11. Відсотковий розподіл результатів опитування студентів з приводу необхідності введення в систему вищої освіти навчальних дисциплін релігієзнавчого циклу**

Серед опитаних 76 % юнаків та дівчат вважають необхідними курси релігієзнавчого циклу у ВНЗ, 24 % - вважають, що вони не потрібні.

Інтерпретуючи кількісні результати опитування студентів з приводу необхідності введення в систему вищої школи навчальних дисциплін релігієзнавчого циклу, найбільш показові відповіді подаємо в тому ж формулюванні, у якому вони були представлені самими студентами. Спочатку подаємо стверджувально-позитивні відповіді: *«Потрібні для підвищення рівня культури, освіченості студентів, розширення їх кругозору. Оскільки Україна держава багатонаціональна, то на її теренах проживають люди різних віросповідань, а значить кожна людина повинна знати особливості цих віросповідань, щоб не ображати інших»; «Так, курс буде цікавим та корисним для студентів, адже релігія є невід’ємною складовою життя суспільства. Освічена людина повинна мати уявлення про цю сферу життя суспільства, щоб краще розуміти і свій, і чужі народи»; «Так - це сприятиме віротерпимості серед молоді, що важливо для безконфліктного розвитку між народами; «Так – це дасть можливість молоді уникнути загрозової ситуації входження до деструктивних релігійних організацій, а також запобігатиме їх аморальній поведінці».*

Студенти, які дали заперечно-негативні відповіді на поставлені питання, мотивували їх таким чином: *«ні, бо релігійним вихованням потрібно займатися в сім'ї, а не у ВНЗ»; «кожен сам повинен вирішувати такі питання».*

Нижче розглянемо узагальнені результати дослідження, отримані за проективною методикою: *«Хто Я?»* (авт. М. Кун і Т. Макпартленд).

У процесі опрацювання кількісних даних та їх інтерпретації були виділені рольові категорії, з якими себе співвідносили досліджувані, відповідаючи на запитання (*«Хто Я»* для себе та *«Хто Я»* для інших). Курсивом виділені ті відповіді досліджуваних, які вони давали на питання *«Хто Я»* для інших.

Перша група – це категорії, що складають зміст **соціальної ідентичності** досліджуваних.

1. Сімейні ролі (Я – донька; син; частина своєї родини; багато часу проводжу з дітьми; люблю своїх батьків; *сестра; люблю своїх рідних; любляча дочка; улюблена дочка; улюблена сестра; помічниця* та ін.).

2. Особистісні ролі (подруга; хороший товариш; чоловік; жінка; дівчина; хороша дівчина; закохана; помічник; особистість; намагаюсь бути самодостатньою особистістю; стараюся дати собі звіт, що роблю і для чого; проявляю сильну внутрішню активність; вільна людина; правильний; авторитарна; *надіюся, що перспективна особистість; маю своєрідний досвід у вирішенні життєвих негараздів; стійка і сильна людина; значну увагу приділяю саморозвитку; людина; індивідуальність; індивід; особистість; симпатична дівчина; самка; майбутня дружина; майбутня мати; екстремалка; винахідниця; творець свого життя; трудоголік; ледар; один хлопець у групі).*

3. Професійні ролі (Я – студент; майбутній психолог; учитель, *староста групи; студентка; психолог).*

4. Етнічно-національні ролі (*українка; патріот; патріотка;*) регіональні (киянка) та релігійні (*християнка).*

5. Інші соціальні ролі, які переважно стосувалися сфери *міжособистісного спілкування* (багато працюю над собою; прив'язуюсь до людей; не люблю сварки; не завжди можу постояти за себе; потребую багато уваги; отримую менше уваги, ніж потребую; перебірлива у дружніх стосунках; люблю самотність; не люблю самотність; не ламаюся після життєвих негараздів, але деформуюсь; мабуть сильніша, ніж думаю; можу підтримати будь-яку розмову; дуже дисциплінована, інколи, це мені заважає; несе відповідальність тільки за себе; роблю як мені хочеться; *чийсь сенс життя; чиясь радість; чийсь смуток; для когось приклад; самотня; та, кому інколи заздять; буваю зла і агресивна; не сприймаю агресію і злість; складна для розуміння; у спілкуванні хочу бачити виключно цікавих людей; у своїй групі намагаюся триматися збоку; боюся зради як своєї, так і інших; сприймаю життя так, як мені це вигідно; прив'язуюсь до людей; людина, в якій часто змінюється настрій), *дозвілля* (Я – людина мистецтва; хотіла б творити мистецтво та не маю особливих талантів; пишу казки; кіноман; люблю море, пляж, засмагати, відпочивати на природі; естет; люблю поспати; вчу англійську; мрію подорожувати; люблю різні ігри; люблю фільми; мрію про щасливе майбутнє; люблю малювати; художниця; не п'ю; п'ю у свята; інколи курю траву; хочу кота; хочу собаку) та *господарювання* (Я - умію смачно готувати; не люблю готувати; погано готую; займаюся спортом; люблю хлопців; люблю цілуватися; люблю поїсти).*

Друга група – це категорії, які розглядаються нами як складові *особистісної ідентичності*.

1. Фемінні характеристики – особистісні риси, традиційно приписувані образу жінки (я – турботлива, сором'язлива; чутлива, емоційна; боюся зради; залежна, велелюбна; ніжна; мрійливий; симпатична; нетерпелива; задумлива; мрійлива; тонкосльоза; ранима; гаряча; охайна; балаболка; гарно виглядаю; маю фігуру; мила; уживчива; любляча; жіночна).

2. Маскулінні характеристики – особистісні риси, стереотипно пов'язані з образом чоловіка (я – сильний; сміливий; відважний; рішучий;

схильний до ризику; гордий; цілеспрямований; самостійний; незалежний; агресивний; однолюб; бабій; грубий; ревнивий; власник; подобаюсь дівчатам).

3. Нейтральні характеристики, особистісні риси (Я – веселий; красивий; симпатичний; симпатична; добрий; вірний; акуратна; прикольна; маю почуття гумору; повільна; енергійна; темпераментна; працьовита, *лінива; пригнічена тим, що стала більш лінивою; дивна; настирна; справжня; самовпевнена; хитра; секретна; з характером; клоун; знаю чого хочу*) та міжособистісні характеристики (Я – частина цього світу; одна така у світі; одна з небагатьох; *частина суспільства; піщинка у великому світі; не люблю, коли хтось лізе у душу; не йду за натовпом*), що не включаються в стереотипні характеристики маскулінності-фемінності.

Окремо з'ясовується, чи була присутня в самописах характеристика, що позначає стать (я – чоловік / жінка, юнак / дівчина), та визначається порядок її згадування (перші три місця свідчать про значущість цієї характеристики в структурі Я-концепції особистості, останні місця чи їх відсутність про незначущість). У першому випадку можна говорити про статево-типізований, а у другому статево нетипізований аспект «Я-концепції».

Серед висловлювань були визначні як позитивні, так і негативні характеристики за **самооцінкою**:

– *позитивні характеристики (65 %) – спортивний; здібна; розумний; ерудована; начитана; оптимістка; мислячий; культурна; відповідальна; дружелюбна; чесна; цілеспрямована; вихована; надійна, лідер; працьовита, добра; щира; пунктуальна; розважлива; турбуюся про інших; світла людина; чуйна; ввічлива; любляча, справедлива; дисциплінована; відважна; смілива; люблю допомагати іншим; охайна; бадьора; турбуюся про інших;*

– *негативні характеристики (35 %) – дурна; дурник; легковажна; егоїстична; грубий; скандальна; вискочка, різка; безвідповідальна; стервозна; стерво; істеричка; параноїк; хамка; несповна розуму; скандальна;*

*злопам'ятна; агресивна; нахабна; буваю зла; нервова; безсердечна; жорстка; з поганими звичками; жорстка у спілкуванні; без гальм; часто на все жаліюся; дивна; постійно на чомусь зациклена.*

Враховуючи кількісне співвідношення позитивних і негативних самооцінок, можна визначити емоційно-оцінну складову Я-концепції досліджуваних. В даному випадку ми бачимо, що у значної частини студентів (35 %) переважають негативні установки стосовно своїх особистісних характеристик. Це не сприяє особистісному розвитку і може спричинити внутрішньо особистісний конфлікт, наслідки якого будуть виявлятися й у міжособистісних стосунках. Відповідно – це вимагає проведення корекційної роботи з формування позитивної «Я-концепції особистості», що сприятиме її успішній як професійній, так і особистісній самореалізації.

Якщо негативні самоописи стосуються статевих характеристик, то можна припустити наявність у особистості внутрішньо особистісних конфліктів гендерного типу. Однак результати дослідження вказують на практичну відсутність таких конфліктів. Хоча окремі самоописи щодо цього вимагають уваги до певних висловлювань (Я – бабій, занадто влюблива, стервозна) й індивідуальної консультативно-корекційної роботи щодо цього.

Якісна інтерпретація отриманих результатів показує, що відповіді досліджуваних «для себе» і «для інших» дещо різняться щодо їх презентації. Ієрархія ролей в якісному плані «Хто Я для себе» вибудована так (в порядку зменшення значущості): *професійні ролі* – студент; *сімейні ролі* - син, донька; *міжособистісні ролі* – хороший товариш, подруга; *статеві ролі* – дівчина, чоловік, жінка; *особистісні ролі* – особистість, індивідуальність, вільна людина; *нейтральні характеристики, особистісні риси*: нерозумна, спортивний здібна, наївна; *етнічно-національні та релігійні ролі* – українка, християнка.

Ієрархія ролей в якісному плані «Хто Я для інших» вибудована так ( в порядку зменшення значущості): *особистісні ролі* – людина, особистість,

індивідуальність, флегматик, холерик, сангвінік, інтроверт; *етнічно-національні ролі* – українка, патріот; релігія – християнка; *статеві ролі* – симпатична дівчина, майбутня дружина, мати; *міжособистісні ролі* – *чийсь сенс життя; чиясь радість; чийсь смуток*; для когось приклад; нейтральні характеристики, особистісні риси – *Вероніка, вихована, впевнена, справедлива*.

Таким чином на першому місці для ідентифікації самих досліджуваних «Хто Я для себе» стоїть їх актуальна навчально-професійна діяльність і відповідний статус студента. Однак, оскільки вони часто відірвані від сім'ї (навчаються в іншому місті), то відчувають психологічну (емоційну) й, разом з тим, матеріальну залежність від неї та продовжують себе ідентифікувати з ролями, передусім, доньки і сина (друге місце за значущістю). Тісне спілкування у студентському колективі робить значущим міжособистісні ролі - дружба та товаришування.

Статеві ролі не є такими актуальними, оскільки для самих досліджуваних вони є само собою зрозумілі – їх статева ідентифікація в юнацькому віці, як правило, уже є чітко визначеною. Далі йдуть нейтральні характеристики та особистісні риси, які стосуються різних особистісних властивостей. Останнє місце займають етнічно-національні та релігійні ролі, оскільки для досліджуваних вони, на наш погляд, не є індивідуально й особистісно актуалізованими з точки зору їх повсякденної життєдіяльності.

Щодо презентації власної ідентичності «Хто Я для інших», то на першому місці за значущістю стоять особистісні ролі – особистість, індивідуальність, інтроверт, тип темпераменту, оскільки ми вважаємо, що вони їх по новому відкривають у процесі вивчення різних навчальних дисциплін, зокрема, психології, що співвідноситься з їх професійною роллю «Хто Я для себе» – студенти.

На другому місці ідентичності «Хто Я для інших» за значущістю знаходяться етнічно-національні – українка, патріот та релігійні ролі – християнка, що визначається на наш погляд актуальністю даної



проблематики у сьгоднішньому українському суспільстві, хоча і в першому, й у другому випадку в кількісних показниках така рольова ідентифікація не є вираженою.

Статеві ролі і в першому випадку ідентифікації «Хто Я для себе», і в другому «Хто Я для інших» посідають третє місце, представляючи, власне, одночасно й гендерний аспект соціалізації особистості, що є цілком закономірним в юнацькому віці. Далі за значущістю йдуть міжособистісні ролі, які відображають, переважно, взаємодію досліджуваних з ровесниками та старшими і по статусу й по віку людьми. І останнє місті за значущістю тут займають нейтральні характеристики та особистісні риси.

Стосовно проблематики нашого дослідження, то загалом можна зазначити, що кількісний і якісний аналіз отриманих результатів дослідження дає можливість зробити висновок, що проєктивна методика «Хто я?» (авт. М. Кун і Т. Макпартленд), розроблена для вивчення установок стосовно самого себе, окремо не дає повної картини етнічно-національної ідентичності в юнацькому віці і може бути використана лише у складі батареї інших більш валідних методик, спрямованих на вивчення етнічної самосвідомості. Водночас, вона дає можливість визначити актуальність питання щодо наявності на певному етапі суспільного розвитку підсвідомих етнічно-національних настанов у спрямованості особистості, у нашому випадку хлопців і дівчат юнацького віку.

Наступна методика, результати якої ми представляємо нижче – **«Модифікований семантичний диференціал оцінки результатів міжкультурної взаємодії»**. Досліджувані повинні були оцінити представників етнічно-національних груп, свою етнічно-національну групу та себе як одного з представників цієї групи за пред'явленим набором якостей (15 якостей, що не містили негативних характеристик груп) від 1 до 5 балів: 1 – відсутність якості; 5 – максимальна вираженість якості.

Нижче узагальнено проаналізуємо отримані результати (називаємо перші 10-15 (залежно від якості) рангових позицій із 40 можливих (для інших

народів в оцінках досліджуваних немає виражених відмінностей, що можливо пояснюється низькою інформованістю досліджуваних про особливості цих народів та повною відсутністю практичної взаємодії з ними).

Зазначимо, що представники певних народів за певними якостями можуть займати однакові рангові позиції.

Так за першою якістю *«щедрість»* на перше місце досліджувані поставили українців (1 ранг); 2 ранг – Я- сам(а); далі у порядку спадання ідуть представники таких народів: американці, італійці, іспанці, білоруси, грузини, представники прибалтійських латино-американських народів.

За якістю *«добрі»* показники за рангом розмістилися наступним чином: (1 ранг) - українці; 2 ранг – Я- сам(а); далі у порядку спадання - італійці, іспанці, поляки, індійці, литовці, латиші, латвійці, грузини, вірмени, турки, китайці, японці, англійці, французи, американці, латиноамериканські народи, євреї, арабські народи, африканські народи.

За якістю *«доброзичливі»* на перше місце досліджувані поставили українців (1 ранг); 2 ранг – Я- сам(а); далі у порядку спадання ідуть представники таких народів: американці, японці, англійці, французи, італійці, іспанці, поляки, чехи, білоруси, грузини, вірмени, турки, прибалтійські народи, арабські народи, латиноамериканські народи.

За якістю *«розумні»* показники за рангом розмістилися наступним чином: (1 ранг) - німці; 2 ранг – японці; далі у порядку спадання: англійці, українці, американці, євреї, білоруси, македонці, прибалтійські народи. За якістю *«практичні»* вибори досліджуваних мають такі рангові позиції: (1 ранг) - бельгійці; 2 ранг – німці, а далі японці, американці, китайці, українці, представники прибалтійських народів (литовці, латиші, латвійці).

За якістю *«релігійні»* на перше місце досліджувані поставили українців (1 ранг); 2 ранг – євреї далі у порядку спадання ідуть представники таких народів: арабські народи, турки, білоруси, грузини, африканські народи.

За якістю **«згуртовані»** показники за рангом розмістилися наступним чином: (1 ранг) - китайці; 2 ранг – українці; далі у порядку спадання: євреї, японці, американці, німці, англійці, грузини, арабські народи.

За якістю **«працелюбні»** вибори досліджуваних мають такі рангові позиції: (1 ранг) - українці; 2 ранг – китайці, а далі японці, німці, англійці, поляки, чехи, словаки, білоруси, індійці, угорці, македонці, татари, прибалтійські народи.

За якістю **«романтичні»** показники за рангом розмістилися наступним чином: (1 ранг) - французи; 2 ранг – Я сам(а); далі у порядку спадання: італійці, іспанці, латино-американські народи, американці, українці.

За якістю **«відповідальні»** вибори досліджуваних мають такі рангові позиції: (1 ранг) - німці; 2 ранг – японці, а далі англійці, китайці, американці, вірмени, казахи, латвійці, поляки, словаки, українці, іспанці, італійці.

За якістю **«веселі»** на перше місце досліджувані поставили українців (1 ранг); 2 ранг – Я-сам (а) далі у порядку спадання ідуть представники таких народів: білоруси, латиноамериканці, італійці, іспанці, американці, грузини, литовці, турки, молдавани, англійці.

За якістю **«відкриті»** показники за рангом розмістилися наступним чином: (1 ранг) - українці; 2 ранг – італійці; далі у порядку спадання: Я-сам(а), американці, іспанці, бельгійці, французи, латиноамериканці, латвійці.

За якістю **«терплячі»** вибори досліджуваних мають такі рангові позиції: (1 ранг) - українці; 2 ранг – китайці, а далі японці, англійці, бельгійці, угорці, чехи, хорвати, білоруси, турки, молдавани, африканські народи, литовці, латвійці.

І, нарешті, за якістю **«щирі»** показники за рангом розмістилися наступним чином: (1 ранг) - українці; 2 ранг – Я-сам(а); далі у порядку спадання: іспанці, італійці, французи, американці, поляки, словаки, хорвати, латино-американські, африканські народи, литовці, латиші.

Якісний аналіз отриманих результатів показує, що досліджувані певним чином співвідносять такі якості як духовність і релігійність, а прояви

доброзичливості, також співвідносять з вихованістю і ввічливістю; якості розуму співвідносять з досягненнями у соціальній та матеріальній сферах, а також рівнем розвитку системи освіти у різних країнах. Добрими і щедрими вважають передусім ті народи, які найбільше допомагали Україні, особливо з початком на нашій території військових дій.

За переважною більшістю якостей 11 з 15 досліджуваних ідентифікують себе з власним українським народом і ставлять на перші рангові позиції, що є на наш погляд цілком адекватним і власне правильним, бо ніхто не буде поважати і того народу, й тієї людини, які не поважають себе. Негативним, при цьому, ми вважаємо є те, що досліджувані не вважають українців відповідальними (власну відповідальність вони оцінюють вищим рангом). Це, ймовірно, викликано постійно критичною ситуацією в Україні, коли ми весь час чуємо про те як безвідповідальність чиновників різних ланок і сфер управління призводить до хаосу у країні, що не сприяє поступу в її розвитку.

Високий ранг згуртованості українців ми пояснюємо тим, що саме звичайні люди (народ) згуртувалися і стали на захист Батьківщини і юнаки, і дівчата це розуміють і наголошують на цьому у своїх відповідях.

У наступному підрозділі роботи представлений узагальнений кількісний і якісний аналіз (кореляційний та факторний) результатів дослідження за вказаними вище методиками щодо складових психологічних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

### **2.3. Особливості взаємозв'язку показників психологічних та соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку**

З метою визначення змістового наповнення та кількісних показників компонентних складових чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці, для групування великої кількості отриманих емпіричних

даних, а також для виявлення ієрархії взаємодії змістових елементів цих компонентів, нами було проведено факторний аналіз. Обробка даних виконувалася на основі комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 17.0. Оскільки факторний аналіз спирається на обчислення коефіцієнтів кореляції між змінними (r-Пірсона), то масив даних був представлений у вигляді двовимірної матриці, у стовпчики якої були занесені аналізовані змінні, а в рядки – значення цих змінних. Кількість аналізованих змінних – 40 (загальна сума всіх змінних з методик, які були використані у дослідженні етнічної самосвідомості особистості юнацького віку). Кожен фактор об'єднував змінні, які значуще (сильно) корелюють між собою. Розрахункові кількісні показники представлені у Додатку В (див. табл. В.1).

Процедура факторного аналізу охоплювала декілька етапів: обрання даних (аналізовані змінні), вибір кількості факторів за допомогою поєднання критерів Кайзера та «кам'янистого насипу» для відсікання незначимих факторів, основним методом факторизації був обраний метод “Головних компонент” (Extraction Method: Principal Component Analysis), обертання факторів здійснювалось із застосуванням “Варімакс – обертання” (Rotation Method: Varimax), аналіз якості факторної структури та створення факторних оцінок.

Оскільки факторний аналіз дозволяє виявляти власні значення факторів (56 % дисперсії, які пояснюються цими факторами), у змісті виділених факторів виявлено ієрархічну значущість основних складових структурних компонентів етнічної самосвідомості та чинників, які впливають на її розвиток у юнацькому віці (див. Додаток Г, табл. Г.1).

Отже, на основі описаних процедур факторного аналізу, нами було виділено 3 фактори, у змісті яких виявлено ієрархічну значущість основних складових структурних компонентів етнічної самосвідомості та чинників, які впливають на її розвиток в юнацькому віці (Див. табл. 2. 11).

Таблиця 2.11.

**Змістове наповнення та кількісні показники компонентних складових чинників етнічної самосвідомості в юнацькому віці**

<b>Фактори</b>	<b>Компонентні складові чинників розвитку етнічної самосвідомості</b>	<b>Значення</b>
Емоційно-афективна вираженість власної етнічності	Афективний компонент етнічної ідентичності.	0,818
	Почуття приналежності до своєї етнічної групи.	0,760
	Значущість національності.	0,700
	Рівень емоційного відгуку.	0,675
	Емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе як представника конкретної нації.	0,655
Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності	Когнітивний компонент етнічної ідентичності.	0,774
	Невизначенність національної самоідентичності.	0,752
	Усвідомленість етнічно-національної ідентичності.	0,617
Поведінково-діяльнісна спрямованість власної етнічності	Використання певної мови.	0,735
	Мова спілкування.	0,648

Основними елементами, які утворюють I фактор є ті, які пов'язані з емоційним ставленням до свого етносу й модальністю власної приналежності до нього. Тож, на нашу думку, I фактор відображає зміст афективного компоненту самосвідомості, тому ми назвали його *«Емоційно-афективна*

*вираженість власної етнічності*». Цей фактор є найбільш значущим серед всіх факторів і складає 24 % загальної дисперсії. Найбільш важливими показниками цього фактору є афективний компонент етнічної ідентичності (0,818), почуття приналежності до своєї етнічної групи (0,760), значущість етнічності (національності) (0,7), рівень емоційного відгуку (0,675) та емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації) (0,655).

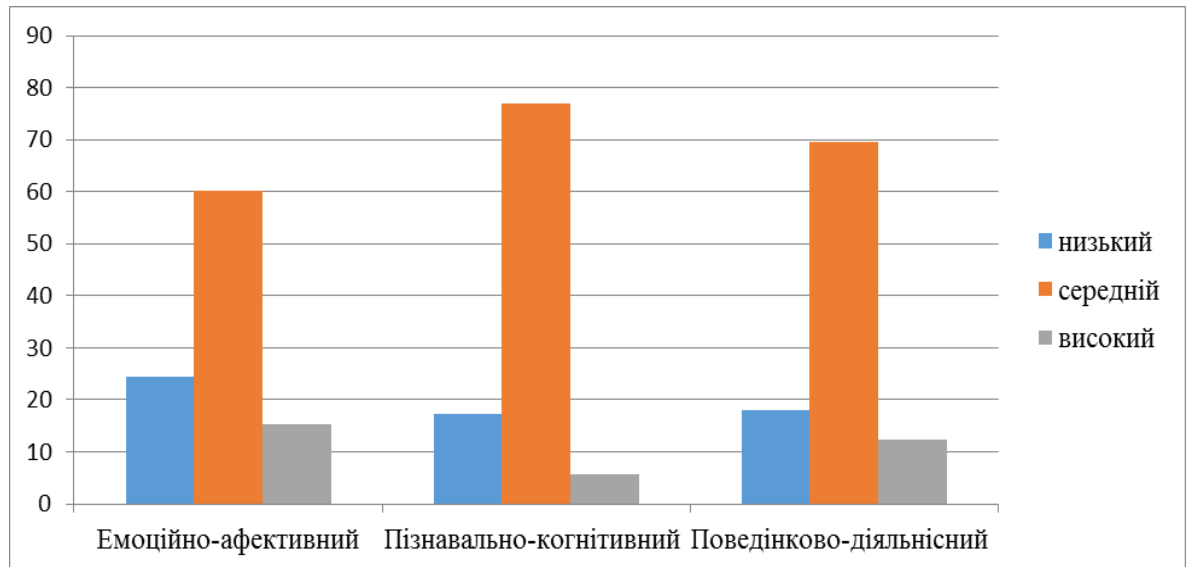
Другий фактор *«Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності»* охоплює 19 % дисперсії і відображає зміст когнітивного компоненту етнічної самосвідомості. Найбільш значущими показниками тут є когнітивний компонент етнічної ідентичності (0,774), невизначеність етнонаціональної самоідентичності (0,752) та усвідомленість етнонаціональної ідентичності (0,617).

Третій фактор *«Поведінково-діяльнісна спрямованість власної етнічності»* відображає зміст конативного компонента етнічної самосвідомості та складає 13 % загальної дисперсії. Найбільш значущим показником цього фактору є використання певної мови (0,735) та мова спілкування (0,648).

Рівні розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних ми визначили через виділення процентилів за кожним з означених факторів (Дод. В, табл. В. 2.). Ця процедура була здійснена за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS 17.0. Було виявлено, що особи, показники яких склали від - 3 до - 0,584 за фактором *«Емоційно-афективна вираженість власної етнічності»* мають низький рівень його розвитку, від - 0,583 до 0,727 – середній та від 0,728 до 3 – високий рівень розвитку складових цього фактору. Показники за фактором *«Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності»* в межах від - 3 до - 0,638 свідчать про низький рівень розвитку його складових у досліджуваних, з - 0,637 до 0,623 – про середній, а з 0,624 до 3 – про високий рівень. Показники з - 3 до - 0,678 вказують на низький рівень розвитку складових фактора *«Поведінково-діяльнісна*

спрямованість власної етнічності», з - 0,679 до 0,625 – на середній, а з 0,626 до 3 на високий рівень розвитку складових цього фактора.

Узагальнений аналіз отриманих результатів досліджування засвідчив, що за всіма визначеними факторами переважна більшість досліджуваних має середні показники розвитку їх складових. (Див. рис. 2. 12.).



**Рис. 2. 12. Кількісні показники рівнів розвитку складових етнічної самосвідомості (відповідно до їх факторного навантаження).**

Так, за фактором «Емоційно-афективна вираженість власної етнічності» низький рівень розвитку мають 24,53 % досліджуваних, середній – 60,25 %, а високий – 15,22 % студентів; за фактором «Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності» 17,39 % досліджуваних мають низький, 77,02 % середній та 5,59 % високий рівень розвитку; за фактором «Поведінково-діялісна спрямованість власної етнічності» низький рівень мають 18,01 % досліджуваних, 69,57 % - середній, а 12,42 % – високий рівень розвитку.

Для виявлення особливостей впливу визначених теоретичним та емпіричним шляхом чинників на розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці нами було проведено кореляційний аналіз (r-Спірмена). (Див. Додаток Г., табл. Г. 1.).

Результати емпіричного дослідження виявлених теоретичним шляхом чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці засвідчили, що



на афективний компонент етнічної самосвідомості найбільший вплив мають психологічні чинники, на когнітивний – як психологічні, так і соціальні, а конативний компонент етнічної самосвідомості у юнацькому віці здебільшого обумовлений дією соціальних чинників.

Зокрема, на оцінку себе як представника власної етнічної спільності найбільш значуще впливає ставлення до себе ( $r=0,282$  при  $p \leq 0,000$ ), рівень толерантності ( $r=0,147$  при  $p \leq 0,034$  та  $r=0,154$  при  $p \leq 0,026$ ), ясність Я-концепції ( $r=0,168$  при  $p \leq 0,015$ ).

На розвиток уявлень про себе як представника певної етнічної спільності значний вплив здійснює тип ( $r=0,213$  при  $p \leq 0,002$ ) та усвідомленість етнічно-національної ідентичності ( $r=0,211$  при  $p \leq 0,002$ ). Знання про себе та оцінка себе ( $r=0,143$  при  $p \leq 0,038$ ) сприяють розвитку етнічної самосвідомості юнаків та юнок. Студенти, які володіють кількома мовами краще усвідомлюють свою етнічну приналежність ( $r=0,141$  при  $p \leq 0,041$ ). Уявлення про те, за якими критеріями люди об'єднуються у етноси ( $r=0,154$  при  $p \leq 0,026$  та  $r=0,164$  при  $p \leq 0,017$ ) сприяють усвідомленню і власної етнічної приналежності.

Невизначеність етнічно-національної самоідентичності заважає розвитку афективного ( $r=-0,200$  при  $p \leq 0,004$ ) та когнітивного ( $r=-0,311$  при  $p \leq 0,000$ ) компонентів самосвідомості, а прагнення до єднання з представниками свого етносу сприяють їх розвитку ( $r=0,137$  при  $p \leq 0,048$  та  $r=0,151$  при  $p \leq 0,029$ ).

Розвитку складових конативного компонента етнічної самосвідомості сприяє використання рідної мови ( $r=-0,136$  при  $p \leq 0,049$ ), дотримання етнічно-національних звичаїв ( $r=0,155$  при  $p \leq 0,025$ ), носіння етнічно-національного костюму ( $r=0,168$  при  $p \leq 0,015$ ). Читання літератури з історії та культури власного етносу позитивно впливає на прагнення досліджуваних до проявів власної етнічної приналежності у поведінці ( $r=0,163$  при  $p \leq 0,018$ ). Співпраця з представниками різних етнічних груп також впливає на прояви етнічної своєрідності у поведінці ( $r=0,177$  при  $p \leq 0,1$ ).

Проведене емпіричне дослідження дає можливість констатувати, що на розвиток етнічної самосвідомості досліджуваних найбільший вплив мають такі складові психологічних чинників як **етнічна ідентичність** (почуття приналежності до своєї етнічної групи; значущість національності; взаємини більшості з меншістю; використання тієї чи іншої мови; когнітивний компонент етнічної ідентичності; етнічно-національна ідентичність; соціокультурна ідентичність; регіональна ідентичність; афективний компонент етнічної ідентичності; етніцизм, етнічна індіферентність, позитивна етнічна ідентичність – норма; етніцизм, етніцизація, етніцизм, етніцизм; позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації) – позитивна етнічна ідентичність; невизначеність етнічно-національної самоідентичності; етнічне злиття; етнічне відособлення; етнічна індіферентність); й **етнічна толерантність** (рівень «негативізму» щодо власної та інших етнічних груп; поріг емоційного реагування на авто та іноетнічне оточення; вираженість агресивних і ворожих реакцій у ставленні до власної та інших етнічних груп; етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості, загально-груповий рівень толерантності; та соціальних чинників: **мова** (використання рідної мови); **традиції** (дотримання етнічно-національних звичаїв, носіння етнічно-національного костюму), **культура** (читання літератури з історії та культури власного етносу).

Отже, як свідчить проведений теоретичний і емпіричний аналіз отриманих показників у досліджуваних юнацького віку, рівень розвитку етнічної самосвідомості хлопців і дівчат потребує корекційно-розвивального та освітньо-виховного впливу на визначені нами психологічні та соціальні чинники, з метою розвитку структурних складових їх етнічної самосвідомості.

## Висновки до другого розділу

Теоретичний аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових джерел дозволив нам визначити методологічні та методичні принципи психодіагностичного дослідження чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку на основі особистісно-орієнтованого та генетико-моделюючого підходів (І. Д. Бех, С. Д. Максименко та ін.).

На основі аналізу теоретичних джерел та результатів проведеного емпіричного дослідження ми виділили критерії (емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу; усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку; реалізація етнічності у поведінкових проявах життєдіяльності), визначили показники та охарактеризували рівні розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці. Кількісний та якісний аналіз показників етнічної самосвідомості досліджуваних вказує на переважання у них *середнього рівня* її розвитку (70 %): переважна більшість студентів усвідомлюють власну етнічну приналежність, можуть назвати суттєві ознаки власного етносу, знайомі з історичним минулим та культурою українського народу, орієнтуються на норми поведінки, прийняті в етнічній спільності. Такі особи, переважно, послуговуються рідною (українською) мовою, хоча часто і не замислюються про її роль у власному житті та у розвитку етносу. Характерні культурні форми етносу (традиції, звичаї, національні свята) не завжди є внутрішньою їх цінністю, інколи, можуть обумовлюватися звичкою або здійснюються задля отримання схвалення оточуючих. У стосунках з людьми інших етнічних груп такі студенти, в основному толерантні, хоча, інколи, виявляють етнічні стереотипи. *Високий рівень етнічної самосвідомості* мають 9 % досліджуваних. Такі респонденти мають високий рівень етнічної самоповаги, розвинену високу позитивну самооцінку себе як представника етнічної спільності, знають інтегративні та диференційовані ознаки власної етнічної спільності. Використання рідної мови, дотримання обрядів та звичаїв має для них ціннісно-особистісний сенс. Вони виявляють

прагнення до єднання з іншими представниками своєї етнічної групи і відчують виключне значення своєї етнічності щодо спрямованості у майбутнє та співвідносять його зі своїм народом, своєю країною. Культура та історичне минуле народу є для них предметом гордості. Ці юнаки та юнки позитивно налаштовані на міжетнічні стосунки, при спілкуванні з представниками інших етнічних груп, зазвичай не виявляють упередженості, а в поведінці демонструють, переважно, усвідомлене доброзичливо-толерантне ставлення до представників інших етнічних груп. *Низький рівень розвитку етнічної самосвідомості* мають 21 % досліджуваних. Вони не мають системних знань про власний етнос, його історію, традиції та звичаї; не усвідомлюють впливу своєї етнічної приналежності на їхнє майбутнє, не можуть виділити відмінних та спільних рис свого та інших етносів. Такі респонденти ситуативно ідентифікують та оцінюють себе як представника власного етносу, не усвідомлюють себе як носія етнічних ознак (мови, традицій). Дії, які виявляють етнічну ідентичність, здійснюють лише задля схвалення оточуючих. Рідна мова використовується ними ситуативно, залежно від соціального контексту. У взаємодії з представниками інших етносів діють стереотипно та ситуативно. При цьому, частина з них, мають виражену етнічну упередженість щодо представників окремих етнічних груп.

За отриманими результатами дослідження нами було виділено 3 фактори, у змісті яких виявлено ієрархічну значущість основних складових структурних компонентів етнічної самосвідомості та чинників, які впливають на її розвиток в юнацькому віці.

Найбільш значущим фактором, який відображає зміст афективного компоненту самосвідомості і складає 24 % загальної дисперсії є фактор I - *«Емоційно-афективна вираженість власної етнічності»*. Найважливішими показниками цього фактору є афективні прояви етнічної ідентичності (0,818), почуття приналежності до своєї етнічної групи (0,760), значущість етнічності (національності) (0,7), рівень емоційного відгуку (0,675) та емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації) (0,655). II

фактор *«Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності»* охоплює 19 % дисперсії і відображає зміст когнітивного компонента етнічної самосвідомості. Найбільш значущими показниками тут є когнітивні прояви етнічної ідентичності (0,774), невизначеність етнонаціональної самоідентичності (0,752) та усвідомленість етнонаціональної ідентичності (0,617). III фактор *«Поведінково-діяльнісна спрямованість власної етнічності»* відображає зміст конативного компонента етнічної самосвідомості та складає 13 % загальної дисперсії. Найбільш значущим показником цього фактору є використання певної мови (0,735) та мова спілкування (0,648).

Проведене емпіричне дослідження дає можливість констатувати, що на розвиток етнічної самосвідомості досліджуваних найбільший вплив мають такі складові психологічних чинників як **етнічна ідентичність** (почуття приналежності до своєї етнічної групи; значущість національності; взаємини більшості з меншістю; використання тієї чи іншої мови; когнітивний компонент етнічної ідентичності; етнічно-національна ідентичність; соціокультурна ідентичність; регіональна ідентичність; афективний компонент етнічної ідентичності; етнонігілізм, етнічна індіферентність, позитивна етнічна ідентичність – норма; етноегоїзм, етноізоляціонізм, етнофанатизм; позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації) – позитивна етнічна ідентичність; невизначеність етнічно-національної самоідентичності; етнічне злиття; етнічне відособлення; етнічна індіферентність); й **етнічна толерантність** (рівень «негативізму» щодо власної та інших етнічних груп; поріг емоційного реагування на авто та іноетнічне оточення; вираженість агресивних і ворожих реакцій у ставленні до власної та інших етнічних груп; етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості, загально-груповий рівень толерантності; та соціальних чинників: **мова** (використання рідної мови); **традиції** (дотримання етнічно-національних звичаїв), **культура** (література з історії та культури власного етносу).

Результати емпіричного дослідження виявлених теоретичним шляхом чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці засвідчили, що на афективний компонент етнічної самосвідомості найбільший вплив мають психологічні чинники, на когнітивний – як психологічні, так і соціальні, а конативний компонент етнічної самосвідомості у юнацькому віці здебільшого обумовлений дією соціальних чинників.

Отже, як свідчить проведений теоретичний і емпіричний аналіз отриманих показників у досліджуваних юнацького віку, рівень розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат потребує корекційно-розвивального та освітньо-виховного впливу на визначені нами психологічні та соціальні чинники, з метою розвитку структурних складових їх етнічної самосвідомості.

Програма такого розвитку представлена нами у 3 розділі дисертаційного дослідження.

### РОЗДІЛ 3

## ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

У цьому розділі визначено теоретичні основи розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку. Сформульовано мету, завдання та принципи формувального експерименту. Представлено структуру та зміст програми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку. Проаналізовано результати експериментальної перевірки ефективності розробленого та впровадженого тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці. На основі отриманих даних за допомогою методів математичної статистики виявлена динаміка показників та рівнів розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат. Представлені психолого-педагогічні рекомендації з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.

### 3.1. Теоретичне обґрунтування та впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва

За результатами теоретичного та емпіричного аналізу проблеми етнічної самосвідомості встановлено, що її розвиток в юнацькому віці обумовлюється, передусім, впливом *психологічних* (етнічна толерантність, етнічна ідентичність) та *соціальних* (етнічна культура - мова, традиції, релігія, освіта) чинників.

Таким чином, результати констатувального етапу дослідження засвідчили необхідність розробки програми психологічного супроводу,

спрямованої на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнаків та дівчат саме через вплив на визначені чинники.

*Мета* формувального експерименту полягає у теоретичному обґрунтуванні, розробці та експериментальній перевірці ефективності програми психологічного супроводу та соціально-психологічного тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

Теоретико-методологічним підґрунтям формувального експерименту виступили ключові наукові положення генетико-моделюючого (С.Д. Максименко) [131; 132], особистісно-розвивального (І. Д. Бех) [30] та суб'єктно-корекційного підходів (С. Б. Кузікова, К. Л. Мілютіна ) [109; 147] щодо розвитку особистості як су'єкта саморозвитку та навчально-виховних впливів, що поетапно самореалізується у процесі привласнення надбань культурологічної спадщини (традиції, освіта, релігія) як рідної, так і світової культури.

У структурі етнічної самосвідомості ми виділили такі її базові компоненти, які перебувають у постійній взаємодії: *когнітивний* - самосприймання, самоаналіз, саморозуміння як рівні етнічного самопізнання та самоусвідомлення особистістю себе та інших як суб'єктів певного етносу; *афективний* - самопереживання, самооцінювання, самоставлення особистості до себе та інших як суб'єктів певного етносу; *конативний* – реалізація у власній поведінці та різних видах діяльності етнічних суб'єктивних і об'єктивних властивостей у міжетнічних і внутрішньо етнічних групових та міжособистісних взаємодіях. (О. М. Васильченко, Л. М. Дробіжева, О. В. Савицька, Л. М. Співак, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець, К. В. Храмова та ін.) [41; 65; 193; 206; 221; 243; 247].

У контексті нашого дослідження значний інтерес становлять і положення В. Ю. Хотинець про провідні функції етнічної самосвідомості, які вона об'єднала у такі групи: *інтеріндивідуальні* (когнітивна): «пізнаю світ і себе»; *адаптивна та корегуюча*: «приспосовуючись, змінююсь»); *екстраіндивідуальні* (оцінна): «оцінюючи, осягаю смисл»; *розвивальна*:



«формує систему етнопсихологічних властивостей»; *регулятивна*: «керую розвитком», «регулює психічне»; *метаіндивідуальна* (дієва): «впливаю на інших»; *перетворювальна*: «здійснюю внесок в інших» [243; 245].

Найбільш інтенсивно розвиток самосвідомості в процесі становлення «Я-концепції» особистості відбувається в юнацький період її розвитку. Тому, основні *психологічні* (етнічна ідентичність й етнічна толерантність) та *соціальні* (етнічна культура - мова, традиції, релігія, освіта) чинники впливу на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку можна співвіднести з розвитком базових структурних компонентів її самосвідомості: *когнітивного*; *афективного*; *конативного*. Це положення й визначило загалом зміст програми психологічного супроводу, спрямованого на розвиток цих компонентів у структурі «Я-концепції» юнаків і дівчат, щодо підвищення рівня їх етнічної самосвідомості.

Зокрема, в обґрунтуванні програми психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці ми спиралися на наукові доробки присвячені дослідженню етнічної ідентичності та етнічної толерантності: особливостям розвитку самосвідомості й ідентичності студентської молоді (О. Бичко, Л. Л. Макарова) [32; 130], етносоціальним уявленням у структурі «Я-концепції» університетської молоді (О. М. Васильченко) [41], подоланню негативних етностереотипів та формуванню толерантної взаємодії молоді різних національностей (Л. О. Кияшко) [88], вивченню етнічної толерантності старшокласників (Е. О. Ангеліна, О. В. Чернова) [10; 251], розгляду етнічної самосвідомості як чинника розвитку індивідуальності та формування етнічної самосвідомості студентів під час навчання у ВНЗ (Б. А. Вяткін, В. Ю. Хотинец) [48; 244; 246], вивченню психологічних чинників формування етнічної свідомості у юнацькому віці (В. В. Горбунова) [55], психологічним аспектам розвитку національної самосвідомості особистості в юності (Л. М. Співак) [206; 208; 209], формуванню міжетнічної толерантності у процесі підготовки в магістратурі (І. С. Тишик) [228] та ін..

За результатами теоретичного аналізу було встановлено, що у психології існують різні підходи до визначення змісту етнічної самосвідомості та чинників її розвитку. Нагадаємо, що в нашому дослідженні ми визначаємо *етнічну самосвідомість* особистості юнацького віку як складний інтегративний процес самопізнання (когнітивний компонент) та емоційно-ціннісного самоставлення (афективний компонент) особистості до себе й до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних - психологічних (етнічна свідомість, ментальність, характер) і об'єктивних - соціальних (мова, культура, релігія, територія, традиції) ознак, згідно яких особистість регулює власну поведінку (конативний компонент) у процесі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій.

Етнічна самосвідомість являє собою триєдину систему, яка включає в себе сукупність чуттєво-психічних уявлень, інформаційно-теоретичних знань та світоглядно - поведінкових установок і навичок у нерозривній єдності. В комплексі завдань, які покликана вирішувати система закладів навчання, в питанні формування етнічної самосвідомості можна виділити дві тісно взаємопов'язаних сторони:

– перша - це створення організаційно-змістовних і педагогічних умов для ефективного формування самосвідомості в рамках вивчення загальноосвітніх предметів навчального плану і в процесі позакласної та позашкільної роботи;

– друга сторона представлена створенням сприятливого психологічного мікроклімату в колективі, сприятливих взаємовідносин між усіма суб'єктами освітнього процесу, який створюється в ході спільної діяльності і безпосередньо впливає на навколишній соціум. Важливого значення тут набуває вміло організована дискусія, що є важливою методичною формою розвитку толерантності [147].

Також, важливими для створення програми психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці були наукові положення С. Б. Кузікової щодо можливостей використання методів когнітивної,

тілесної, ігрової, поведінкової терапії і групової психокорекції та їх включення у систему навчання й саморозвитку особистості юнацького віку. Суттєвою для результативності програми є і заувага вченої про необхідність підвищення професіоналізму фахівців, які здійснюють психокорекційний вплив, їх етичних настанов, рівня духовності, здатності до неперервного особистісного та професійного саморозвитку [108; 109].

Як зазначає М. Крюков, посилення етнічної самосвідомості може виступати потужним імпульсом для відродження і розвитку етносів а їх духовної культури, сприяти поліпшенню взаємодії етносів та гармонізації міжнаціональних відносин. Зростання етнічної самосвідомості виступає важливою умовою для розвитку дружніх стосунків між етнічними групами, оптимізації міжнаціональних відносин та попередження міжнаціональних конфліктів. Вчений підкреслює, що трансформація структури етнічної самосвідомості, зміни в значущості її компонентів та їх смислової наповненості відображають ключові зміни в долі етносів [106, с. 62].

Відповідно до поглядів С. Є. Овлякулієва, високий рівень етнічної самосвідомості визначається здатністю особистості усвідомлювати взаємозв'язок інтересів свого етносу та з інтересами інших етносів, що є важливим в контексті процесів світового масштабу; усвідомлення єдності різних народів при збереженні унікальності та самобутності кожного [163].

На думку Л. М. Дробижевої, яка запроваджує поняття бази національної самосвідомості, значущою складовою у переживанні людиною своєї етнічної ідентичності виступає реальність територіальної цілісності, яка переживається людиною через поняття «рідна земля». Інтенсивність уявлень про «рідну землю» значним чином впливає на потужність етнічної самосвідомості [65].

Як зазначає Ю. В. Бромлей, формування етнічної самосвідомості відбувається на декількох рівнях [37]:

– типологічному, який виражається в уявленнях про етнічну реальність (уявленнях про ті етнічні складові, які функціонують в межах соціокультурного середовища);

– на ідентифікаційному рівні (усвідомлення тотожності з етнокультурною реальністю, з елементами власної етнічної спільноти (етнічна самоідентифікація));

– на рівні соціально-нормативної оцінки етнічної реальності (ставлення до складових етнічної реальності на основі переживань, що виникають в ході генези етнічної самосвідомості на різних етапах її становлення).

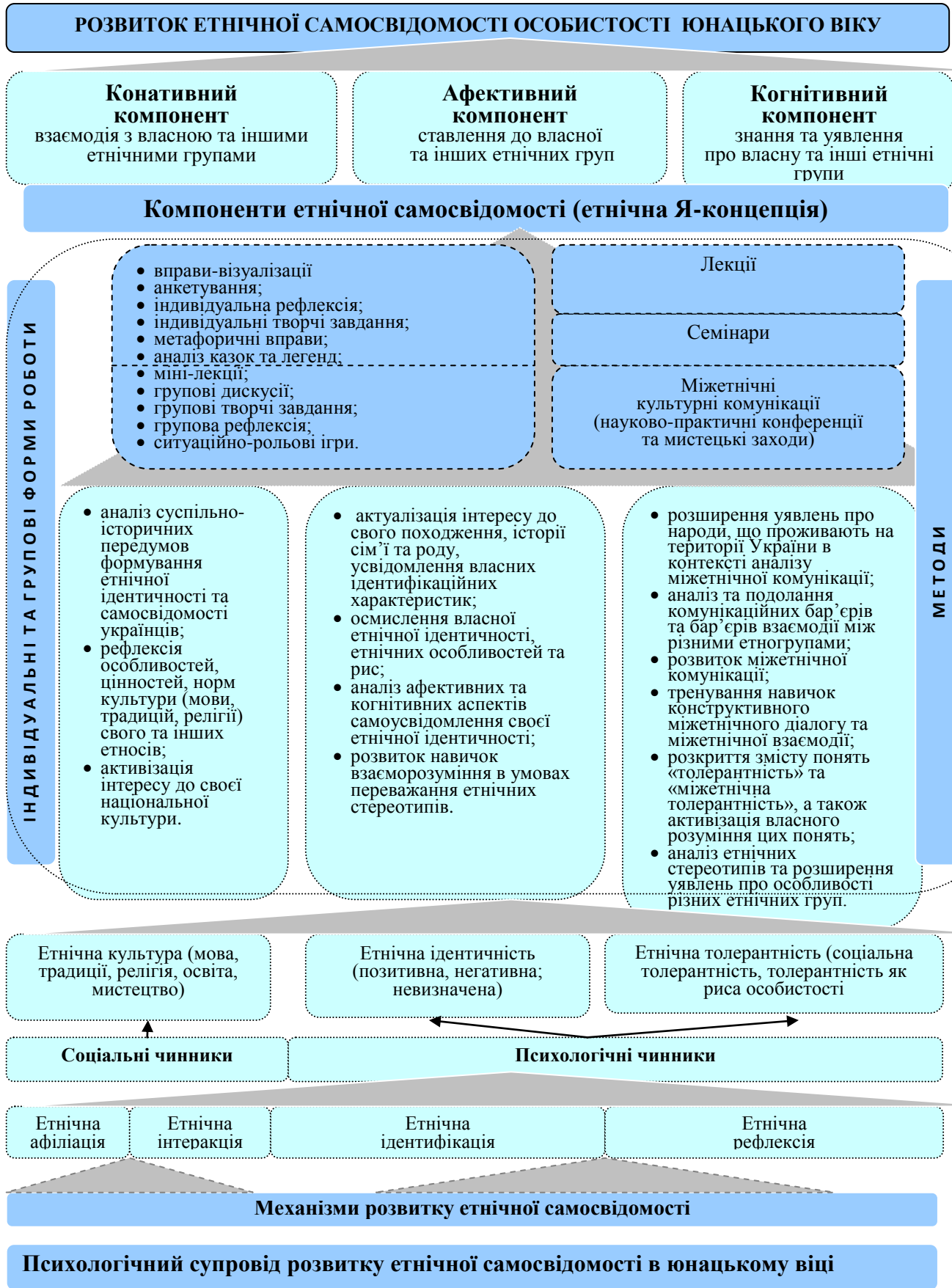
Особливо важливими в контексті нашого дослідження виступили наукові погляди Б. А. Вяткіна, Л. М. Співак та В. Ю. Хотинець, які вважають, що вирішальним періодом розвитку, закріплення та посилення етнічної самосвідомості, виступає юнацький вік. Вчені зазначають, що період навчання у вищому навчальному закладі сприяє розвитку етнічної самосвідомості молодій людині через розширення системи її уявлень про світ. В цей період посилюється усвідомленості своєї етнічної приналежності; розширюється етнічний світогляд. У цьому віці на розвиток етнічної самосвідомості дієвий вплив чинить освітньо-виховний процес. В структурі етнічної самосвідомості окреслюється уявлення «Я-представник свого народу» [ 48; 206; 245; 246 ].

Отже, як свідчить аналіз наукових досліджень етнічна самосвідомість особистості юнацького віку потребує освітньо-виховного впливу з метою її розвитку, розширення та зміцнення її структурних складових.

За результатами теоретичного аналізу та констатувального експерименту встановлено, що розвиток етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці зумовлений, передусім, *психологічними* (етнічна ідентичність, етнічна толерантність) та *соціальними* (етнічна культура - мова, традиції, релігія, освіта, мистецтво) чинниками [2; 5; 8; 9; 10; 14; 16; 21; 27; 32; 33; 34; 35; 40; 41; 55; 58; 61;64; 72; 74; 76; 77; 82; 86; 106; 110;121; 126 ].

При цьому, результати констатувального етапу дослідження засвідчили необхідність розробки тренінгової програми, спрямованої на підвищення рівня розвитку етнічної самосвідомості хлопців та дівчат. Окрім того, аналіз результатів теоретичного та емпіричного дослідження засвідчив, що розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці відбувається через такі механізми як *етнічна рефлексія, етнічна ідентифікація, етнічна інтеракція та етнічна афіліація*. Функціональна дія цих механізмів розгортається в площині таких компонентів етнічної самосвідомості: *когнітивний компонент* (знання та уявлення про власну та інші етнічні групи), *афективний компонент* (ставлення до власної та інших етнічних груп) та *конативний компонент* (взаємодія з власною та іншими етнічними групами).

Враховуючи теоретичні положення, а також дані констатувального експерименту, ми розробили модель психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості (див. рис. 3. 1), яка стала підґрунтям авторської програми психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості студентів.



*Рис. 1. Теоретична модель психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці*

*Мета програми психологічного супроводу:* створення умов для саморефлексії та осмислення характеристик власної етнічної самосвідомості, її змісту та функцій; розвиток когнітивного, афективного та конативного компонентів етнічної самосвідомості юнаків і дівчат засобами цілеспрямованого впливу на психологічні та соціальні чинники її розвитку.

*Завдання програми:*

- розширення знань щодо понять етнос, народ, нація, етнічна самосвідомість, етнічна ідентичність, етнічна та міжетнічна толерантність;
- аналіз та усвідомлення своїх ментальних особливостей та особливостей світосприйняття, як представника певного етносу;
- аналіз та усвідомлення суспільно-історичних передумов формування етнічної приналежності та самосвідомості; актуалізація почуття етнічної ідентичності та розширення контексту її розуміння;
- розширення уявлень про міжетнічні відмінності та тренування навичок толерантного ставлення при реалізації цих уявлень у міжетнічній взаємодії;
- підвищення етнокультурної компетентності через усвідомлення культурної специфічності «картини світу» й особливостей її відображення у фольклорі, традиціях та поведінці людей;
- розвиток навичок ефективної міжкультурної комунікації та міжетнічного діалогу;
- стимулювання розвитку етнокультурної компетентності, яка полягає у формуванні вміння ефективної комунікації та взаємодії з представниками різних етнічних груп;
- активізація інтересу до поглиблення знань про власну культуру, а також інтересу до інших культур, особливостей спілкування та взаємодії в цих культурах;
- посилення етнічної ідентичності та розширення меж етнічної самосвідомості та толерантності, актуалізація інтересу до суспільно-історичних особливостей розвитку своєї етнічної групи.

Формувальний етап дослідження було здійснено впродовж 2014-2015 рр. на базі факультету соціально-психологічних наук та управління НПУ імені М. П. Драгоманова зі студентами спеціальності “Психологія”. Експериментальна та контрольна групи включали по 27 студентів 2-х курсів. Під час визначення експериментальної та контрольної груп ми враховували відсутність статистично вірогідних відмінностей між ними стосовно рівнів розвитку етнічної самосвідомості, окремих її змістових показників, а також рівнів розвитку чинників етнічної самосвідомості.

Програма психологічного супроводу включала соціально-психологічний тренінг “Розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці” та специфічні змістові доповнення до лекційних і семінарських занять з навчального курсу “Етнічна психологія” (аналіз міфів, легенд, притч, приказок, проведення дискусій, мультимедійних презентацій та ін.), спрямованих на поглиблення усвідомленого розуміння особливостей культури, традицій українського народу, його ментальних характеристик та їх порівняння з особливостями інших народів.

Соціально-психологічний тренінг був розрахований на 52 години і проводився два рази на тиждень по 4 години в рамках роботи психологічного гуртка. У змісті соціально-психологічного тренінгу згідно заявленої моделі, що ґрунтується на врахуванні психологічних і соціальних чинників впливу на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, нами було використано з хлопцями і дівчатами індивідуальні та групові форми роботи. Їх реалізація на практиці забезпечувалася низкою методів активного соціально-психологічного навчання (міні-лекції, семінари, диспути, групові творчі завдання, ситуаційно-рольові ігри, вправи візуалізації та ін.).

Використання можливостей всесвітньої мережі Інтернет дозволило застосувати проектний метод для розвитку етнічної самосвідомості, який передбачає, що студенти під керівництвом викладача (психолога) збирають матеріал, який висвітлює питання культурних особливостей та міжкультурної взаємодії різних етносів. На основі презентації зібраного



матеріалу проводилися дискусії, основною метою яких було: усвідомлення й осмислення проблем і суперечностей, щодо сприйняття й інтерпретації поданої інформації; розвиток навичок і умінь аргументувати та обґрунтовувати свою точку зору, включення отриманих знань в новий контекст їх розуміння та ін.

Нижче подаємо аналіз структурно-змістової програми соціально-психологічного тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, який включає 3 етапи:

*Перший етап – інформаційно-настановчий*, де було створено психологічні умови для розвитку мотивації учасників на активну участь у тренінговій роботі; розкрито мету та завдання тренінгової програми; прийнято правила групової роботи; розкрито зміст основних понять (етнос, народ, нація, етнічна самосвідомість, етнічна ідентичність, міжетнічна толерантність та ін.); розкрито зміст та роль етнічної самосвідомості у життєдіяльності людини.

*Другий етап – розвивально-корекційний*, на якому тренінгова робота була спрямована на активізацію впливів психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості юнаків і дівчат через стимулювання механізмів етнічної рефлексії, етнічної ідентифікації, етнічної інтеракції та етнічної афіліації з метою змістового розширення та посилення інтенсивності вияву когнітивного (знання та уявлення про власну та інші етнічні групи), афективного (ставлення до власної та інших етнічних груп) та конативного (взаємодія з власною та іншими етнічними групами) компонентів у структурі етнічної самосвідомості.

*Третій етап – завершально-підсумковий*, на якому були підведені підсумки тренінгової роботи; проведено рефлексію проведених занять, висловлено загальні враження та оцінено здобутки від тренінгу, а також їх загальну значущість у розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

**Структурно-змістова програма соціально-психологічного тренінгу  
«Розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці»**

<b>К-ть занять</b>	<b>Тема та зміст заняття</b>
<b><i>Інформаційно-настановчий (мотиваційний) етап тренінгу</i></b>	
1-2 занять (4 год.)	<p>Знайомство, визначення мети та завдань тренінгу, правил групової роботи; висвітлення актуальності проблематики розвитку етнічної самосвідомості.</p> <p>Обґрунтування поняття «етнос». Історично-стадіальна типологія етнічних спільнот. Інформаційна модель етносу. Психологічний склад та характеристика етносу. Структурні компоненти психологічного складу. Соціальні норми (цінності) етносу. Психологічні норми (цінності) етносу. Діалектомовні відмінності етносів. Етногенез українського народу.</p> <p>К. Юнг про архетипи колективного несвідомого як основи психологічного складу етносу. Особливості колективного несвідомого українців за О. Кульчицьким.</p>
3 - 4 занять: (8 год.)	<p>Формування специфічних психологічних ознак етносів під впливом географічних, кліматичних, геополітичних, етнографічних, психофізіологічних (ментальні характеристики етносу; генетичні характеристики етносу), суспільно-історичних чинників.</p> <p>Розкриття та опрацювання змісту понять, що стосуються:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- основних чинників розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці: психологічних (етнічна толерантність; етнічна ідентичність) та соціальних (етнічна культура, мова, традиції, релігія, освіта, мистецтво);</li> <li>- механізмів розвитку етнічної самосвідомості: (етнічна рефлексія, етнічна ідентифікація, етнічна інтеракція, етнічна</li> </ul>

	<p>афіліація);</p> <p>- <i>структурних компонентів етнічної самосвідомості:</i>  (когнітивного - знання та уявлення про себе як представника власної етнічної групи та представників інших етнічних груп),  афективного (ставлення до себе як представника власної етнічної групи та представників інших етнічних груп),  конативного (реалізація етнічності при взаємодія з власною та представниками іншими етнічних груп).</p>
<p><b><i>Розвивально-корекційний етап тренінгу:</i></b></p> <p><b><i>корекційно-розвивальний вплив психологічних та соціальних чинників на структурні компоненти (когнітивний, афективний та конативний) етнічної самосвідомості юнаків і дівчат</i></b></p>	
5 заняття (4 год.)	Аналіз суспільно-історичного контексту формування етнічної приналежності та розвитку індивідуально-особистісної і групової етнічної самосвідомості.
6 заняття (4 год.)	Розкриття процесів становлення і розвитку особистісної, соціальної, регіональної, етнічної та національної ідентичності. Рефлексія рівнів їх розвитку та особливостей прояву в учасників тренінгу.
7 заняття (4 год.)	Етнічні, міжетнічні та автоетнічні стереотипи: аналіз і опрацювання детермінант їх виникнення й закріплення; усвідомлення необхідності та пошук шляхів корекції.
8 заняття (4 год.)	Розкриття змісту понять особистісна й міжособистісна, етнічна та міжетнічна комунікація. Розширення меж, визначення шляхів та можливостей міжетнічної комунікації. Практика міжетнічної комунікації у навчально-виховному процесі вищої школи та в умовах повсякденної життєдіяльності. Ознаки та прийоми ефективної міжетнічної комунікації та інтеракції.
9 заняття	Проблеми толерантності й інтолерантності. Становлення і

(4 год.)	<p>розвиток особистісної та міжособистісної, етнічної та міжетнічної толерантності. Визначення меж толерантності.</p> <p>Аналіз прояву толерантності й інтолерантності досліджуваних у практиці повсякденного життя – навчально-виховний процес та побутова взаємодія.</p>
<p>10 заняття (4 год.)</p>	<p>Усвідомлення ментальних та культурологічних особливостей світосприйняття різних етнічних груп.</p> <p>Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації.</p> <p>Структурні компоненти ментальності: емоційний (емотивний), когнітивний (вербальний), поведінковий (конативний). Особливості українського менталітету за М. Грушевським, М. Костомаровим, В. Липинським.</p> <p>Уявлення про звичаї етносів світу. Психологічні впливи народних звичаїв у процесі соціалізації особистості.</p> <p>Психологічні функції етнічної культури, основні характеристики етнічної культури українців.</p> <p>Пошук шляхів, методів, засобів та прийомів розвитку усвідомлення власних етнічних особливостей та розвитку позитивної міжетнічної взаємодії.</p>
<p>11 заняття (4 год.)</p>	<p>Світоглядні аспекти етнічної самосвідомості: усвідомлення цінностей, норм та особливостей культурної і міжкультурної взаємодії етнічних груп. Підготовка, презентація та аналіз (у формі дискусії) матеріалів на тему: «Моя країна та мій народ: культура, релігія, мова».</p> <p>Етнічно-національні символи України (тризуб, калина, козаки, герб, прапор, гімн) та їх архаїчний і сучасний ціннісно-змістовий контекст.</p>
<p>12 заняття</p>	<p>Аналіз та саморефлексія пізнавально-когнітивної, емоційно-афективної, поведінково-діяльної та мотиваційно-</p>

(4 год.)	ціннісної складових етнічної приналежності та етнічної самосвідомості досліджуваних.
<b><i>Завершально-підсумковий етап тренінгу</i></b>	
13 заняття (4 год.)	Презентація та обговорення щоденникових записів (аналіз домашнього завдання).  Підведення підсумків тренінгової роботи: аналіз динаміки та особливостей розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних.
<b>Всього 13 занять - 52 год. (по 4 години на тиждень)</b>	

Нижче пропонуємо зразок першого та останнього заняття тренінгу. Повністю зміст соціально-психологічного тренінгу представлено у Додатках (Див. Додаток Д).

**Соціально-психологічний тренінг «Розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці» [23; 117; 147; 154; 162; 227; 230; 231].**

### ***Заняття 1***

**Тема:** Знайомство, визначення мети тренінгу та правил групової роботи; висвітлення поняття етнічної самосвідомості.

**Мета і завдання:** створення сприятливої психологічної атмосфери для групової роботи та формування мотивації участі, ознайомлення з цілями та завданнями тренінгу, визначення правил групової роботи, розкриття змісту поняття етнічної самосвідомості.

#### **1. Вправа «Знайомство».**

**Мета:** знайомство членів групи, налаштування на групову роботу.

**Хід вправи:** Ведучий пропонує учасникам по колу назвати своє ім'я у тій формі, яка є найприйнятнішою для нього і у якій він бажає, щоб до нього звертались. Окрім цього, пропонується дати собі три характеристики, які

починаються на літеру свого імені. Ведучий пропонує всім презентувати себе таким чином, щоб запам'ятатися.

### **Визначення правил групової роботи.**

Ведучий тренінгу пропонує молоді перелік правил для групової взаємодії протягом тренінгу. Всі правила приймаються за згодою більшості, а також можуть бути доповнені правилами, які запропонує група.

*Правила групової роботи:*

- 1) активність; правило зворотного зв'язку;
- 2) повага до особистісної позиції іншого;
- 3) правило дослідницької позиції;
- 4) правило діалогічної позиції у взаємодії з учасниками групи;
- 5) правило безоцінності;
- 6) правило можливості сказати «стоп», коли якась тема зачіпає особистісні болючі моменти.

Прийняті правила записуються на фліпчарті та виставляються на видному місці, для того, щоб кожен міг звернутися до них протягом тренінгової роботи.

### **2. Вправа «Ваші очікування».**

**Мета:** визначити очікування молоді від тренінгової роботи.

**Хід вправи.** Ведучий пропонує кожному учаснику поміркувати над тим, які в нього очікування щодо тренінгової роботи. Які результати особисто для себе кожен сподівається отримати? Все це пропонується записати та передати ведучому, який обіцяє наприкінці тренінгу повернути з метою оцінки того, чи досягнуто очікуваного результату?

## ***Заняття 13***

### **1. Вправа. «Аналіз домашнього завдання».**

**Хід вправи:** ведучий по черзі надає слово учасникам групи для презентації та обговорення щоденникових записів (аналіз домашнього завдання).

## **2. Вправа. «Зворотний зв'язок».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує юнакам та дівчатам висловити свої думки, відповідаючи на наступні питання:

- 1) Що Вам найбільше запам'яталося протягом тренінгової роботи?
- 2) Які з вправ та тем обговорення здалися вам особливо актуальними?
- 3) Яким чином, на вашу думку, подібна тренінгова робота може сприяти розвитку міжетнічної свідомості?
- 4) Які питання, на вашу думку, слід додати до тренінгової роботи такого плану?
- 5) Як ви можете скористатися тим, що здобули протягом тренінгової роботи?

### **3. 2. Динаміка та особливості розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку**

Для вирішення поставлених у третьому розділі завдань дослідження ми повторно застосували психодіагностичні методики, які дозволили визначити зміни у рівнях розвитку складових чинників та компонентів етнічної самосвідомості і порівняти їх динаміку та значущість у студентів експериментальної і контрольної груп.

На основі аналізу отриманих результатів повторної діагностики було констатовано, що апробація запропонованої програми психологічного супроводу та соціально-психологічного тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості юнаків та дівчат експериментальної групи, зумовила значущі зміни в її структурних компонентах та рівнях розвитку.

Зокрема, повторне проведення діагностики за методикою «*ОСКИ*» виявило, що в учасників експериментальної групи після впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості

юнацтва відбулися статистично значущі зміни у рівнях розвитку соціокультурної ідентичності ( $t=2,137$  при  $p \leq 0,05$ ) (Див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

**Рівні розвитку соціокультурної, регіональної й етнічно-національної ідентичності у студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту, n=54**

Показник		До експерименту				Після експерименту				t-крит.
		В		Н		В		Н		
		N	%	N	%	N	%	N	%	
Соціо - культурна ідентичність	ЕГ	19	70,37	8	29,63	22	81,48	5	18,52	2,137*
	КГ	20	74,07	7	25,93	21	77,78	6	22,22	0,653
	t-критичне	0,741				t-критичне 1,262				
Регіональна ідентичність	ЕГ	24	88,89	3	11,11	23	85,18	4	14,82	0,815
	КГ	25	92,59	2	7,41	24	88,89	3	11,11	0,541
	t-критичне	0,627				t-критичне 0,833				
Етнічно- національна ідентичність	ЕГ	24	88,89	3	11,11	25	92,59	2	7,41	1,184
	КГ	24	88,89	3	11,11	25	92,59	2	7,41	0,413
	t-критичне	0,578				t-критичне 0,954				

Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$

Зокрема, зросла кількість учасників з високим рівнем соціокультурної ідентичності з 70,37 % до 81,48 %. Рівні розвитку регіональної та етнічно-національної ідентичності після впровадження розвивальної програми у студентів експериментальної групи статистично значуще не змінилися ( $t=0,815$  при  $p \geq 0,05$  та  $1,184$  при  $p \geq 0,05$  відповідно). Водночас, зазначимо, що відбулося відсоткове зростання показників етнічно-національної та регіональної ідентичності досліджуваних.

У студентів контрольної групи зміни рівнів розвитку соціокультурної, регіональної й етнічно-національної ідентичності не є статистично значущими ( $t=0,653$ ,  $t=0,541$  та  $t=0,413$  при  $p \geq 0,05$ ).



Результати дослідження компонентів етнічної ідентичності студентів за допомогою методики «Вимірювання етнічної ідентичності» (Дж. Фінні) виявили статистично значущі зміни у їх вираженості в учасників експериментальної групи. (Див. табл. 3.2.).

Таблиця 3. 2

**Показники етнічної ідентичності студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту (за методикою Дж. Фінні) ( у %), n=54**

<b>Компонент ідентичності</b>	<b>Група</b>	<b>До експерименту</b>	<b>Після експерименту</b>	<b>t-крит</b>
Когнітивний компонент	ЕГ	44,44	66,67	3,431**
	КГ	48,15	44,44	-0,338
	t-крит	0,367	3,327**	
Афективний компонент	ЕГ	66,67	48,15	-3,238**
	КГ	59,26	62,92	0,561
	t-крит	0,526	-3,037**	
Загальна етнічна ідентичність	ЕГ	51,85	55,55	1,358
	КГ	48,15	51,85	0,664
	t-крит	0,593	1,678	

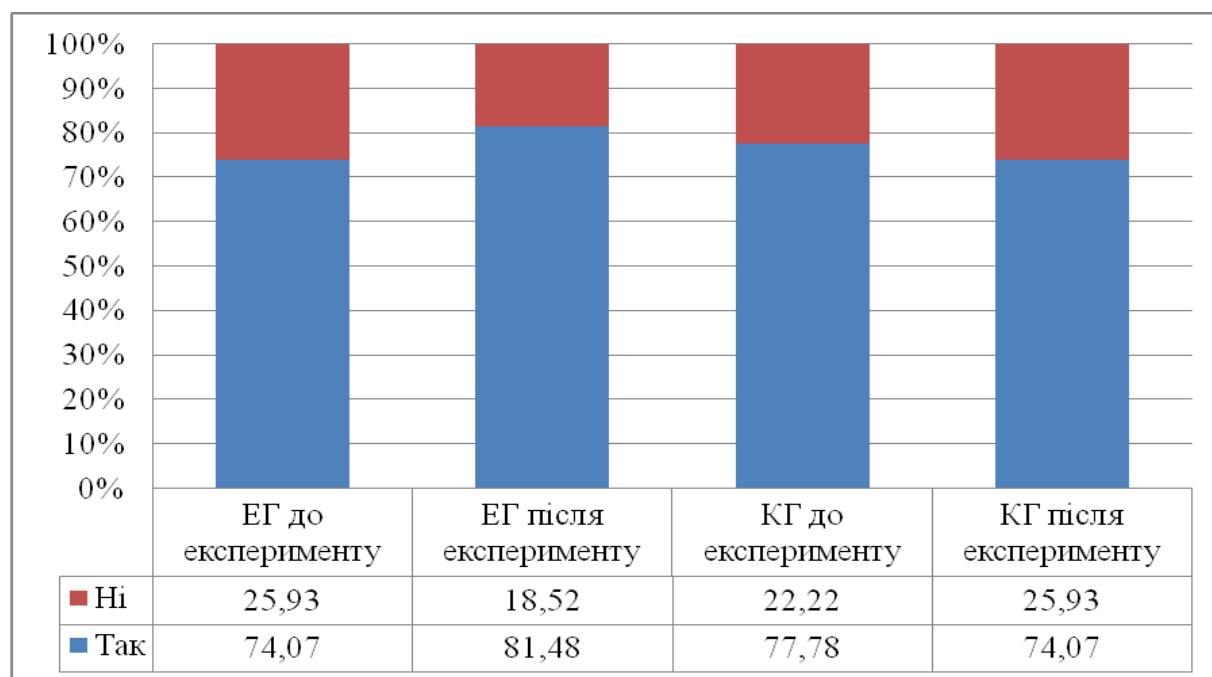
Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$

Зокрема, у них зросло самоусвідомлення власної етнічної приналежності (когнітивний компонент етнічної ідентичності) з 44,44 % до 66,67 % ( $t=3,431$  при  $p < 0,01$ ).

Натомість, кількість учасників з вираженим афективним компонентом етнічної ідентичності, що визначає їх емоційний зв'язок з власним народом, зменшилась з 66,67 % до 48,15 % ( $t= -3,238$  при  $p < 0,01$ ). Показники загальної етнічної ідентичності статистично значуще не змінились ( $t=1,358$  при  $p \geq 0,05$ ). Загалом це вказує на певну зрівноваженість показників афективного компонента за рахунок підвищення показників когнітивного компонента, іншими словами більш раціонального осмислення й усвідомлення власної етнічної ідентичності.

В учасників контрольної групи за методикою Дж. Фінні статистично значущих змін етнічної ідентичності не зафіксовано ( $t = -0,338$ ,  $t = 0,561$  та  $t = 0,664$  при  $p \geq 0,05$ ).

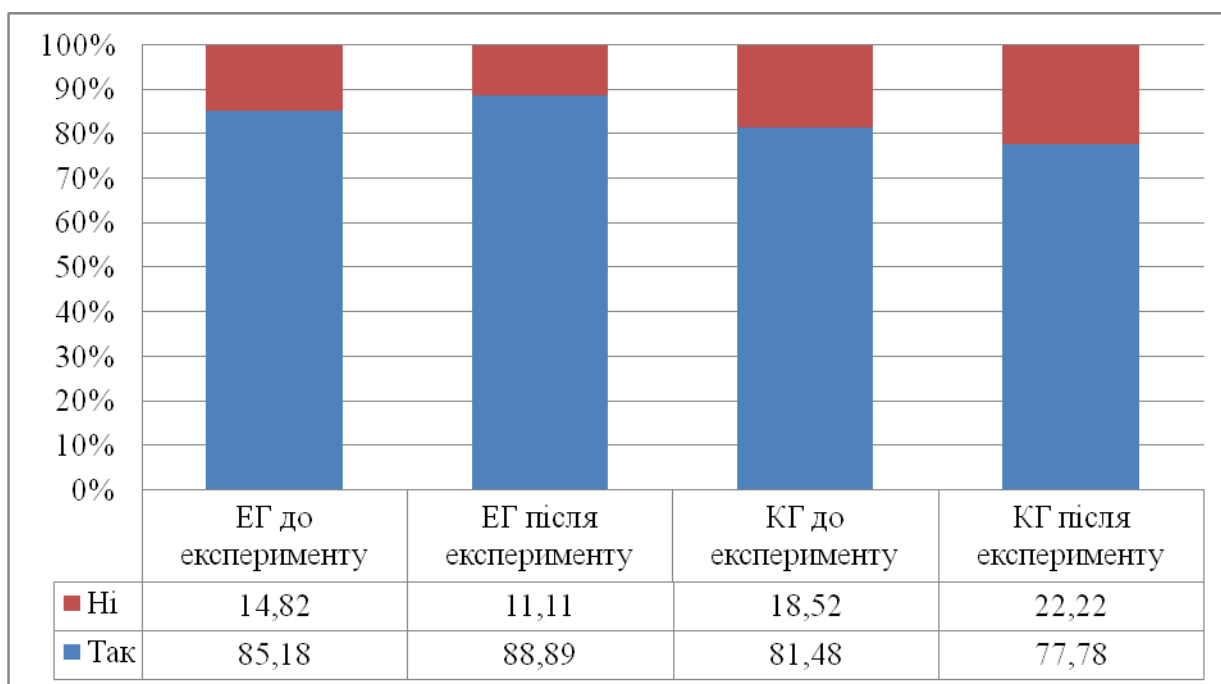
Після впровадження для студентів експериментальної групи тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості, у них дещо змінилась думка щодо необхідності запровадження викладання у вищому навчальному закладі *навчальних курсів релігієзнавчого циклу*, зокрема, таких курсів як «Релігієзнавство» та «Психологія релігії». Так, якщо на питання «Чи потрібні курси релігієзнавчого циклу у ВНЗ?» до формувального експерименту «Так» відповідали 74,07 % досліджуваних, то після його завершення цей показник зріс до 81,48 % (Рис. 3.1. та Дод. Е, табл. Е.1).



**Рис. 3. 1. Кількісні показники відповіді на запитання «Чи потрібні курси релігієзнавчого циклу у ВНЗ?» учасників експериментальної та контрольної груп до та після експерименту**

Аналіз результатів дослідження засвідчив, що, якщо до проходження тренінгу на питання «Чи потрібні релігієзнавчі курси для вашої спеціальності» стверджувально відповідали 85,18% учасників

експериментальної групи, то після здійснення розвивального впливу їхня кількість зросла до 88,89 % (Рис. 3. 2, Дод. Е., табл. Е. 1.).



**Рис. 3. 2. Кількісні показники відповіді на запитання «Чи потрібні релігієзнавчі курси для вашої спеціальності?» учасників експериментальної та контрольної груп до та після експерименту**

Ці зміни у розумінні студентами значення впровадження релігієзнавчих дисциплін у навчальний процес, хоча й не є статистично значущими ( $t=1,237$  при  $p \geq 0,05$  та  $t=0,894$  при  $p \geq 0,05$ ), проте показують позитивну динаміку щодо розуміння значущості релігії в житті народу й окремих його представників, зокрема щодо впливу на розвиток етнічної самосвідомості.

Після впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнаків та дівчат, які утворили експериментальну групу відбулись зміни у характеристиках етнічної ідентичності, які були визначені нами за допомогою методики «*Отитувальник етнічної ідентичності*» (О. Л. Романова).

Результати дослідження подано у табл.3.3.

Таблиця 3. 3

**Динаміка кількісних показників складових етнічної ідентичності  
учасників студентів експериментальної та контрольної груп до та після  
експерименту (за методикою О. Л. Романової) (у%) , n=54**

<b>Характеристики етнічної ідентичності</b>	<b>Група</b>	<b>До експерименту</b>	<b>Після експерименту</b>	<b>t-крит</b>
Почуття приналежності до своєї етнічної групи	ЕГ	48,15	70,37	2,773**
	КГ	44,44	48,15	0,842
	t-крит	0,638	2,755**	
Значущість національності	ЕГ	37,04	62,92	3,452**
	КГ	40,74	44,44	1,372
	t-крит	0,758	3,088**	
Взаємини більшості з меншістю	ЕГ	40,74	44,44	1,654
	КГ	44,44	37,04	-0,972
	t-крит	0,746	1,198	
Використання певної мови	ЕГ	88,89	92,59	0,513
	КГ	85,18	88,89	0,684
	t-крит	0,739	0,823	

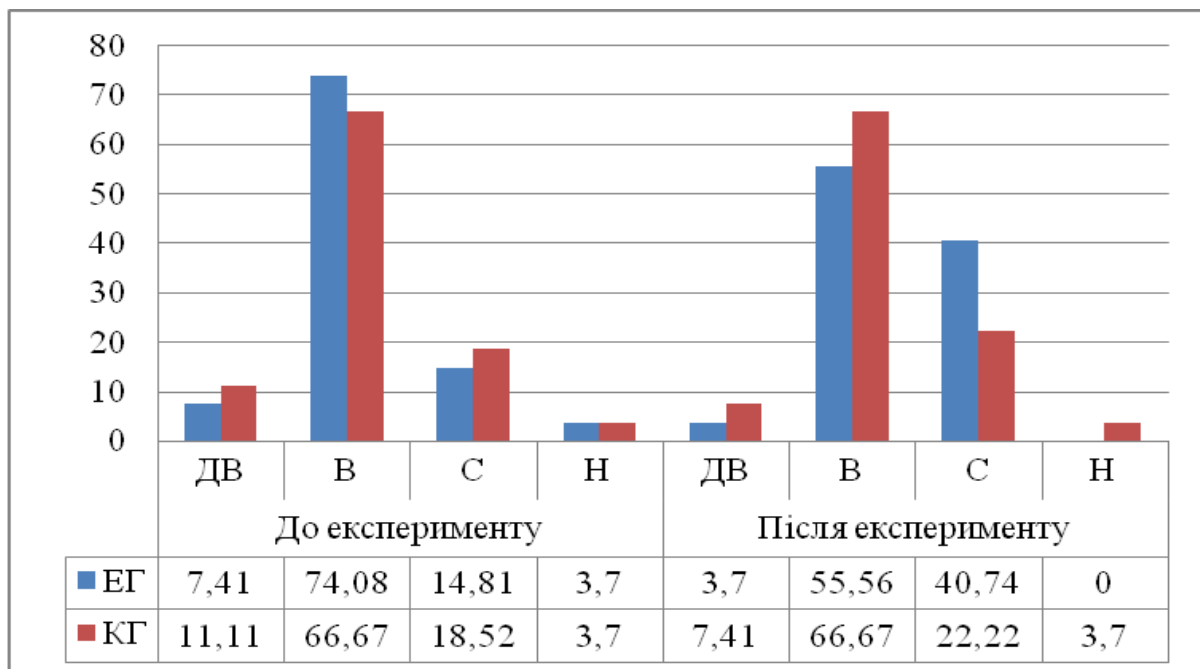
Примітка: \*-  $p < 0,05$     \*\* -  $p < 0,01$

Так, серед учасників експериментальної групи значуще зріс відсоток осіб, які відчувають свою приналежність до власної етнічної групи з 48,15 % до 70,37 % ( $t=2,773$  при  $p < 0,01$ ), а також тих, для кого національність є значущою з 37,04 % до 62,92% ( $t=3,452$  при  $p < 0,01$ ). Зміни в інших характеристиках етнічної ідентичності хоча й не є статистично значущими, проте показують позитивну динаміку: «Взаємини більшості з меншістю» ( $t=1,654$  при  $p \geq 0,05$ ) та «Використання певної мови» ( $t=0,513$  при  $p \geq 0,05$ ).

За результатами дослідження контрольної групи можна зробити висновки, що статистично значущих змін у характеристиках етнічної ідентичності до та після впровадження розвивальної роботи не відбулось: «Почуття приналежності до своєї етнічної групи» ( $t=0,842$  при  $p \geq 0,05$ ),

«Значущість національності» ( $t=1,372$  при  $p \geq 0,05$ ), «Взаємини більшості з меншістю» ( $t=-0,972$  при  $p \geq 0,05$ ), «Використання певної мови» ( $t=0,684$  при  $p \geq 0,05$ ).

За результатами повторного дослідження психологічних особливостей емоційного відгуку досліджуваних за методикою «Шкала емоційного відгуку» (А. Меграбяна і Н. Епштейна) можна зробити висновок про відсутність статистично значущих змін у рівнях вираженості здатності особи до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатії) ( $t=1,368$  при  $p \geq 0,05$ ). При цьому, зазначимо, що показники емоційного відгуку до проведення формувального експерименту були надто високими (що ймовірно було викликано віковими особливостями юнацтва та нестабільною, навіть, стресовою ситуацією в якій перебувало в цей час українське суспільство), а після експерименту їх динаміка має загалом позитивну тенденцію до усередненого (нормативного) рівня. (Рис.3. 3, Дод. Е., табл. Д. 2).



**Рис. 3.3 . Динаміка змін кількісних показників за методикою «Шкала емоційного відгуку» (А. Меграбяна і Н. Епштейна) в учасників експериментальної та контрольної груп до та після експерименту**

Аналіз результатів дослідження рівнів емоційного відгуку учасників експериментальної групи виявив, що після впровадження програми психологічного супроводу знизився відсоток осіб з дуже високим (з 7,74 % до 3,7 %), високим (з 74,08% до 55,56%) та з низьким (з 3,7 % до 0 %) його рівнями. Натомість, кількість студентів з середнім рівнем емоційного відгуку зросла з 14,81 % до 40,74 %.

В учасників контрольної групи після формувального експерименту статистично значущої зміни рівнів емоційного відгуку не виявлено ( $t=1,085$  при  $p \geq 0,05$ ).

Результати повторного дослідження емоційно-ціннісного ставлення до власної етнічної ідентичності за методикою «Оцінка позитивності та невизначеності етнічної ідентичності» (А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева) засвідчили статистично значущі зміни в учасників експериментальної групи ( $t=2,941$  при  $p < 0,01$ ).

Таблиця 3. 4

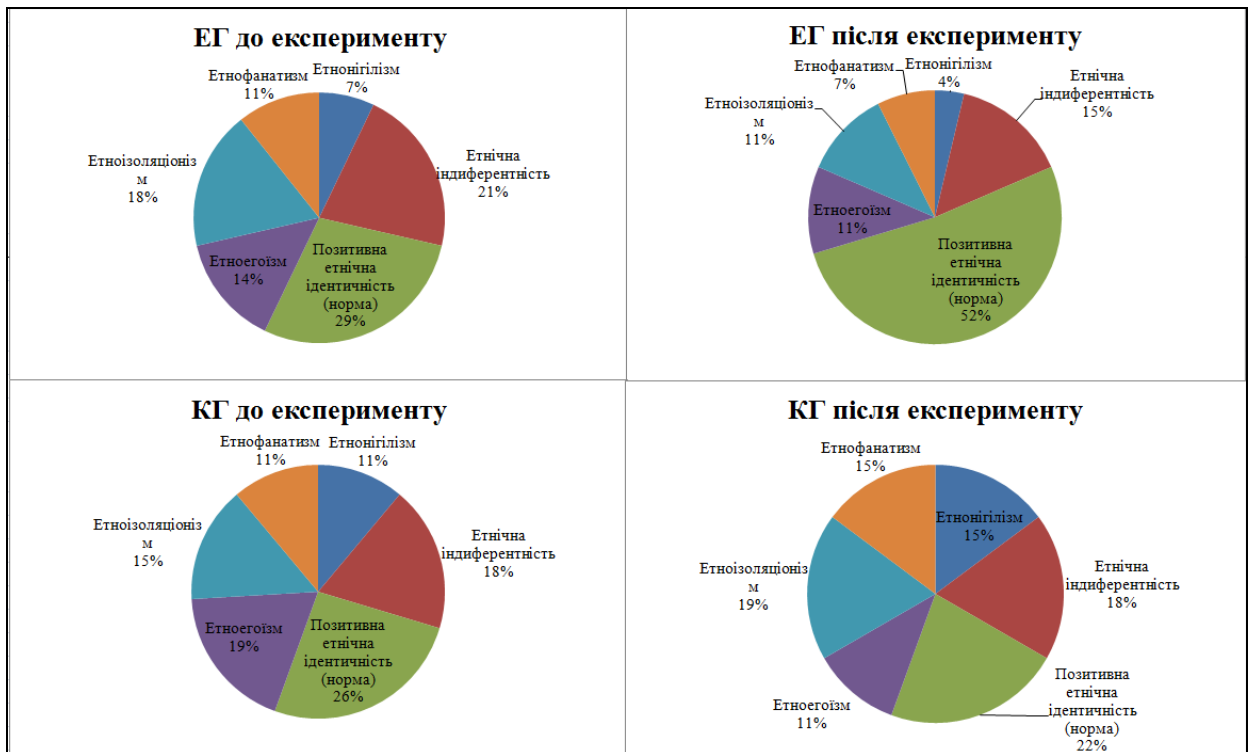
**Динаміка кількісних показників самооцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності досліджуваних (за методикою А.Н.Татарко, Н.М.Лебедева), n=54**

	До експерименту				Після експерименту				t-крит
	Позитивне емоційно-ціннісне ставлення		Невизначеність етнічно-національної самоідентичності		Позитивне емоційно-ціннісне ставлення		Невизначеність етнічно-національної самоідентичності		
	N	%	N	%	N	%	N	%	
ЕГ	20	74,07	7	25,93	25	92,59	2	7,41	2,941*
КГ	19	70,37	8	29,63	18	66,67	9	33,33	-0,948
t-критичне	0,853				t-критичне 3,094**				

Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$

Так, серед них зріс відсоток осіб, які мають позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу (нації) з 74,04 % до 92,59 %. Серед учасників контрольної групи зміни кількісних показників самооцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності не є статистично значущими ( $t=-0,948$  при  $p \geq 0,05$ ).

Повторне дослідження домінуючого типу етнічної ідентичності за методикою «*Типи етнічної ідентичності*» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) виявило, що після впровадження розвивальної програми в учасників експериментальної групи відбулись значущі зміни у їх вираженості ( $t=3,133$  при  $p \leq 0,01$ ). (Див. рис. 3. 4.)



**Рис. 3. 4. Динаміка показників домінуючого типу етнічної ідентичності за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С.В. Рижова) у студентів експериментальної та контрольної груп до та після формульованого експерименту**

Так, зріс відсоток осіб з позитивною етнічною ідентичністю з 29,64 % до 51,86 %. Натомість, відсоток учасників з іншими типами «негативної» етнічної ідентичності знизився: етногігілізму з 7,41% до 3,7 %, етнічної індіферентності з 22,22 % до 14,81 %, етноегоїзму з 14,81 % до 11,11 %, етноізоляціонізму з 18,18 % до 11,11 %.

етноізоляціонізму з 18,52 % до 11,11 % та етнофанатизму з 11,1 % до 7,41 %, що вказує на позитивну тенденцію щодо зростання відсотка досліджуваних експериментальної групи з позитивною етнічною ідентичністю. У студентів контрольної групи після формувального впливу зміни у типах етнічної ідентичності не є статистично значущими ( $t=0,912$  при  $p \geq 0,05$ ). За відсотковим показником вони фактично не змінилися і, навіть зменшилися з 26% до 22%. (Див. Дод. Е., табл. Е. 3).

Результати повторного дослідження за методикою «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова) засвідчують статистично значущу зміну рівнів толерантності у досліджуваних експериментальної групи (Див. табл. 3. 5).

Таблиця 3.5

**Динаміка показників рівнів розвитку толерантності у студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту (у%),  
n=54**

Показник		До експерименту			Після експерименту			t-крит.
		В	С	Н	В	С	Н	
Етнічна толерантність	ЕГ	37,04	51,85	11,11	48,15	48,15	3,7	2,634**
	КГ	40,74	48,15	11,11	33,33	51,85	14,82	1,153
	t-критичне 0,359				t-критичне 2,573*			
Соціальна толерантність	ЕГ	25,93	66,66	7,41	29,63	66,67	3,7	1,716
	КГ	25,93	62,93	11,14	29,63	62,92	7,45	0,688
	t-критичне 0,769				t-критичне 1,638			
Толерантність як риса особистості	ЕГ	37,04	59,26	3,7	40,74	59,26	0	1,978*
	КГ	40,74	51,85	7,41	37,04	55,55	7,41	1,007
	t-критичне 1,064				t-критичне 2,015*			
Загально-груповий рівень толерантності	ЕГ	7,41	88,89	3,7	7,41	88,89	3,7	0,687
	КГ	7,41	88,89	3,7	7,41	88,89	3,7	0,453
	t-критичне 0,774				t-критичне 0,617			

Примітка: \*-  $p < 0,05$     \*\* -  $p < 0,01$

Зокрема, серед учасників тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості зріс відсоток тих, то має високий рівень етнічної толерантності з 37,04 % до



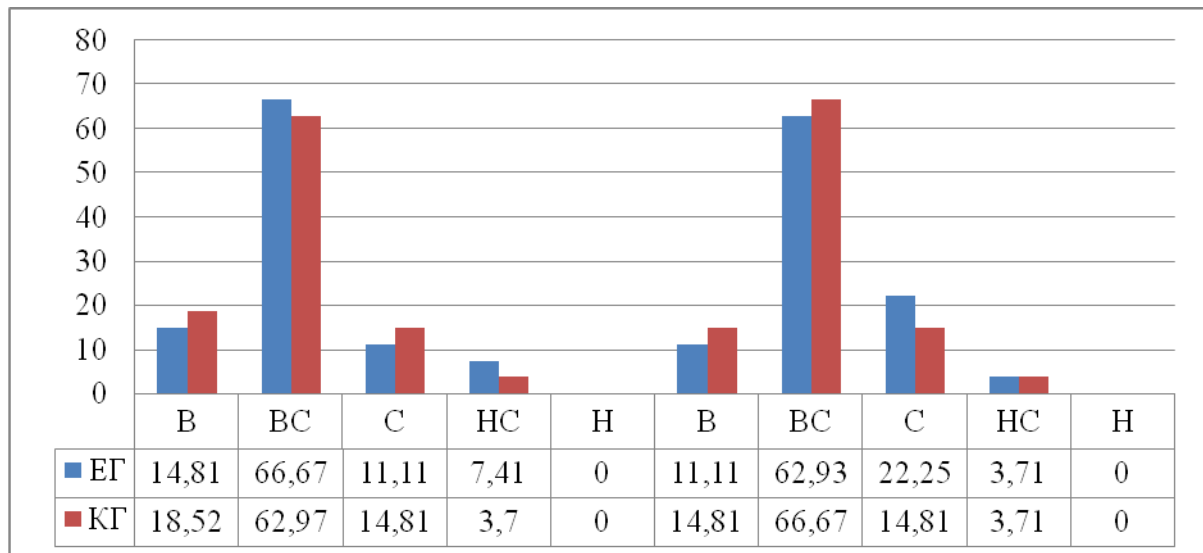
48,15%, а тих, хто має середній та низький рівні – знизилась з 51,85% до 48,15% і з 11,11% до 3,7% відповідно ( $t=2,634$  при  $p \leq 0,01$ ).

У студентів експериментальної групи після розвивального впливу також з'явилась тенденція до зростання рівня толерантності як риси особистості ( $t=1,978$  при  $p \leq 0,05$ ). Так, високий рівень розвитку означеної якості зріс з 37,04 % до 40,74 %. Натомість, серед учасників цієї групи відсоток студентів з середнім рівнем розвитку залишився незмінним (59,26%), а відсоток студентів з низьким рівнем розвитку толерантності як риси особистості знизився з 3,7 % до 0 % за рахунок зростання показників середнього рівня.

Дослідження динаміки змін рівнів соціальної толерантності та загального рівня толерантності у студентів експериментальної групи до та після експерименту статистично значуще не змінились ( $t=1,716$  та  $t=0,687$  при  $p \geq 0,05$ ). (Таб. 3. 5., Дод. Е, табл. Е.3).

У студентів контрольної групи після експерименту статистично значущих змін не відбулось: етнічна толерантність ( $t=1,153$  при  $p \geq 0,05$ ), соціальна толерантність ( $t=0,688$  при  $p \geq 0,05$ ), толерантність як риса особистості ( $t=1,007$  при  $p \geq 0,05$ ) та загального рівня толерантності ( $t=0,453$  при  $p \geq 0,05$ ).

Дослідження рівнів ясності «Я-концепції» досліджуваних за методикою «Вивчення ясності «Я-концепції»» (ЕСС) (Р. Кемпбелл) виявило, що серед студентів експериментальної групи зріс відсоток осіб з середнім рівнем ясності «Я-концепції» з 11,11 % до 22,25 %, а відсоток осіб з іншими рівнями знизився: високого – з 14,81 % до 11,11 %, вище середнього – з 66,67 % до 62,93% та нижче середнього з 7,41 % до 3,71%, за рахунок зростання показників середнього (нормативного) рівня. (Рис. 3. 5., Дод. Е, табл. Е.4).



**Рис. 3. 5. Зміна показників рівнів ясності «Я-концепції» студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту**

У контрольній групі після експериментального впливу зріс відсоток осіб з рівнем розвитку вище середнього з 62,97% до 66,67 %. Студентів з низьким рівнем ясності «Я-концепції» ні в експериментальній, ні в контрольній групі виявлено не було ні до, ні після експериментального впливу. Це може свідчити, з одного боку, про схильність досліджуваних давати соціально схвалювані відповіді на питання методики, а з іншого – може обумовлюватися віковими характеристиками, оскільки «Я-концепцію» в юнацькому віці можна розглядати як вікове інтегральне новоутворення в розвитку різних образів «Я», досліджуваних.

Аналіз результатів повторного дослідження «етнічного злиття» та «етнічного відособлення» особистості зі своєю етнічною групою за методикою «Етнічна афіліація» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) виявив, що серед студентів експериментальної групи після проходження соціально-психологічного тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості зріс відсоток осіб з «етнічним злиттям» з 44,44 % до 55,56 %, а відсоток осіб з «етнічним відособленням» та з «етнічною індиферентністю» знизився з 29,63 % до 22,22% і з 25,93 % до 22,22% відповідно. Такі зміни є значущими лише на рівні позитивної тенденції ( $t=1,563$  при  $p \geq 0,05$ ).

Таблиця 3. 6

**Динаміка показників етнічної афіліації студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту (за методикою Г.У. Солдатової, С. В. Рижової) , n=54**

	До експерименту						Після експерименту						t-крит
	Етнічне злиття		Етнічне відоблення		Етнічна індіферентність		Етнічне злиття		Етнічне відоблення		Етнічна індіферентність		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ЕГ	12	44,44	8	29,63	7	25,93	15	55,56	6	22,22	6	22,22	1,563
КГ	13	48,15	7	25,93	7	25,92	12	44,44	8	29,63	7	25,93	0,546
t-критичне 0,668							t-критичне 1,645						

Динаміка змін показників «етнічної афіліації» студентів контрольної групи не є статистично значущою ( $t=0,546$  при  $p \geq 0,05$ ).

Також після проведення розвивальної роботи у студентів експериментальної групи відбулись зміни у показниках за методикою модифікований «Етнопсихологічний опитувальник» (варіант 1.) (таб. 3.7).

Таблиця 3. 7

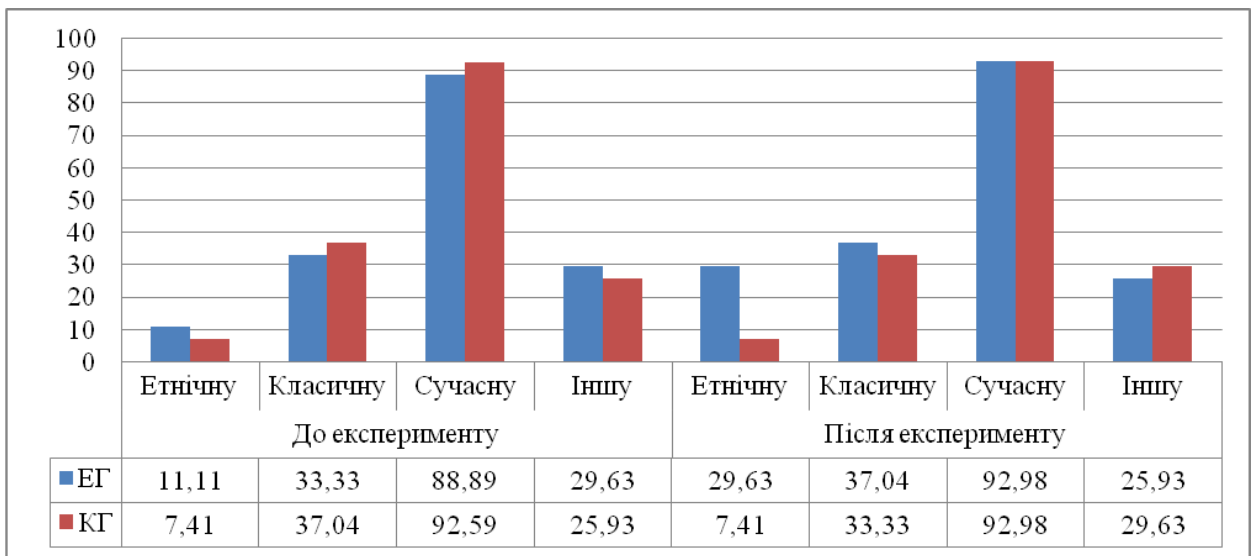
**Статистично значущі зміни показників експериментальної та контрольної груп до та після формуального експерименту за методикою «Етнопсихологічний опитувальник» (варіант 1), n=54**

Питання	До експерименту				Після експерименту				t-крит	
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Яку літературу переважно читаєте?	Українську		Зарубіжну		Українську		Зарубіжну			
	ЕГ	4	14,82	23	85,18	7	25,93	20	74,07	2,314*
	КГ	4	14,82	23	85,18	4	11,11	23	88,89	0,316
	t-критичне 0				2,354*					
Чи читаєте Ви літературу з історії та культури свого народу?	Так		Ні		Так		Ні			
	ЕГ	21	77,78	6	22,22	25	92,59	2	7,41	2,35*
	КГ	20	74,07	7	25,93	21	77,78	6	22,22	0,434
	t-критичне 0,421				t-критичне 2,063*					

Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\*-  $p < 0,01$

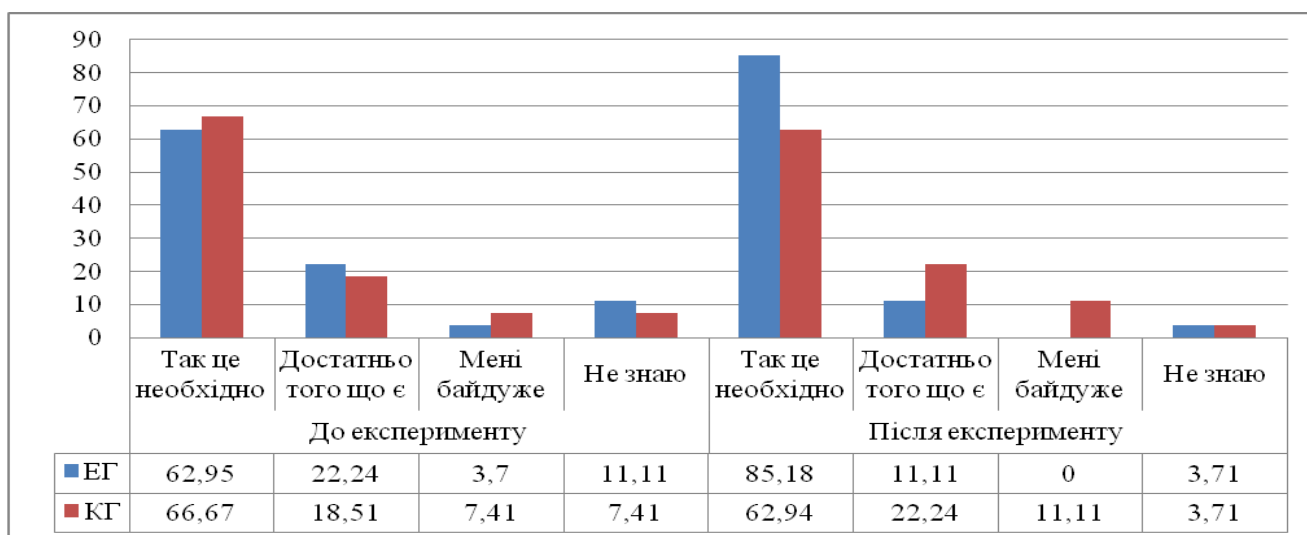
Так, серед студентів означеної групи зріс відсоток осіб, які читають українську літературу з 14,82 % до 25,93 % ( $t=2,134$  при  $p \leq 0,05$ ) та літературу з історії власного народу з 77,78 % до 92,59 % ( $t=2,35$  при  $p \leq 0,05$ ) (Табл.3. 7, Дод.Е., табл. Е. 6).

Після проходження студентами експериментальної групи тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості зріс відсоток осіб, які слухають етнічну музику з 11,11 % до 29,63 % ( $t=2,714$  при  $p \leq 0,01$ ) (Рис. 3.6, Дод.Е, табл. Е. 7).



**Рис. 3. 6. Динаміка показників щодо запитання «Яку музику Ви слухаєте?» у студентів експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту**

Серед учасників експериментальної групи після впровадження розвивальної програми зріс відсоток осіб, які вважають, що необхідно збільшити випуск книг про історичне минуле свого народу з 62,95% до 85,18%. Водночас, серед цих студентів зменшився відсоток тих, хто вважає, що достатньо тієї літератури, яка є (з 22,24% до 11,11 %), тих, хто байдужий до цього (з 3,7 % до 0 %) ( $t=2,386$  при  $p \leq 0,05$ ) (Рис. 3. 7.).



**Рис. 3. 7. Динаміка показників щодо запитання «Чи вважаєте ви, що необхідно збільшити випуск книг про історичне минуле нашого народу?» у студентів експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту**

При визначенні чинників, що зумовлюють розвиток етнічної самосвідомості, студенти експериментальної групи після проходження соціально-психологічного тренінгу, описали їх більшу кількість (Табл. 3. 8).

*Таблиця 3. 8*

**Динаміка показників щодо запитання «Хто або що найбільше впливає на розвиток етнічної самосвідомості?» у студентів експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту (у%), n=54**

Чинники		Культура, традиції, мистецтво	Пізнання світу, досвід	Сама людина	Сім'я (батьки, родина)	Віра, релігія	Освіта, вчителі, соціум
До експерименту	ЕГ	22,22	22,22	18,52	14,82	11,11	11,11
	КГ	25,93	18,52	22,22	25,93	3,7	3,7
	t-критичне 0,718						
	ЕГ	44,44	22,22	14,81	14,81	29,63	22,22
	КГ	25,93	14,81	14,81	18,52	14,81	11,12
	t-критичне 2,561*						

Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$

Зокрема, серед них значно зріс відсоток осіб, які вважають, що на розвиток етнічної самосвідомості впливає культура (з 22,22 % до 44,44 %), віра та релігія (з 11,11 % до 29,63 %), освіта, вчителі й соціум (з 11,11 % до

22,22 %). Такі зміни у виявленні чинників розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних означеної групи є статистично значущими ( $t=2,363$  при  $p \leq 0,05$ ).

Зміни показників щодо інших запитань методики модифікований «Етнопсихологічний опитувальник» (варіант 1) у студентів експериментальної групи після впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості не є статистично значущими.

Показники досліджуваних контрольної групи на запитання опитувальника після формувального експерименту значуще не змінилися (Див. Додаток Е, таб. Е. 5 – Е.15).

Дослідження динаміки показників респондентів експериментальної групи за методикою модифікований «Етнопсихологічний опитувальник» - *Діагностика етнічної самосвідомості (варіант 2)* - виявило статистично значущу різницю у їхніх відповідях на запитання «Чи вважаєте Ви за необхідне знати історію України?» (Табл. 3.9).

Таблиця 3. 9

**Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту щодо запитання «Чи вважаєте Ви за необхідне знати історію України?» (у%), n=54**

Питання		До експерименту			Після експерименту			t-крит
		Так	Важко відповісти	Ні	Так	Важко відповісти	Ні	
Чи вважаєте Ви за необхідне знати історію України	ЕГ	74,07	14,82	11,11	85,18	11,12	3,7	2,247*
	КГ	70,37	14,81	14,82	70,37	18,52	11,11	0,582
	t-критичне	0,513			t-критичне 2,601*			

Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$

Так, серед студентів експериментальної групи після впровадження розвивальної програми зріс відсоток осіб які вважають, що необхідно знати історію України з 74,07 % до 85,18 %, а відсоток тих, хто так не вважає

знизився з 11,11 % до 3,7 %. Така різниця є статистично значущою ( $t=2,247$  при  $p \leq 0,05$ ).

Також зріс відсоток студентів експериментальної групи, хто вважає, що сучасним юнакам та дівчатам притаманне почуття історичної відповідальності за долю країни з 33,33 % до 55,55 %. Закономірно, що серед цієї групи досліджуваних значуще знизився відсоток тих, хто не вважає, що сучасним юнакам притаманне почуття відповідальності за майбутнє країни з 37,04 % до 14,82 % ( $t=2,356$  при  $p \leq 0,05$ ) (Див. табл. 3. 10).

Таблиця 3. 10

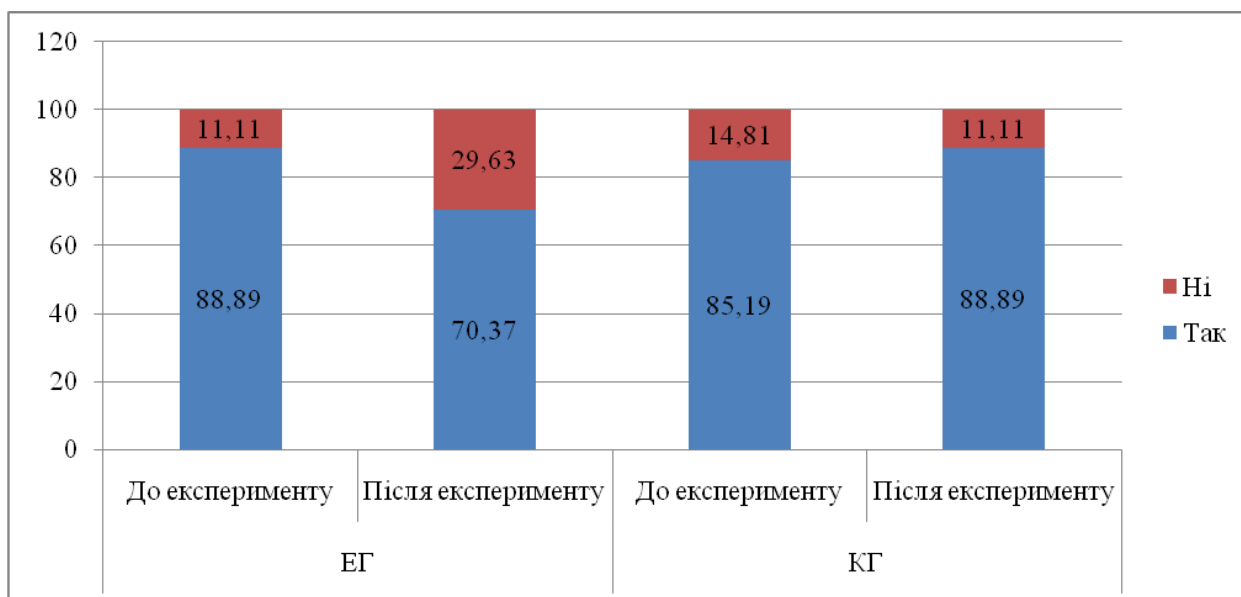
**Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після формувального експерименту щодо відповідальності за долю країни (у%), n=54**

Питання	До експерименту			Після експерименту			t-крит	
	Так	Не знаю	Ні	Так	Не знаю	Ні		
Як Ви вважаєте чи притаманне сучасним юнакам почуття історичної відповідальності за долю країни	ЕГ	33,33	29,63	37,04	55,55	29,63	14,82	2,356*
	КГ	29,63	33,33	37,04	33,33	37,04	29,63	0,645
	t-критичне	0,618			t-критичне	2,224*		
А особисто Вам притаманне це почуття	ЕГ	48,15	37,04	14,81	66,67	29,63	3,7	2,559*
	КГ	44,44	40,74	14,82	44,44	40,74	14,82	0,728
	t-критичне	0,654			t-критичне	2,363*		

Примітка: \* -  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$

Варто зазначити, що серед студентів експериментальної групи значуще зріс відсоток тих, хто відчуває власну відповідальність за майбутнє держави з 48,15 % до 66,67 %, а відсоток тих, хто не вважає, що він є відповідальним за це знизилась з 14,81 % до 3,7 % ( $t=2,559$  при  $p \leq 0,05$ ) (Табл. 3.10).

Водночас, після впровадження програми психологічного супроводу відсоток осіб у експериментальній групі, які на запитання «Чи погодилися б Ви змінити місце проживання з України на іншу країну», значуще знизився з 88,89 % до 70,37 % ( $t=-2,528$  при  $p \leq 0,05$ ) (Див. Рис. 3. 8).



**Рис. 3. 8.** Динаміка показників щодо запитання «Ви б погодилися змінити місце проживання з України на іншу країну?» студентів експериментальної та контрольної груп до та після формульованого експерименту

На запитання «Чи виникає у Вас почуття гордості за участь українців в міжнародних конкурсах?» після впровадження розвивальної програми стверджувально відповіли 96,3 % учасників експериментальної групи, хоча до цього позитивну відповідь давали лише 85,18 % досліджуваних ( $t=2,036$  при  $p \leq 0,05$ ) (Див. табл. 3. 11).

Таблиця 3. 11

**Динаміка показників щодо запитання «Чи виникає у Вас почуття гордості за участь українців в міжнародних конкурсах?» студентів експериментальної та контрольної груп до та після формульованого експерименту (у%), n=54**

Питання		До експерименту		Після експерименту		t-крит
		Так	Ні	Так	Ні	
Чи виникає у Вас почуття гордості за участь українців в міжнародних конкурсах?	ЕГ	85,18	14,82	96,3	3,7	2,036*
	КГ	81,48	18,52	85,18	14,82	1,118
	t-критичне	1,134		t-критичне	2,006*	

Примітка: \* -  $p < 0,05$  \*\* -  $p < 0,01$



У студентів експериментальної групи після проходження ними соціально-психологічного тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості статистично значущих змін показників щодо відповідей на інші запитання методики модифікований *«Етнопсихологічний опитувальник» - Діагностика етнічної самосвідомості (варіант 2)* не відбулось.

Також дослідження не виявило статистично значущих змін на запитання означеного опитувальника в учасників контрольної групи.

Таким чином, після апробації запропонованої програми психологічного супроводу з *«Розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці»* у досліджуваних експериментальної групи відбулися значущі зміни та зміни на рівні позитивної динаміки у показниках визначених теоретичним та емпіричним шляхом (констатувальний етап дослідження) складових психологічних та соціальних чинниках етнічної самосвідомості та змісті її структурних компонентів, що вказує на ефективність запропонованої програми та доцільність її застосування у навчально-виховному процесі вищої школи.

У студентів контрольної групи, з якими не була проведена розвивальна робота значущих змін ні у показниках змісту етнічної самосвідомості, ні у показниках складових чинників її розвитку не відбулось.

Зміни у кількісних та якісних показниках змістової наповненості чинників розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи сприяли позитивній динаміці рівнів розвитку її структурних компонентів (Див. табл. 3. 12) та сприяли загальному зростанню рівня розвитку етнічної самосвідомості студентів експериментальної групи.

Таблиця 3. 12

**Динаміка показників рівнів розвитку структурних компонентів етнічної самосвідомості у досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після формульовального експерименту (у%), n=54**

Компонент етнічної самосвідомості	До експерименту			Після експерименту			t-крит	
	В	С	Н	В	С	Н		
Емоційно-афективна вираженість власної етнічності	ЕГ	22,22	51,85	25,93	14,81	66,67	18,52	-1,998*
	КГ	18,52	59,26	22,22	22,22	51,85	25,93	0,652
	t-критичне	0,735			t-критичне			-2,065*
Пізнавально-когнітивна усвідомленість власної етнічності	ЕГ	3,7	74,07	22,23	14,81	77,78	7,41	2,371*
	КГ	3,7	77,78	18,52	3,7	81,48	14,82	0,466
	t-критичне	0,485			t-критичне			2,166*
Поведінково-діяльнісна спрямованість власної етнічності	ЕГ	14,81	66,67	18,52	18,52	70,37	11,11	0,877
	КГ	11,11	66,67	22,22	14,81	66,67	18,52	-0,512
	t-критичне	0,553			t-критичне			0,678

Примітка: \* -  $p < 0,05$ , \*\* -  $p < 0,01$

Зокрема, внаслідок впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва серед учасників експериментальної групи знизився відсоток осіб з високим рівнем емоційно-афективної вираженості власної етнічності з 22,22 % до 14,81 % та зріс відсоток студентів з середнім її рівнем з 51,85 % до 66,67 %.; відсоток учасників означеної групи, які мають низький рівень емоційно-афективної вираженості власної етнічності знизився з 25,93 % до 18,52 % ( $t = -1,998$  при  $p \leq 0,05$ ), що загалом вказує на позитивну тенденцію перерозподілу високих і низьких показників афективного компоненту етнічної самосвідомості до середнього (нормативного) рівня.

Також, після здійснення експериментального впливу у студентів експериментальної групи зросли показники рівня пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності. Так, якщо до проходження соціально-

психологічного тренінгу серед учасників експериментальної групи було 3,7% досліджуваних з високим її рівнем розвитку, то після його впровадження їх показник зріс до 14,8%. Відсоток осіб з середнім рівнем вираженості пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності зріс з 74,07 % до 77,78 % а з низьким – знизився з 22,23% до 7,41 %. Такі зміни є статистично значущими ( $t=2,371$  при  $p \leq 0,05$ ) і вказують на більш раціональне й осмислене ставлення до власної етнічності, що забезпечує позитивні зміни в розвитку когнітивного компонента етнічної самосвідомості юнаків і дівчат.

Результати аналізу дослідження поведінково-діяльнісної спрямованості етнічності студентів експериментальної групи не виявили статистично значущих змін у її рівнях ( $t=0,877$  при  $p \geq 0,05$ ). Однак, серед цієї групи студентів зріс відсоток осіб з високим (з 14,81 % до 18,52 %) та середнім (з 66,67 % до 70,37 %) рівнями розвитку поведінково-діяльнісної спрямованості етнічності респондентів, а відсоток учасників з низьким її рівнем знизився (з 18,52% до 11,11%), що, загалом, вказує на позитивну динаміку започаткованих змін показників конативного компоненту етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи.

У студентів контрольної групи статистично значущих змін у рівнях розвитку компонентів етнічної самосвідомості не відбулось. Зокрема, серед учасників цієї групи зріс відсоток осіб з високим (з 18,52 % до 22,22 %) та низьким (з 22,22 % до 25,93 %) й знизився з середнім (з 59,26 % до 51,85 %) рівнями розвитку емоційно-афективної вираженості етнічності ( $t=0,652$  при  $p \geq 0,05$ ). Відсоток учасників контрольної групи з високим рівнем пізнавально-когнітивної усвідомленості етнічності залишився незмінним (3,7%), з середнім рівнем незначуще зріс з 77,78 % до 81,48 %, а з низьким рівнем незначуще знизився з 18,52 % до 14,82 % ( $t=0,466$  при  $p \geq 0,05$ ). Дослідження поведінково-діяльнісної спрямованості етнічності студентів контрольної групи виявило, що незначуще зріс відсоток осіб з високим рівнем (з 11,11 % до 14,81%) та незначуще знизився з низьким (з 22,22 % до 18,52 %) рівнем її розвитку. Відсоток осіб з середнім рівнем поведінково-діяльнісної

спрямованості етнічності досліджуваних контрольної групи залишився незмінним (66,67 %) ( $t=-0,512$  при  $p \geq 0,05$ ).

Таким чином, аналіз впливу програми психологічного супроводу на розвиток етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи демонструє позитивні значущі зміни у показниках її структурних компонентів та вказує на підвищення загального рівня розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат.

У досліджуваних контрольної групи таких значущих змін не виявлено.

Провівши узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження після формульованого експерименту, ми виявили також виражену позитивну динаміку показників рівнів міжетнічної толерантності учасників експериментальної групи і встановили, що відсоток досліджуваних з показниками високого рівня етнічної самосвідомості зріс (округляємо до цілих) з 9% до 19%, а середнього рівня – з 70% до 74%. Натомість серед представників цієї групи знизився відсоток студентів з низьким рівнем етнічної самосвідомості з 21% до 7%. Ці зміни є статистично значущими ( $t = 2,592$  при  $p \leq 0,05$ ) (Див. табл. 3.13).

Таблиця 3.13

**Кількісні показники рівнів розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних до та після формульованого експерименту (у%), n=54**

Рівень	До експерименту						Після експерименту						t-крит
	Високий		Середній		Низький		Високий		Середній		Низький		
Показники	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ЕГ	2	8,41	19	70,37	6	21,22	5	18,52	20	74,07	2	7,41	2,592*
КГ	3	11,13	17	62,94	7	25,93	2	7,41	19	70,37	6	22,22	0,833
t-крит	0,763						2,077*						

Примітка: \*-  $p < 0,05$  \*\*-  $p < 0,01$

У студентів контрольної групи після експерименту (округляємо до цілих) знизився відсоток осіб з високим рівнем етнічної самосвідомості з 11% до 8% та низьким рівнем 26% до 22%, а також зріс з середнім рівнем її розвитку з 63% до 70%. Загалом у студентів контрольної групи статистично

значущих змін у рівнях вираженості етнічної самосвідомості не відбулось ( $t=0,833$  при  $p \leq 0,05$ ).

Внаслідок здійснення розвивального впливу у студентів експериментальної групи значуще змінилися показники розвитку таких складових етнічної самосвідомості, як соціокультурна ідентичність, когнітивного компоненту етнічної ідентичності, значення національності, почуття приналежності до своєї етнічної групи та позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе та її представників. Це сприяло зростанню пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності та зниженню емоційно-афективної її вираженості, що загалом спричинило позитивну поведінково-діяльнісну спрямованість досліджуваних на реалізацію етнічної самосвідомості в повсякденній життєдіяльності.

Така урівноважуваність показників афективного, когнітивного та конативного компонентів (після формувального експерименту) етнічної самосвідомості юнаків і дівчат, опосередковано здійснювала позитивний вплив щодо вияву їх толерантної спрямованості на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот. Внаслідок таких змін в учасників експериментальної групи з'явилась тенденція до зростання рівня їхньої етнічної самосвідомості.

Отже, отримані й проаналізовані нами у процесі формувального етапу дослідження результати порівняння динаміки рівнів розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної і контрольної груп, підтверджують ефективність запропонованої та впровадженої програми психологічного супроводу з «Розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці» та дозволяють, на їх основі запропонувати психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку етнічної самосвідомості юнаків і дівчат у навчально-виховному процесі вищої школи.

### **3.3. Психолого-педагогічні рекомендації з розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці**

За результатами констатувального та формувального експериментів були розроблені психолого-педагогічні рекомендації з розвитку етнічної самосвідомості юнацтва призначені викладачам, соціальним педагогам, психологам, що працюють при вищих навчальних закладах для їх практичної роботи зі студентами та самим студентам.

Запропоновані нами психолого-педагогічні рекомендації сприятимуть підвищенню ефективності розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

Слід підкреслити, що результати реалізації розробленої нами програми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку вказують на її ефективність та доцільність застосування у відповідності до сформульованої мети та завдань розвитку. А саме, запропонована нами програма може бути досить ефективною у вирішенні наступних завдань:

- підвищення рівня загальної обізнаності юнаків та дівчат щодо понять етносу, народу, нації, етнічної самосвідомості, етнічної ідентичності, міжетнічної толерантності та ін.;

- актуалізація інтересу до суспільно-історичних особливостей розвитку своєї етнічної групи;

- розширення уявлень щодо суспільно-історичних передумов формування етнічної приналежності та етнічної самосвідомості;

- аналіз та усвідомлення системи цінностей, традицій, культурних норм своєї етнічної групи;

- аналіз та усвідомлення своїх ментальних особливостей, як представника певної етнічної групи та особливостей світосприйняття представників інших етнічних груп;

- актуалізація здатності самоусвідомлення етнічної ідентичності та розширення контексту її розуміння;

- аналіз міжетнічних відмінностей та розвиток навичок ефективної міжкультурної комунікації та діалогу;
- підвищення рівня етнокультурної компетентності з метою вдосконалення вміння ефективної комунікації та взаємодії з представниками різних етнічних груп;
- аналіз етнічних стереотипів та корекція сприйняття інших етнічних груп у відповідності до усвідомлення обмежуючого впливу цих стереотипів;
- активізація інтересу до вивчення власної культури, а також культури інших народів;
- аналіз особливостей спілкування та взаємодії в інших культурах та визначення можливостей підвищення ефективності міжетнічної комунікації;
- посилення етнічної ідентичності та розширення етнічної самосвідомості.

Як було обґрунтовано в ході нашого теоретичного й емпіричного дослідження та доведено за результатами впровадження розробленої нами програми психологічного супроводу ефективним засобом розвитку та оптимізації етнічної самосвідомості в юнацькому віці виступає соціально-психологічний тренінг.

Відзначимо, що у руслі культурно-історичної концепції психологічні засоби (чи знаряддя) розуміються ж такі психологічні утворення, в яких злито аспекти зовнішнього, соціального та внутрішнього, психічного світу людини. Так, психологічні засоби, виступаючи одночасно об'єктами зовнішнього світу, зумовлюють розвиток вищих психічних процесів особистості, її самосвідомості й етнічної самосвідомості зокрема. З появою у суб'єкта переживання, тобто внутрішнього афективного ставлення до фактів дійсності, предметів і явищ зовнішнього (зокрема, й етнонаціонального) світу, а також до самого себе як представника цього світу, психологічні засоби стають дієвими, що засвідчує виникнення вищих психічних процесів.

У зв'язку з цим І. С. Булах відзначила, що психологічні засоби – це «...засоби впливу на самого себе (чи на іншого), а також на дії, взаємини, спілкування, діяльність та на поведінку в цілому» [38, с. 273].

Таким чином, у процесі розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку виокремлюється низка психологічних засобів, які спрямовані на усвідомлення, розуміння й оцінювання власних етнічних якостей, підвищення етнічної ідентифікації та толерантності, а також на регулювання своїх дій та вчинків у внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодіях. Такі засоби призводять до появи нових утворень в етнічній самосвідомості особистості, тим самим трансформуючи її структуру. Відповідно до цього підвищення рівня розвитку етнічної самосвідомості юнацтва зумовлено об'єктивацією етнічного «Я», за умови втілення психологічних засобів розвитку цього «Я» у конструктивні форми прояву її когнітивного, афективного та конативного компонентів. Цими конструктивними формами в юнацькому віці виступають: позитивна «Я-концепція», позитивна етнічна ідентичність особистості; позитивне ставлення до себе та до інших як представників певної етнічності, що виявляється у настанові на позитивну внутрішньо етнічну і міжетнічну взаємодію. Окреслене розкриття уможлиблюється завдяки психологічним засобам, які через оволодіння етнічним досвідом інших забезпечують набуття юнаками і дівчатами власного досвіду етнічної та міжетнічної взаємодії.

Отже, метод соціально-психологічного тренінгу виступає досить ефективним засобом розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці, оскільки цей віковий період є сенситивним з точки зору оптимізації етнічної самосвідомості навчально-виховними засобами. Найбільш доцільною є така структурно-змістова побудова тренінгу, яка буде включати по чергове впровадження його теоретичної та практичної частини.

Теоретичну частину тренінгу бажано спрямувати на вирішення завдань розширення та уточнення уявлень юнаків та дівчат стосовно таких понять, як нація, етнос, ідентичність, самосвідомість, етнічна та національна



самосвідомість, а також розкриттю історичних аспектів формування українського етносу (нації), етнічної та національної культури, особливостей сучасного розвитку етносів та націй. Доречним також буде заохочення студентів до міркування про себе як представників українського етносу (нації), а також обговорення питань щодо місця та призначення свого етносу (нації) серед інших етнонаціональних спільнот тощо.

Особливу увагу слід присвятити питанням етнічної ідентичності: тому, в чому вона виявляється; аналізу ролі освіти та соціального оточення у її формуванні та поглибленні; ролі навчально-виховного впливу освітнього середовища на формування етнічно та національно орієнтованого світогляду, шануванні культурних традицій свого народу, моральних та естетичних цінностей, поваги до Батьківщини. Важливо заохочувати учасників тренінгу до обговорення питань стосовно умов та чинників, які сприяють формуванню етнічної ідентичності та розвитку етнічної самосвідомості українців; обговорення значущості збереження історичної пам'яті народу через знання його історії та культури в контексті світового історичного процесу, знання історичних здобутків та перемог свого народу. Обговорення цих питань сприяє розширенню уявлень студентів стосовно можливостей дати відповіді на питання: «хто ми?», «яке наше коріння?», «куди нам необхідно рухатись, щоб реалізувати свій історично-культурний потенціал?» тощо. Відповіді на ці запитання та їх аналіз дозволяють замислитись над тим, яким є світобачення нашого народу. В цьому контексті постає питання усвідомлення українським народом своєї європейської ідентичності, свого місця та ролі в європейській культурній спільноті.

Важливо також присвятити увагу аналізу питань етнічної ідентичності та самосвідомості через візуальні та музично-звукові етнокультурні форми. Тобто доречно запропонувати для прослуховування українську сучасну та етнічну музику, а також представити ілюстрації творів українських митців тощо. Звичайно кращим варіантом є відвідування виставок українських митців у музеях (класика) та сучасних мистецьких галереях. Після таких

екскурсії дати завдання підготувати психологічний аналіз авторських підходів до опису героїв творів, картин, скульптур та соціально-історичний аналіз періоду, в який вони були створені (написані). Студенти можуть індивідуально чи у груповій формі представити роботу для обговорення, дискусії на семінарсько-практичних заняттях у вигляді доповіді, відеопрезентації, виступі на науково-практичній конференції та ін.

Практичну частину бажано присвятити виконанню вправ, технік, прийомів та інших практичних психологічних методів, які спрямовано на оптимізацію функціонування основних психологічних механізмів розвитку етнічної самосвідомості (етнічної рефлексії, етнічної ідентифікації, етнічної інтеракції, етнічної афіліації).

У межах тренінгової роботи з юнаками та дівчатами в напрямку розкриття та посилення їх етнічної самосвідомості доцільно починати з визначення змістової наповненості поняття «етнічна самосвідомість», а також висвітлення її значущості і ролі у життєдіяльності особистості, як представника певного народу та члена світового співтовариства. Окрім того, значущим є групова рефлексія щодо понять «народ», «етнос», «нація», «етнічна ідентичність», «етнічна толерантність», «етнічна самосвідомість» та ін. Вирішенню цього завдання необхідно присвятити перший *інформаційно-настановчий етап тренінгу*. На цьому етапі значна увага приділяється проведенню групових бесід, а також міні-лекцій за наступними темами: «Як ви розумієте поняття «етнічна самосвідомість»?», «Народ, нація, етнос, етнічна група, культура: відмінності та схожість?», «В чому виявляється етнічна самосвідомість?», «Як ви розумієте поняття «етнонаціональна ідентичність»?», «Особливості процесів етнічної та національної ідентифікації. Умови, чинники, перешкоди», «Історично-культурні основи формування етнічної ідентичності», «Роль народної творчості (міфи, легенди, пісні, прислів'я) у формуванні етнічної ідентичності та етнічної самосвідомості», «Шляхи та способи розвитку етнічної самосвідомості» та ін. Практично всі вправи виконуються на базі розгляду української

ідентичності та її порівняння зі схожими й відмінними ознаками представниками інших етнічних груп, з точки зору усвідомлення необхідності розвитку власної етнічної самосвідомості й, одночасно, толерантного ставлення до етнічних відмінностей інших.

Обговорення окреслених питань допомагає юнакам та дівчатам налаштуватись на розкриття глибинного змісту поняття «етнічна самосвідомість», «етнічна ідентичність», «етнічна толерантність», а також стимулює мотивацію для активної участі у тренінговій роботі. Слід зауважити, що особливе значення в процесі тренінгової роботи з юнаками та дівчатами приділяється створенню умов для відчуття ними себе в ролі представників інших етнічних груп та культур. Цей крок допомагає оцінити та усвідомити культурні відмінності, вплив етнічних стереотипів на процес міжетнічної комунікації; сприяє наближенню до особливостей іншої культури, і, відповідно, більш глибокому розумінню тих властивостей та психічних якостей, які лежать в основі толерантності. Роботу в даному напрямку доцільно проводити вже на другому *розвивальному етапі тренінгу*.

При побудові структури та змістового наповнення тренінгової розвивальної програми ми виходили з позиції комплексного впливу психофізіологічних, психологічних та соціальних чинників на розвиток етнічної самосвідомості особистості юнацького віку, а також єдності когнітивного, афективного та конативного компонентів у структурі етнічної самосвідомості та можливостей їх активізації й інтенсифікації через стимулювання таких механізмів, як етнічна рефлексія, етнічна ідентифікація, етнічна інтеракція та етнічна афіліація.

У відповідності до цього, в межах *розвивального етапу тренінгу* бажаним є поєднання таких форм та прийомів роботи, які у єдності своєї взаємодії впливають на підвищення дієвості *психологічних* (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) й *соціальних* (етнічна культура, мова, традиції, релігія, мистецтво) чинників розвитку етнічної самосвідомості.

Отже, основними формами тренінгової роботи з розвитку етнічної самосвідомості особистості в юнацькому віці можуть виступати: метафоричні вправи, творчі завдання, аналіз казок та легенд, міні-лекції, відеопрезентації, групові дискусії, групові творчі завдання, групова рефлексія, ситуаційно-рольові ігри, анкетування, вправи-візуалізації тощо.

Важливими додатковими видами позагрупової роботи (з подальшим обговоренням у групі) є відвідування театрів, музеїв, виставок, участь у різних тематичних виховних та святкових заходах, науково-практичних конференціях.

Значну увагу у програмі психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості юнаків та дівчат необхідно приділяти народній творчості етносу – *аналізу казок, прислів'їв, міфів, легенд тощо*. Оскільки цей метод дозволяє розкривати ментальні характеристики етносу, особливості світосприйняття в багатьох аспектах за рахунок інтерпретацій змісту народної творчості, і, як наслідок, виявлення культурного контексту формування етнічної самосвідомості представника певної етнічної групи (зокрема української) через аналіз художньо-культурних форм, у яких представлений досвід життя й діяльності багатьох поколінь. Аналіз народної творчості, у якій знайшли відображення етнічні, соціальні, культурологічні процеси, допомагає висвітлити особливості формування та розвитку менталітету тих чи інших народів. Таким чином, аналіз народної творчості власного та інших етносів є важливою формою тренінгової роботи, яка спрямована на розвиток етнічної самосвідомості та етнічної толерантності. Така робота стимулює рефлексивні процеси юнаків і дівчат щодо розширення уявлень про історичну долю, соціально-політичні події, роль видатних особистостей у становленні свого та інших народів; розкриття та усвідомлення унікальності кожного народу; аналіз шляхів та можливостей встановлення ефективної міжетнічної комунікації та взаємодії на основі розуміння ментальних та культурних етнічних відмінностей.

Застосування цього методу дозволяє учасникам тренінгу розширити уявлення щодо причинно-наслідкових зв'язків між минулим та сьогоденням; поглибити розуміння етапності процесів формування етносу, народу, нації; усвідомити значення народної культури, мови, релігії, мистецтва у розвитку етнонаціональної ідентичності та самосвідомості.

В рамках таких видів роботи доцільно присвятити увагу розкриттю причин того, чому міфи, казки та прислів'я стародавності продовжують жити в культурі народу впродовж всієї її історії та зберігаються у сучасності; що цьому сприяє, а що заважає; які чинники спричиняють розвиток, які, навпаки, забуття цих форм народної творчості. Окрім того, необхідно детально розкрити значущість таких форм народної творчості, як міфи та легенди для етносів та націй та причин, з яких вони були невід'ємною частиною культурного життя людей у стародавні часи; розкрити їх значущість у становленні та збереженні протягом віків етнічної ідентичності й етнічної самосвідомості кожного народу. Загалом, метод аналізу народної творчості сприяє кращому розумінню та усвідомленню особливостей світосприйняття свого народу через аналіз тих культурних форм, у яких накопичено та закарбовано життєвий досвід багатьох поколінь.

Наступний метод, якому важливо приділити увагу в межах зазначеної тренінгової програми, це *робота із етнічними символами*. Виконання символічних вправ допомагає юнакам та дівчатам встановлювати зв'язок з культурно-смісловими особливостями свого та інших народів через взаємодію з їх символами (наприклад, національний гімн, герб, національна страва, національний одяг, особливості національної музики, поезії тощо), що забезпечує можливість аналізу глибинних шарів власної етнічної свідомості та ідентичності як представника українського народу, так і представників інших народів. Це стає можливим за рахунок того, що символи певного народу акумулюють в собі характер народу, його ментальність та архетипи колективного несвідомого. Знайомство та аналіз з таким символічним рядом власної та інших культур запускає процеси рефлексії

(саморефлексії) та сприяє ментальному наближенню до етнічних груп, що мають суттєві відмінності від етнічної групи учасників тренінгу.

Метод роботи з етнічними символами, які представлені у міфологічних, фольклорних та художньо-літературних образах сприяє розширенню уявлень та поглибленню розуміння особливостей формування системи етнонаціональної картини світу. Аналіз семантичного простору культури, який представлено етнічними символами сприяє пізнанню етносу в його історичній перспективі. В рамках цього методу рекомендовано здійснення аналізу національної символіки (державні символи: Прапор, Гімн, Герб України; символи-предмети: рушник, вишиванка, вінок, хліб, земля, писанка, пісня, українська хата; символи-птахи: лелека, соловейко, ластівка, журавель (а тепер уже й синичка); символи-рослини: верба, тополя, калина, дуб, жито, вишня, барвінок тощо), яка є потужним чинником формування етнічно-національної ідентичності та самоідентифікації, виразником української ментальності та моральних і етичних та естетичних традицій народу.

Особливої уваги при застосуванні програми психологічного супроводу потребує питання мови, а саме, розкриття значущості української мови, її знання для розвитку етнічної самосвідомості, обґрунтування її значущості та ролі у формуванні етнічно-національної ідентичності та сприяння тому, щоб її прояви у суспільстві були більш виразними; обґрунтування важливості актуалізації мовного потенціалу загалом (володіння іноземними мовами) для розширення можливостей українців у спілкування зі світом. При цьому, зробимо наголос, що для розвитку етнічної самосвідомості непересічне значення має саме досконале володіння й постійне використання (в освіті, науці, бізнесі, політиці й, безумовно, повсякденному спілкуванні) рідної мови, зокрема української, а лише потім для загального розвитку володіння іншими (іноземними) мовами.

Значна частина групових дискусій має бути присвячена питанням щодо обговорення шляхів сприяння впровадженню української мови як єдиної державної мови українського народу, зокрема через систему освіти та науки;

становленню та популяризації української мови через кращі зразки як класичної, так і сучасної культури (мистецтва), підвищення мотивації до її вивчення; обговорення ролі іноземних мов та значення оволодіння ними для інтеграції у міжнародний культурний, освітній і науковий простір та розширення уявлень стосовно мовно-ментальних особливостей інших етнічних груп. Такий напрямок тренінгової роботи є досить ефективним для вирішення завдань розширення уявлень юнаків та дівчат щодо значущості мови як потужного національно-об'єднуючого чинника, чинника розвитку культурної, освітньої і наукової сфери та цілісного мовно-культурного простору; осмислення цінності мови та володіння нею як потужного чинника збереження та посилення етнонаціональної ідентичності й підвищення рівня етнонаціональної самосвідомості.

*Підсумковий етап тренінгу* має бути присвячено рефлексії вражень та здобутків від тренінгової роботи, усвідомленню трансформаційних процесів етнічної ідентичності й етнічної самосвідомості, закріпленню мотивації для подальшого зміцнення й підвищення рівня етнічної самосвідомості. Підкреслимо, що на завершальному етапі тренінгової роботи доцільним є підведення підсумків через використання анкети зворотного зв'язку, аналізу власного щоденника, який заповнювався як домашнє завдання, протягом проведення тренінгу, оскільки це значно підвищує ефективність усвідомлення юнаками та дівчатами особистісних здобутків та змін у їх самосвідомості за рахунок вербалізації своїх вражень. Для ведучого (психолога) підсумкове анкетування дозволяє отримати попередню оцінку ефективності розробленої і впровадженої програми психологічного супроводу та використати результати аналізу анкет для подальшого вдосконалення методів, форм, засобів і прийомів проведення та загалом змісту соціально-психологічного тренінгу з метою підвищення їх результативності щодо реалізації завдань розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

Слід зауважити, що організація та проведення тренінгу з розвитку етнічної самосвідомості потребує створення певних *психологічних умов* для отримання вираженого тренінгового ефекту, зокрема дієвість впровадженої програми забезпечувалась шляхом створення такого середовища, в якому переважали принципи толерантного ставлення один до одного, взаємоповаги, відкритості до сприйняття та готовності до доброзичливого аналізу будь-яких ситуацій, які виникали у процесі тренінгу; забезпечення максимально позитивного усвідомлення юнаками та дівчатами власної етнічної сутності, своєї приналежності до певної етнічної групи. Завдання ведучого, передусім, полягає у забезпеченні доброзичливо-толерантного ставлення до сприйняття та обговорення особливостей власної й інших етнічних груп; створенні такої тренінгової атмосфери, в якій прояви етнічної самосвідомості учасників можуть активізуватись в когнітивному, афективному та конативному компонентах, коли стають можливими діалогічні відносини з уявними представниками власної та інших етнічних груп.

У тренінговій роботі, яка пов'язана з розвитком етнічної самосвідомості особистості юнацького віку ведучий має дотримуватись правил відкритості щодо своєї етнічної ідентичності та прояву своєї етнічної самосвідомості так само, як і учасники тренінгу. За таких умов стає можливим активізація внутрішнього глибинного потенціалу розкриття своєї етнічної самосвідомості через аналіз та усвідомлення дії механізмів етнічної рефлексії, етнічної ідентифікації, етнічної інтеракції та етнічної афіліації.

Основними характеристиками тренера (психолога) зазначеної розвивальної програми, мають бути гнучкість, відкритість до нового, готовність до діалогу, толерантність, здатність демонструвати приклад ефективної комунікації та взаємодії.

Таким чином, розроблені нами за результатами теоретичного та експериментального дослідження психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці, а також запропоновані методи тренінгової роботи можуть бути використані викладачами,



соціальними педагогами, психологами-тренерами, психологами психологічних служб та викладачами вищих навчальних закладів (передусім гуманітарного профілю) у практичній роботі з юнаками та дівчатами з метою розкриття, зміцнення та підвищення рівня їх етнічної самосвідомості.

### **Висновки до третього розділу**

За результатами теоретичного дослідження та у відповідності до результатів констатувального експерименту розроблено *«Програму психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку»*, яка включає соціально-психологічний тренінг, самостійну роботу досліджуваних за рекомендованим планом завдань, спільну роботу викладачів і студентів в аудиторії (міні-лекції, диспути, відео презентації, спецкурси) та психолого-педагогічні рекомендації щодо актуалізації етнічного потенціалу особистості юнацького віку.

Запропонована програма виявилася ефективним засобом вирішення наступних завдань: розширення знань щодо понять етнос, народ, нація, етнічна самосвідомість, етнічна ідентичність, етнічна та міжетнічна толерантність; аналізу та усвідомлення своїх ментальних особливостей та особливостей світосприйняття, як представника певного етносу; усвідомлення суспільно-історичних передумов формування етнічної приналежності та самосвідомості; актуалізації почуття етнічної ідентичності та розширення контексту її розуміння; розширення уявлень про міжетнічні відмінності та тренування навичок толерантного ставлення при реалізації цих уявлень у міжетнічній взаємодії; підвищення етнокультурної компетентності через усвідомлення культурної специфічності «картини світу» і специфіки її відображення у культурі та поведінці людей; розвитку навичок ефективної міжкультурної комунікації та міжетнічного діалогу; стимулювання розвитку етнокультурної компетентності; активізації інтересу до поглиблення знань про власну культуру та культуру інших етносів, особливостей спілкування та взаємодії в цих культурах; посилення етнічної ідентичності та розширення

межетнічної самосвідомості й толерантності, актуалізації інтересу до суспільно-історичних особливостей розвитку своєї етнічної групи.

Внаслідок впровадження програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку серед учасників експериментальної групи знизився відсоток осіб з високим рівнем емоційно-афективної вираженості власної етнічності з 22,22 % до 14,81 % та зріс відсоток студентів з середнім її рівнем з 51,85 % до 66,67 %; відсоток учасників означеної групи, які мають низький рівень емоційно-афективної вираженості власної етнічності знизився з 25,93 % до 18,52 % ( $t=-1,998$  при  $p\leq 0,05$ ), що загалом вказує на позитивну тенденцію перерозподілу високих і низьких показників афективного компонента етнічної самосвідомості до середнього (нормативного) рівня.

Також, після здійснення формувального впливу у студентів експериментальної групи зросли показники рівня пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності: високого рівня – з 3,7% до 14,81%; середнього рівня – з 74,05% до 77,78 %, а показники низького рівня знизилися з 22,23% до 7,41%. Такі зміни є статистично значущими ( $t=2,371$  при  $p\leq 0,05$ ) і вказують на більш раціональне й осмислене ставлення хлопців і дівчат до власної етнічності, що забезпечує позитивні зміни в розвитку когнітивного компонента їх етнічної самосвідомості.

Результати аналізу дослідження поведінково-діяльнісної спрямованості етнічності студентів експериментальної групи не виявили статистично значущих змін у її рівнях ( $t=0,877$  при  $p\geq 0,05$ ). Однак, серед цієї групи студентів зріс відсоток осіб з високим (з 14,81 % до 18,52 %) та середнім (з 66,67 % до 70,37 %) рівнями розвитку поведінково-діяльнісної спрямованості етнічності респондентів, а відсоток учасників з низьким її рівнем знизився (з 18,52% до 11,11%), що, загалом, вказує на позитивну динаміку започаткованих змін показників конативного компонента етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи. У студентів контрольної групи статистично значущих змін не відбулося.

Таким чином, аналіз впливу програми психологічного супроводу на розвиток етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної групи демонструє позитивні значущі зміни у показниках її структурних компонентів. Це сприяло зростанню пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності та зниженню емоційно-афективної її вираженості, що загалом спричинило позитивну поведінково-діяльнісну спрямованість досліджуваних на реалізацію етнічної самосвідомості в повсякденній життєдіяльності. Урівноважуваність показників афективного, когнітивного та конативного компонентів етнічної самосвідомості юнаків і дівчат, опосередковано здійснювала позитивний вплив щодо вияву їх толерантної спрямованості на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот.

Провівши узагальнений аналіз отриманих результатів дослідження після формувального експерименту, ми виявили також виражену позитивну динаміку показників рівнів міжетнічної толерантності учасників експериментальної групи і встановили, що відсоток досліджуваних з показниками високого рівня етнічної самосвідомості зріс з 9% до 19%, середнього рівня – з 70 % до 74 %, а низького зменшився з 21 % до 7 %. Ці зміни є статистично значущими ( $t = 2,592$  при  $p \leq 0,05$ ).

Отримані й проаналізовані у процесі формувального етапу дослідження результати порівняння динаміки рівнів розвитку етнічної самосвідомості досліджуваних експериментальної і контрольної груп, підтверджують ефективність запропонованої та впровадженої програми психологічного супроводу з «Розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці»

Розроблені нами за результатами теоретичного та експериментального дослідження психолого-педагогічні рекомендації щодо розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці, а також запропоновані методи тренінгової роботи можуть бути використані психологами та викладачами вищих навчальних закладів у практичній роботі з юнаками й дівчатами з метою розкриття, зміцнення та підвищення рівня їх етнічної самосвідомості.

## ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми розвитку етнічної самосвідомості особистості, що виявилось у визначенні теоретичних підходів до вивчення вказаної проблеми; виявленні особливостей прояву, критеріїв, рівнів, психологічних і соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку; обґрунтуванні, розробці, апробації та доведенні ефективності програми психологічного супроводу з розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці.

1. Основою розвитку етнічної самосвідомості особистості є розвиток її самосвідомості та етнічності. У науці виділяють три підходи до розуміння етнічного феномену: конструктивістський, інструменталістський, примордіалістський. Примордіальний підхід розглядає етнічну самосвідомість певного етносу як суб'єктивний (психологічний) чинник, який відображає об'єктивно функціонуючу (соціальну) реальність. Переважна більшість українських дослідників у трактуванні природи етнічності належать до примордіальної парадигми.

*Етнічну самосвідомість особистості юнацького віку ми розглядаємо як складний інтегративний процес пізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе й до інших як суб'єктів конкретного етносу, носіїв його суб'єктивних (психологічних) і об'єктивних (соціальних) ознак, згідно яких вона регулює власну поведінку у процесі внутрішньо етнічних і міжетнічних взаємодій.*

2. Структура етнічної самосвідомості особистості юнацького віку загалом співвідноситься зі структурною організацією її самосвідомості й виступає як взаємодіюче та взаємодоповнююче поєднання трьох складових – когнітивної, афективної й конативної, оцінкою рівня сформованості яких виступають такі критерії: усвідомлення себе та інших суб'єктами етнічного розвитку – *когнітивний компонент*; емоційне ставлення до себе та до інших як суб'єктів певного етносу – *афективний компонент*; реалізація етнічності у

поведінкових проявах повсякденної життєдіяльності – *конативний* компонент.

Етнічна самосвідомість студентської молоді характеризується високим, середнім і низьким рівнями її розвитку. При цьому характерним є переважання, незалежно від вікових особливостей, показників середнього та низького рівнів етнічної самосвідомості. Останній притаманний майже чверті досліджуваних усіх курсів і характеризується: відсутністю системних знань про власний етнос, його історію, традиції та звичаї; неусвідомленістю впливу своєї етнічної приналежності на власне майбутнє; нездатністю виділити відмінні та спільні рис свого та інших етносів; ситуативною ідентифікацією себе як представника власного етносу, як носія його етнічних ознак (мови, традицій); стереотипністю та певною упередженістю (притаманною переважно хлопцям) взаємодії з представниками власного та інших етносів. Значущої вікової динаміки в рівнях розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку не спостерігається, що зумовлює пошук шляхів, форм, методів, засобів і прийомів спеціально організованої роботи з підвищення рівня розвитку етнічної самосвідомості юнацтва.

3. Розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці детермінується певними психологічними (етнічна ідентичність та етнічна толерантність) як внутрішніми умовами та соціальними чинниками (складові етнічної культури – мова, традиції, релігія, освіта) як зовнішніми умовами, які й визначають динаміку розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку.

Психологічними механізмами розвитку етнічної самосвідомості як складної інтегративної властивості особистості у юнацькому віці виступають: етнічна рефлексія та етнічна ідентифікація, які, активізуючи психологічні чинники, визначають, передусім, динаміку афективного та когнітивного компонентів етнічної самосвідомості, а етнічна інтеракція та етнічна афіліація, активізуючи соціальні чинники, визначають динаміку конативного компонента етнічної самосвідомості.

Динаміка компонентів, а відповідно й рівнів розвитку етнічної самосвідомості студентської молоді, обумовлюється такими взаємозалежностями: на афективний компонент етнічної самосвідомості найбільший вплив мають психологічні чинники, на когнітивний – як психологічні, так і соціальні, а конативний компонент етнічної самосвідомості в юнацькому віці здебільшого обумовлений дією соціальних чинників.

4. Теоретичним підґрунтям побудови формувального експерименту з розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку виступають концептуальні положення генетико-моделюючого, особистісно-розвивального та суб'єктно-корекційного підходів до розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху; актуалізації її внутрішнього потенціалу (психологічні чинники) та зовнішніх умов (соціальні чинники) як детермінант особистісного розвитку; положення про можливість змін за відносно короткий проміжок часу певних сторін особистості, зокрема усвідомленості власної етнічності, а також актуалізації психологічних механізмів впливу різноманітними методами когнітивної, ігрової, поведінкової психокорекції на структурні складові етнічної самосвідомості та їх включення у систему навчання й саморозвитку особистості юнацького віку.

Авторська модель психологічного супроводу розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці ґрунтується на врахуванні психологічних і соціальних чинників впливу та психолого-педагогічних умов становлення даного феномена і спрямована на розвиток структурних складових й активізацію психологічних механізмів етнічної самосвідомості юнацтва.

5. Результатом апробації програми психологічного супроводу з “Розвитку етнічної самосвідомості юнацтва” є позитивна значуща динаміка показників таких складових етнічної самосвідомості, як соціокультурна ідентичність, когнітивна усвідомленість власної етнічної ідентичності, почуття приналежності до своєї етнічної групи та позитивне емоційно-

ціннісне ставлення до себе та інших її представників. Загалом це сприяло зростанню пізнавально-когнітивної усвідомленості власної етнічності та зниженню емоційно-афективної її вираженості, що спричинило позитивну поведінково-діяльнісну спрямованість досліджуваних на реалізацію складових етнічної самосвідомості в повсякденній життєдіяльності та, у підсумку, призвело до підвищення загального рівня етнічної самосвідомості досліджуваних. Така урівноважуваність показників афективного, когнітивного та конативного компонентів етнічної самосвідомості юнаків і дівчат, опосередковано здійснювала позитивний вплив щодо вияву їх толерантної спрямованості на взаємодію з представниками інших етнічних спільнот.

Наукові психолого-педагогічні рекомендації для викладачів і психологів, запропоновані в дисертаційному дослідженні, спрямовані на оптимізацію роботи з підвищення рівня етнічної самосвідомості в юнацькому віці, висвітлюють психологічні умови ефективного реалізації запропонованої програми, що сприятиме розвитку у студентської молоді етнічної ідентичності, етнічної толерантності; забезпечить підвищення у них інтересу до вивчення та освоєння етнічної культури як свого, так і інших народів.

Проведене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку етнічної самосвідомості особистості юнацького віку. Перспективу подальшої науково-дослідницької роботи ми вбачаємо у вивченні необхідних психолого-педагогічних та соціальних умов для розвитку етнонаціональної самосвідомості в юнацькому віці.

## Література

1. Абдулкаримов Г. Г. Толерантность в межнациональных отношениях в уральском регионе: социологический анализ: автореф.: к.социол.наук. 22.00.06 / Г. Г. Абдулкаримов; [Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького]. – Екатеринбург, 2004. – 21 с.
2. Ажнюк Б. Національна ідентичність і мова в українській діаспорі/Б. Ажнюк // Сучасність. – 1999. – № 3. – С. 128–140.
3. Аза Л. О. Особливості процесу міжетнічної культурної взаємодії в українському суспільстві/Л. О. Аза //Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: ІСНАНУ, 1999. – С. 607–622.
4. Аймаганбетова О. Х. Крос-культурні дослідження структури міжетнічних відносин: дис. ... д-ра псих.наук: 19.00.05 / Ольга Хабіжанівна Аймаганбетова. – К., 2007. – 469 с
5. Аклаев А.Р. Язык в системе национальных ценностей и интересов // Духовная культура и этническое самосознание наций [Под ред. Л.М.Дробижевой]. – М.: Институт этнографии АН СССР, 1990. Вып.1. – С.12–38.
6. Акопов Г. В. Проблема сознания в российской психологии: учебное пособие / Г. В. Акопов. – М.: Изд-тво Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 232 с. – С. 35–199.
7. Акопов Г. В. Социально-психологическая диагностика самосознания студентов вуза / Г. В. Акопов, А. В. Горбачева // Актуальные проблемы университетского образования: Матер. науч.-метод. конф. – Самара, 2001. – С. 90–91.
8. Александренков Э. Г. "Этническое самосознание" или "этническая идентичность"?/ Э. Г. Александренков // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 13–22.
9. Ангархаев А. Язык как фактор формирования идентичности/ А. Ангархаев// Вестник Бурятского государственного университета.



- Философия, социология, политология, культурология. – Выпуск 6. – Улан-Удэ, Изд-во Бурятского госуниверситета, 2008. – С. 75–78.
10. Ангеліна Е. О. Етнічна толерантність старшокласників. /Е. О. Ангеліна// Науковий вісник державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.Психологічні науки. – 2013. – С. 16–18.
  11. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учеб.пособие для вузов/ Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 287 с.
  12. Андрос Є. Онтологія українського світосприймання: проблема соціокультурних пріоритетів/ Є. Андрос // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996.
  13. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
  14. Аржанова І. О. Етнічна культура як особливий тип культури, її особливості // Сучасні наукові дослідження та інновації. 2014. № 11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://web.snauka.ru/issues/2014/11/40517>
  15. Арутюнян Ю. В. Этносоциология / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, А. А. Сусуколов. – М.: Пресс, 1998. – С. 177–179.
  16. Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание / Ю. В. Арутюнян // Социс. – 1990. – № 7. – С. 42–49.
  17. Арутюнян Ю. В. Многообразие культурной жизни народов СССР/ Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева – М.: Мысль, 1987. – 304 с.
  18. Арутюнов С. А. Фантом безэтничности/ С. А. Арутюнов // Расы и народы. М.: Наука, 1989. Вып. 19. – С.22–24.
  19. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 768 с. – С. 532.

20. Асмолов А. Г. Толерантность: различные парадигмы анализа / А. Г. Асмолов // Толерантности общественное сознание в России. – М., 1998. – 135 с. – С. 15–20.
21. Афонасенко Е. В. Особенности этнического самосознания современной учащейся молодежи Китая и России: дис. .... кандидата психол. наук: 19.00.01 / Афонасенко Елена Викторовна. – М., 2004. – С. 25–110.
22. Багдасаров А. Механизмы перерастания национального сознания в националистическое / А. Багдасаров // Этнические проблемы современности. – Ставрополь, 2004. – Вып. 4. – С. 56–57.
23. Бардиер Г. Л. Методика ЖТ «Житейские диалоги» [Электронный ресурс] / Обучение толерантности: методическое пособие / Под ред. Г. Л. Бардиер. – СПб.: Норма, 2004. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psytolerance.info/techniques.php?id=1364383326>.
24. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
25. Бекмаханова К. Е. Проблема психологической адаптации студентов / К. Е. Бекхеманова. – Алма-Ата: Наука. – 1983. – 184 с.
26. Бердїй Т. С. Співвідношення етнічної та національної ідентичностей : автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Т. С. Бердїй. – Донецьк, 2007. – 20 с.
27. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А. М. Березін. – К., 2002. – 208 с.
28. Берри Д. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы / Д. Берри // Развитие личности. [Авторизированный перевод с англ. И. А Шолохов.]. – 2001. – № 4. – С. 183–194.
29. Берри Д. Кросс-культурная психология. Исследования и применение / Д. Берри, А. Х. Пуртинга, М. Х. Сигалл, П. Р. Дасен – Х.: Гуманитарный Центр, 2007. – 487 с.

30. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І. Д. Бех // Наукове видання. К.: Либідь, 2006. – 272 с.
31. Бехтерев В. Н. Избранные работы по социальной психологии/ В. Н. Бехтерев. – Москва «наука». – 1994. – 400с.
32. Бичко О. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 «Соціальна психологія»: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка./ О. Бичко. – К., 2004. – 263 с.
33. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір: дис... канд. філос. наук: 09.00.12 / Центр українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. /С. М. Бойко. – К., 2005. – 200 с.
34. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія»./М. Б. Боднар. – К., 2004. – 20 с.
35. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М. Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.
36. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
37. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 272 с.
38. Булах І. С. Генезис різних аспектів «Я» у структурі самосвідомості підлітка / І. С. Булах // 36. наук, праць: Філософія, соціологія, психологія. - Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2002. - Вип. 7. - Ч. 1. – С. 79–89.

39. Буякас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т. М. Буякас // Вестник Московского университета. – Сер. 14. – 2000. – № 1. – С. 56–65.
40. Вакуленко О. Проблема «збентеженої ідентичності» та національних ідентитетів у вітчизняному контексті / О. Вакуленко // Соціальна психологія. – 2011. – №4 (48). – С. 130–141.
41. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія»./ О. В. Васильченко. – К., 2003. – 19 с.
42. Васютинський В. О. «Ефект олії» в українській психологічній термінології / В. О. Васютинський // Мова і культура. – К.: Видавничий дім Дм. Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. 1. – С. 329–335.
43. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України. [Аналітично-інформаційні матеріали]. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191 с. – С. 30-31; С. 61-66.
44. Волков Б. С. Психология юности и молодости: Учебное пособие / Б. С. Волков. – М.: Академический прект: Трикста, 2006. – 256 с.
45. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие / М. С. Мириманова, А. С. Обухов// Развитие исследовательской деятельности учащихся: [Методический сборник]. – М.: Народное образование, 2001. – 272с.
46. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. – М.: Либриком, 2010. – 144 с.
47. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л. С. Выготский; [под ред. В. В. Давыдова]. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2: Проблемы общей психологии (Мышление и речь). – 1982. – 504 с. – С.147-148; Т. 3. – М.: Педагогика, 1983. – С. 147–148.

48. Вяткин Б. А. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности /Б. А. Вяткин, В. Ю. Хотинец // Психологический журнал. 1996. – Т. 17. – № 5. – С. 71–75.
49. Гаджиев А. Х. Политическая философия / А. Х. Гаджиев. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.
50. Гегель Г. В. Ф. Наука об опыте сознания. Часть первая. Феноменология духа/ Г. В. Ф. Гегель [перев. Г. Шпета.]. – СПб.: Наука, 1992. – 443 с.
51. Геккманн Ф. Народ, нация, этническая группа и этнические меньшинства: к некоторым основным категориям этничности / Ф. Геккманн // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. – К.: Наук. думка, 1990. – Вып. 19. – 172 с.
52. Герасимчук А. А. Курс лекцій з філософії: Навч. посіб./А. А. Герасемчук, З. І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005.
53. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. - М.: Наука, 2009. – 704 с.
54. Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – 200 с.
55. Горбунова В. В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»./ В. В. Горбунова. – К., 2003. – 19 с.
56. Горы и люди: изменения ландшафтов и этносы внутриконтинентальных гор России / К. В. Чистяков, Н. В. Каледин, И. Г. Москаленко и др.; [Под ред. К.В.Чистякова, Н.В.Каледина]. – СПб, ВВМ, 2010. – 438 с.
57. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. / Л. Н. Гумилев. – М.: АСТ, Астрель, 2005. – С. 34-98.
58. Данилюк І. В. Мова як чинник згуртованості групового “Ми” // Журнал “Соціальна психологія”. – Київ, 2008. – №. 1 (27) – С. 105–112.

59. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: [монографія] / І. В. Данилюк. – К.: САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
60. Декларація принципів толерантності: (Генеральна конференція ЮНЕСКО від 16.11.1995) [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
61. Довідник міжетнічної толерантності /упоряд. Н. Ю. Ротар; [за ред. А. М. Круглашова]. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. – 232 с.
62. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. – 205 с.
63. Донченко О. Соціетальна психіка/ О. Донченко. – К.: НАН України, 1994. – С. 31–55.
64. Донцов А. И. Язык как фактор этнической идентичности/ А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко, Ж. Т. Уталиева // Вопросы психологии. 1997. – № 4. – С.75–86.
65. Дробижева Л. М. Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества / Л. М. Дробижева. – М.: Институт этнологии и антропологии Российской Академии Наук. – 1994. – 236 с.
66. Дробижева Л. М. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. М. Дробижева // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 3–16.
67. Дьяков Н. М. Все мы люди /Н. М. Дьяков// Знание – сила. – 1989, №4. – С.33.
68. Ерасов Б. С. Цивилизации: универсалии и самобытность/ Б. С. Ерасов. – М.: Наука, 2002. – С. 334.
69. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов: учебник / О. Ю. Ермолаев; [2-е изд. испр.]. – М.: Московский психолого-социальный институт, Флинта, 2003. – 336 с.

70. Етимологічний словник української мови: В. 7 т. [Том другий (Д-Копці)] // Ін-т мовознавства; К.: Наук.думка, 1985. – 460 с.
71. Етнічний довідник: поняття та терміни // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.http://etno.uaweb.org/glossary/i.html](http://etno.uaweb.org/glossary/i.html)
72. Євдокимова Н. О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія”./ Н. О. Євдокимова. – К., 2005. – 19 с.
73. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник/ В. Б. Євтух; [Нац. пед. ун-в імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики]. – К.: Фенікс, 2012. – 316 с. – С. 61–64.
74. Жданова І. Молодь і толерантність в сучасній Україні (національно-етнічний аспект)/ І. Жданова // Агора. – Вип. 7. – К., 2010. – С. 25–35.
75. Зарипов А. Я. Этническое сознание и этническое самосознание/ А. Я. Зарипов, Ф. С. Файзуллин. – Уфа: Гилем, 2000. – 174 с.
76. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: [монографія] / В. Т. Куєвда, В. М. Летцев, В. Ф. Литовський, А. М. Маслюк, Ю. Т. Рождественський, В. В. Турбан, М.-Л.А. Чєпа, В. В. Шусть. – Кіровоград, 2012. – 258 с.
77. Идентичность: Хрестоматия / [сост. Л. Б. Шнейдер]. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 272с. – С. 3; С. 20–25.
78. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. [Сб. статей] [Под ред. М. Олкотт, В. Тишкова та А. Малашенко]; Моск. Центр Карнеги. –М.: Апрель, 1997. – 448 с.
79. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы/ Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 509 с.

- 80.Иорданский Б. В. Этническое самосознание изнутри: его структура/Б. В. Иорданский// Рабочий класс и современный мир. – 1990. – №4. – С. 154.
- 81.Камінська О. В. Особливості змін у структурі самосвідомості в юнацькому віці / О. В. Камінська // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. VII. Вип. 4. [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2005. – 324 с. – С.122–132.
- 82.Карізька О. І. Соціокультурні параметри життєдіяльності етнонаціональних спільнот/ О. І. Карізька //Соціокультурні параметри життєдіяльності етнонаціональних спільнот. [Феномен нації]. – К. – 1998. – С. 89.
- 83.Кармин А. С. Основы культурологии: Морфология культуры / А. С. Кармин. – СПб.: Лань, 1997. – 512 с.
- 84.Квас О. В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. В. Квас. – К., 2003. – 20 с.
- 85.Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генез/ О. В. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: [Тези доп. та матеріали Міжнар. наук.- практ. конф.]. – К.; Луцьк, 1994. – С. 720.
- 86.Кисельов О. Національна та релігійна толерантність київських студентів/ О. Кисельов, Г. Кисла, Г. Середа, Л. Владиченко, О. Середа. [Матеріали соціол. Дослідження]. – К., 2006. – 35 с.
- 87.Кихтюк О. В. Етнічна толерантність як складова актуального етнопсихологічного статусу особистості/ О. В. Кихтюк // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С. Д. Максименка, Д. Потапової]. – Т. XV, част. 1. – К., 2008. – С. 334–339.
- 88.Кияшко Л. О. Подолання негативних етностереотипів та формування толерантної взаємодії молоді різних національностей/ Л. О. Кияшко //



- Актуальні проблеми психології. Том. I.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України, 2001. – Ч. 9. – С. 20–23.
89. Козлов В. И. О понятии этнической общности / В. И. Козлов // Советская этнография. – 1967. – № 2. – С. 109-111.
90. Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В. И. Козлов // Советская этнография. – 1974. – № 2. – С. 79–92.
91. Козлов В. И. О некоторых методологических проблемах изучения этнической психологии / В. И. Козлов // Советская этнография. - 1983. - № 2. – С. 74–79.
92. Козлов В. И. Проблематика этничности. // Этнографическое обозрение. 1995. – №4. – С.39–55, С. 63.
93. Козловець М. А. Освіта і національна ідентичність в умовах глобалізації // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – випуск 40. – С.8–14.
94. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: [монографія]. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558с.
95. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие) /М. Кле М.: Педагогика, 1991. – С.28-41.
96. Клищевская О. А. Методы диагностики толерантности/ О. А. Клищевская, И. В. Мельничук. // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://commit.com.ua/onices/download/Klishevaska.doc>.
97. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / Кон И. С. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с. – С. 332–333.
98. Кон И. С. Молодежь / Кон И. С. // Философский энциклопедический словарь / [ред кол.: С. С. Аверинцев и др.], [2-е изд.]. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 375; С. 603.

99. Кон И. С. Этноцентризм/ И. С. Кон // Философский энциклопедический словарь. М.: Советская Энциклопедия, 1983. – С.812.
100. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон – М.: Просвещение. – 1979. – 90 с.
101. Кондаков И. М. Психологический словарь / И. М. Кондаков. – М.: Прайм-Еврознак, 2003. – 632 с.
102. Концепція культурно-історичних типів М. Я Данилевського. // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [http://pidruchniki.com/16120815/kulturologiya/klasichni\\_teoriyi\\_tsivilizatsy](http://pidruchniki.com/16120815/kulturologiya/klasichni_teoriyi_tsivilizatsy)
103. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул; [пер. с англ.]. – М.: Когито-Центр, «ИП РАН», 1997. – 432 с.
104. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебн. пособие./ В. Г. Крысько. – М.: Академия, 2005. – 320 с.
105. Крысько В. Г. Этнопсихология и межнациональные отношения. [Курс лекций] / В. Г. Крысько. – М.: Издательство «Экзамен», 2002. – 448с.
106. Крюков И. Я. Эволюция этнического самосознания и проблемы этногенеза / И. Я. Крюков//Расы и народы: ежегодник. – 1976. – Выпуск 6. – С. 62.
107. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія / С. Б. Кузікова; Сум. держ. пед. ун-т ім. А.С.Макаренка. – Суми : МакДен, 2012. – 409 с.
108. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: автореф.дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / С. Б. Кузікова; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. – К., 2012. – 44 с.
109. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Навч. посібник [Текст] / С. Б. Кузікова. – Суми: ВТД „Університетська книга“, 2014. – 384 с.

110. Культура і етнос // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [http://studme.org/39211/sotsiologiya/kultura\\_etnos#681](http://studme.org/39211/sotsiologiya/kultura_etnos#681)
111. Культурология: учебное пособие / Н. Н. Фомина, Н. О. Свечникова. – СПб.: СПбГУ ИТ-МО, 2008. – С. 32, С. 354.
112. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя/ М. Кун, Т. Макпартлэнд // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. М., 1984. – С. 180–187.
113. Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы. /П. И. Кушнер (Кнышев). – М.: АН СССР, 1951. – 285 с.
114. Ладенко И. С. Феномен рефлексивного стиля мышления и генетическая логика/ И. С. Ладенко // Рефлексия, образование и интеллектуальные инновации. – Новосибирск, 1995. – С. 12.
115. Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп/ Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество [Под ред. Н.М.Лебедевой]. М.: Старый сад, 1997. – С.271–289.
116. Лебедева Н. М. Методы этнической и кросс-культурной психологии / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М.: Высшая школа экономики. – 2001. – 342 с.
117. Лебедева Н. М. Межкультурный диалог: тренинг этнокультурной компетентности: учеб.-метод. пособ. / Н. М. Лебедева, О. В. Лунова, Т. Г. Стефаненко. – М.: Издательство РУДН, 2003. – С. 268.
118. Лебон Г. Психология народов и масс/ Г. Лебон. – М.: АСТ, 2000. – 165с.
119. Леонтьев А. Н. Образ мира/ А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: В 2 т. М: Педагогика, 1983, Т.2. – С.251–261.
120. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия "толерантность"/ Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2009. – №5. – С. 3–16.

121. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология; [Под общей ред. А. А. Велика]. – М.: Смысл, 2008. – 555с.
122. Лілія Король. Крос-культурні особливості толерантності української та канадської молоді. / Лілія Король. //Український науковий журнал. Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. 2013, №3 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1146>
123. Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. Навчальний посібник /Г. Лозко. – К.: АртЕК, 2001. – 304 с.
124. Лозова О. М. Ідилічний топос та етос української ментальності // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Серія 12. Психологічні науки. – 2006. – № 2. – С.26–33.
125. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. – 2006. – № 12. – С.162-168.
126. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу (монографія) / О. М. Лозова. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. – 188с.
127. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия; [под ред. Е. Д. Хомской]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
128. Лурье С. В. Историческая этнология: учеб. пособие для вузов / С. В. Лур'є. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – С. 430.
129. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: [навч. посіб.] / А. М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – 144 с.
130. Макарова Л. Л. Особливості розвитку самосвідомості студентської молоді / Л. Л. Макарова // Збірник наукових праць

- Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України [За ред. С. Д. Максименка]. – К., 2005. – Т. VII. – Вип. 4. – 324 с. – С.190–202.
131. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Максименко С. Д. – К.: «КММ», 2006. – 240 с.
132. Максименко С. Д. Експериментальна психологія (дидактичний тезаурус): Навч. посіб. /С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К.: МАУП, 2002. – 125 с.
133. Малахов В. Символическое производство этничности и конфликт/В. Малахов // Язык и этнический конфликт [Под ред. М. Брилл Олкотт, И. Семенова]; Московский центр Карнеги. – М.: Гендальф. – 2001. – С. 115–137.
134. Мамардашвили М. К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике, языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М.: Шк. «Языки рус. культуры», 1999. – 216 с.
135. Мандель Б. Р. Этнопсихология: иллюстрированный учебник для студентов высших учебных заведений (бакалаврат, магистратура). – Москва-Берлин; Dirkt Media/ – 2015. – 411 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// books.google.com.ua/books](https://books.google.com.ua/books)
136. Марасанов Г. И. Социально-психологический тренинг. Методы моделирования и анализа ситуаций в социально-психологическом тренинге / Г. И. Марасанов. – М.: Совершенство, 1998. – 208 с.
137. Масненко В. Історична пам'ять як чинник інтеграції сучасного українського суспільства/ В. Масненко // Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії "Громадянське суспільство як здійснення свободи" [За редакцією Анатолія Карася]. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 280 с. – С. 153–168.
138. Мединська Ю. Я. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету: Дис. канд. психол. наук. – Тернопіль, 2005. – 181с.

139. Методика для определения социокультурной идентичности (ОСКИ) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psy-files.ru/mat/relations/584-metodika-dlya-opredeleniya-sociokulturnoj.html>.
140. Мид М. Культура и мир детства/ М. Мид. – М.: Наука, 1988. – С.322–361.
141. Микола Махній. Етноеволюція. Науково-пізнавальні нариси. - К.: Blox.ua, 2009. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ponyattya-etnichnist-MIKOLA-AHNIJ.html>
142. Михальчук Ю. О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників. Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07- педагогічна та вікова психологія /Ю. О. Михальчук; [Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України]. – К., 2005. – 19 с.
143. Мириманова М. С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие / М. С. Мириманова, А. С. Обухов// Развитие исследовательской деятельности учащихся: [Методический сборник]. – М. Народное образование, 2001. – 272 с.
144. Мириманова М. С. Рефлексия как механизм развития систем, которые самоорганизуются/М. С. Мириманова// Проблемы развития и бытия личности. – 2001. – № 1. – С. 49–66.
145. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті [Текст]: [навч. посіб.] / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Л. О. Аза. – К.: ВПЦ "Київ. ун-т", 2003. – 58 с.
146. Міжнародні, європейські та українські правові документи про статус світської та релігійної освіти. – К.: Всеукраїнське православне педагогічне товариство, 2006. – 40 с.
147. Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу / К. Л. Мілютіна. – К. : МАУП, 2004. – 192 с.
148. Мозговий І. П. Схід-Захід: дилема чи проблема українського вектору?/ І. П. Мозговий // Україна в контексті Євроінтеграції.

- [Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Наукове видання]. – Суми: Вид-во СумДУ, 2005. – С. 109–111.
149. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М, 1955. – С. 87–88.
150. Морозов С. М. Методи математичної статистики: [навч. посібник для студентів ф-ту соціології та психології ун-т імені Т. Шевченка]. / С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута; [ч. 1]. – К.: ІЗМН, 1996. – 120 с.
151. Мухина В. С. Личность в условиях этнического возрождения и столкновения цивилизаций: XXI век личности / В. С. Мухина // Развитие личности. – 2002. – № 1. – С. 26.
152. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В. С. Мухина. [10-е изд., перераб. и дор.] – М.: Издавничий центр «Академія». – 2006. – 608 с.
153. Назаренко Г. А. Виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності: Дис.... канд. пед. наук: 13.00.07. – К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2005. – 240 с.
154. Навчально-методичні проблеми розробки сценаріїв реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: посібник / М.-Л.А. Чепи, М.І. Савіна, С.Є. Солодчук [та ін.]; [за редакцією Чепи М.-Л.А.]. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 80 с.
155. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. [2-е изд.] – СПб.: Питер, 2004. – 381 с.
156. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2007. – 388 с.
157. Науменко Л. И. Этническая идентичность. Проблемы трансформации в постсоветский период/Л. И. Науменко // Этническая психология и общество [Под ред. Н.М. Лебедевой]. М.: Старый сад, 1997. – С.76–88.

158. Нація і держава [Під ред. акад. Ю. Римаренка]. – К., Донецьк, 1998. – С. 493–495.
159. Недзельський К. К. Історіософія релігії Івана Огієнка (митрополита Іларіона): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Соціальна філософія». / К. К. Недзельський. – К., 2003. – 20 с.
160. Нікітін В. Культурна політика в Україні: гуманітарна безпека, мова, освіта. /В. Нікітін, М. Кузьменко, О. Кузьменко; [Міжнар. центр перспективних дослідж]. – К.: Оптима, 2007. – 88 с.
161. Нора П. Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. /П. Нора. – 2005. – № 40-41 (2-3/2005).
162. Обучение толерантности. Методическое пособие [Под. ред. Г.Л. Бардинер]. – Спб.: Норма, 2005. – 138 с.
163. Овлякулиев С. Е. Формирование национального самосознания средствами радиовещания (на материалах современного радиовещания Туркменистана: 1990-1994); Автореф. дисс. канд. филол. наук./ С. Е. Овлякулиев. – М., 1995. – 24 с.
164. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Психология национальности / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Пг.: Время, 1922. – 38, [1] с.
165. Олексин А. В. Биополитика. Политический потенциал современной биологии: философские, политологические и практические аспекты / Олексин А. В. – М.: МГУ им. В. М. Ломоносова, 2006. – 583 с.
166. Опришко А. Я. Ще одна знахідка неопублікованих лекцій О. О. Потебні. «Синтаксис русского языка» //Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. – К.: Наук, думка, 2008. – С. 206-222.
167. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування. / Л. Е. Орбан-Лембрик // Зб. наук. праць:



- філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 3–19.
168. Орбан Л. Е. Виховний потенціал етнічної психології. / Л. Е. Орбан-Лембрик // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 3–16.
169. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціалізація особистості в контексті етнокультурної парадигми. / Л. Е. Орбан-Лембрик // Етнос і культура. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – № 1. – С. 85–90.
170. Основні етапи і чинники формування української етнічної самосвідомості. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.lntu.info/book/fof/ippy/2012/12-13/page10.html>
171. Павленко В. М. Етнопсихологія: навчальний посібник / В. М. Павленко. – К.: Сфера, 1999. – 408 с. – С. 62–64.
172. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–142.
173. Павленко В. Н. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков/ В. Н. Павленко, И. В. Кряж, М. Барретт// Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – № 5. – С. 60–72.
174. Павловський В. В. Ювентологія: проект інтегративної науки о молодіжні / В. В. Павловський. – М.: Академічний проект, 2001. – 304с.
175. Павлюк С. П. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції: [монографія]/ С. П. Павлюк. – Львів: Інститут народознавства України, 2006. – 247 с.
176. Перлз Ф. С. Опыты психологии самопознания (практикум по гештальттерапии) / Ф. С. Перлз; [пер. с англ.]. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – 240с.

177. Платонов Ю. П. Этнический фактор. Геополитика и психология / Ю. П. Платонов. – СПб.: Речь, 2002. – С. 265.
178. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Этносоциальные проблемы / А. П. Пономарев. – К., 2009. – 250с.
179. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1979. – 232 с. – С.100-164.
180. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Харьков, 1930. – С. 26.
181. Потебня А. А. Эстетика и поэтика/А. А. Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
182. Почебут Л. Г. Этнические факторы развития личности/Л.Г.Почебут // Введение в этническую психологию [Под ред. Ю.П. Платонова]. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1995. – С.66–83.
183. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учеб.пособие / Л. Г. Почебут. – СПб.: Питер, 2012. – 336 с.
184. Психология. Учебник для гуманитарных вузов. [Под ред. В. Н. Дружинин] //Санкт-Петербург• Москва •Харьков• Минск, 2001. – 1247с.
185. Психология самосознания: хрестоматия / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара: Изд. дом «Бахрах-М», 2000. – 672 с.
186. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]; [2-е изд. испр.и доп.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494с.
187. Психологія особистості: Словник – довідник / [за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с. – С. 263–293.
188. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення: [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.]; за наук. ред. П. П. Горностая; Національна академія педагогічних наук

- України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 252 с.
189. Развитие этнической толерантности в ранней юности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.shatropova.narod.ru>.
190. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт; [пер. с нем.]. – М.: Мир, 1994. – 319 с.
191. Римаренко Ю. Національний розвій України: проблеми і перспективи розвитку України/ Ю. Римаренко // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 75–84.
192. Римаренко Ю. І. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду/ Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов та ін. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.
193. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [http://pidruchniki.ws/16760626/psihologiya/etnopsihologiya\\_-\\_savitska\\_ov](http://pidruchniki.ws/16760626/psihologiya/etnopsihologiya_-_savitska_ov)
194. Самнер У. Г. О происхождении и сущности этноцентризма [Переведено по: Sumner W., Folkways // New-York: Dover, Inc.], 1959. // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [http://www.bimbad.ru/biblioteka/article\\_full.php?aid=546](http://www.bimbad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=546)
195. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб.: ООО «Речь», 2002. – 350 с.
196. Скворцов Н. Г. Проблемы этничности в социальной антропологии /Н. Г. Скворцов Спб: СПбГУ, 1997. – С.59.
197. Слободян Р. Р. Етнічна самосвідомість як духовна передумова ідентифікації особи/ Р. Р. Слободян //Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – С. 20–22.

198. Словарь психолога-практика [Сост. С. Ю. Головин]. – [2-е изд., перераб. и доп]. – Мн: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 976 с.
199. Словник іншомовних слів / [уклад. Л. О. Пустовіт та ін.]. – К.: В-тво «Довіра» УНВЦ «Рідна мова», 2000. – С. 29.
200. Солдатова Г. У. Может ли «другой» стать другом? Тренинг по профилактике ксенофобии / Г. У. Солдатова, А. В. Макаручук. – М.: Генезис, 2006. – 256 с.
201. Солдатова Г. У. О методических проблемах этнопсихологического исследования. / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – №4. – С. 33–45.
202. Солдатова Г. У. Толерантность-интолерантность две грани межэтнического взаимодействия/ Г. У. Солдатова // Век толерантности. [Вып. 1-2]. [www.tolerance.ru](http://www.tolerance.ru)
203. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
204. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности/ Г. У. Солдатова Л. А., Шайгерова, Т. Ю., Прокофьева, О. А. Кравцова. – М.: Смысл, – 2008. – 172 с.
205. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с. – С. 143.
206. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності: [монографія]/Л. М. Співак. – Кам'янець-Подільський: ТОВ "Друкарня Рута", 2015. – 300 с.
207. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології / Л.М. Співак //Проблеми сучасної психології: зб. наук, праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [заред. С.Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. - Вип. 9. - С. 592–601.

208. Співак Л. М. Психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л.М. Співак // Вісник Чернігівського нац. педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. - Чернігів : ЧНПУ, 2012. - Т. 1. - Вип. 103. - С. 138–142.
209. Співак Л. М. Психологічні передумови становлення самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія: [зб. наук, праць]. – Чернівці: Чернівецький нац/ університет, 2012. – Вип. 627. – С. 141–149.
210. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці: [монографія] /Світлана Олексіївна Ставицька. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 727с. – С. 300–492.
211. Ставицький Г. А. Етнопсихологія. / Г. А. Ставицький// Політична психологія: комплекс типових навчальних програм (для підготовки студентів спеціальності 6. 030102, 7. 03010201, 8. 03010201 – «Психологія») [за ред. проф. Т. В. Андрущенко]; [авт. Колектив кафедри політико-психологічних проблем суспільного розвитку ІСПСК] . – Вид. 1. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 121 с. – С. 51–61.
212. Ставицький Г. А. Ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці. / Г. А. Ставицький// Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: збірник наукових праць. [Ред кол.: Євтух В. Б. (гол. ред.)]. – Київ: Фенікс, 2013. – Вип. 13. – 220 с. – С. 146–154.
213. Ставицький Г. А. Розвиток віротерпимості та толерантності молоді засобами релігійної просвіти / Г. А. Ставицький//Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. [Зб.наукових праць]. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 43(67). – 421 с. – С.406–412.

214. Ставицький Г. А. Чинники та рівні розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці /Г. А. Ставицький// Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, issue: 4(10): Psychology. Medical physics. Economics – Co-publ. Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, On, 2015. – 262p. – P. 313–234.
215. Ставицький Г. А. Використання проєктивних методик у дослідженні етнічної самосвідомості особистості старшого юнацького віку. / Г. А. Ставицький//Актуальні проблеми психології: [Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України]. Том. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 11. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 415 с. – С. 383–393.
216. Ставицький Г. А. Соціально-психологічний тренінг розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці. /Г. А. Ставицький// Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Додаток 2 до Вип. 36: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології» Випуск 12. К. Гнозис, 2015. – 374 с. – С.249–260.
217. Старовойтова Г. В. К исследованию этнопсихологии городских жителей: по материалам опроса трех городов Татарской АССР / Г. В. Старовойтова // Советская этнография. – 1976. – № 3. – С. 45–56.
218. Старовойтова Г. В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии / Г. В. Старовойтова // Социальная психология и общественная практика. – М.: Наука, 1985. – С. 127–138.
219. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико. – К.: Знання, КОО, 1998. – 251 с.

220. Стефаненко Т. Г. Адаптация к новой культурной среде и пути её оптимизации/Т. Г. Стефаненко // Введение в практическую социальную психологию [Под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О.В. Соловьевой]. – М.: Смысл, 2006.
221. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 368 с.
222. Стефаненко Т. Г. Социальная психология этнической идентичности: автореф. дисс. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология»/ Т. Г. Стефаненко. – М., 1999. –14 с.
223. Сухарев А. В. Этнофункциональный подход к проблемам психопрофилактики и воспитания / А. В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1996. – №4. – С. 81–92.
224. Тавадов Г. Т. Этнология. Учебник для вузов. / Г. Т. Тавадов. - М.: Проект, 2002. – 352 с.
225. Тайсаев Д. М. Эволюция. Этничность. Культура или На пути к построению постнеклассической теории этноса/ Д. М. Тайсаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosofia.ru/70564>
226. Теория культуры в вопросах и ответах: учебное пособие для студентов заочной формы обучения [колл. авт.]; [под ред. Н.М.Мухамеджановой и С.М.Богуславской]. – Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2007. – С. 86.
227. Технологія тренінгу / [упоряд. О. Главник, Г. Бевз]; [ред. С. Максименко]. – К.: Главник, 2005. – 112 с.
228. Тишик І. С. Формування міжетнічної толерантності у процесі підготовки в магістратурі. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe.](http://www.superinf.ru)
229. Тысячная С. В. Понятие и сущность этнического самосознания/ С. В.Тысячная// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www.superinf.ru](http://www.superinf.ru)

230. Ткачук О. В. Виховуємо толерантність: форми та методи роботи: навч.-метод. посіб./О. В. Ткачук [за заг. ред. М. Масютіної]. – Бердянськ, 2012. – 200 с.
231. Толерантность как фактор противодействия ксенофобии: управление рисками ксенофобии в обществе риска [под ред. Ю. П. Зинченко и А.В. Логинова]. – М.: "Наука". – 2011. – С. 203–254.
232. Токарев С. А. История зарубежной этнографии. Учебное пособие / С. А. Токарев. – М.: Высш.школа, 1978. – 352 с.
233. Токарев С. А. Религия в истории народов мира /С. А. Токарев. М.: Политиздат, 1986. – 567 с.
234. Тишков В. А. Этнология и открытая политика / В. А. Тишков. – М. АСТ: Олимп. 2008. 751с. – С. 230.
235. Файзуллин Ф. С. Этническое сознание и этническая идентичность/ Ф. С. Файзуллин, А. Я. Зарипов, Р. Р. Асылгужин. – Уфа: Гилем, 2009. – С.87.
236. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности / Д. И. Фельдштейн // Избранные труды. – 2-е изд. – М.: МПСИ; Флинта, 2004. – 672 с.
237. Філіпчук Г. Г. Проблеми етнокультури в змісті шкільної освіти/ Г. Г. Філіпчук // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 4. – С.53–59.
238. Фрейд З. Психоанализ и детские неврозы./ З. Фрейд. – СПб., 2007. – 295 с.
239. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов / [сост. и общ. ред. А. А. Яковлева]. – М.: Политздат, 1989. – 398 с.
240. Фурман А. Психокультура української ментальності. /А. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
241. Хабибуллин К. Н. Испытания национального самосознания./ К. Н. Хабибуллин, Н. П.Скворцов. Спб: Петрополис. – 1993. – С. 19.



242. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). / Ю. В. Хабермас. Донецк, 2009. – 217 с.
243. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинець. – СПб.: Алетейя, 2000. – 240 с. – С.7, С. 88.
244. Хотинец В. Ю. Роль этнического самосознания в развитии интегральной индивидуальности / В. Ю. Хотинец // Вестн. ПГПУ. [Сер. 1: Психология]. –1995. (1). – С. 32–44.
245. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание и его роль в развитии индивидуальности человека: учеб. пособие /В. Ю. Хотинец. – Ижевск: Изд-во УдГУ, 1996. – 74 с.
246. Хотинец В. Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в ВУЗе/ В. Ю. Хотинец // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 31–43.
247. Храмова К. В. Самосознание современной молодежи с различной религиозной ориентацией: дисс. ... кандидата филос. наук: 09.00.11 / – Ксения Вячеславовна Храмова. – Уфа, 2004. – 153 с.
248. Хрущ В. Етнопсихологічні аспекти вивчення української ментальності/ В. Хрущ, О. Хрущ // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: [Тези доп. та матеріали Міжнар. наук.-практ. Конф]. – К.: Луцьк, 1994. – С. 161–164.
249. Чебоксаров Н. Н. Народы. Расы. Культуры / Н. Н. Чебоксаров, Н. А. Чебоксарова. – М.: Наука, 1985. – С. 25.
250. Чепань М.-Л. А. Функціональна асиметрія мозку як чинник соціопсихогенези цивілізацій східного і західного типів / М.-Л. А. Чепань // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 99–109.

251. Чернова О. В. Этническая толерантность старшеклассников: главные итоги эмпирического исследования/О. В. Чернова // Журнал прикладной психологии. – 2005. – № 2–3. – С. 82–100.
252. Чернявская Ю. В. Народная культура и национальные традиции/Ю. В. Чернявская// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/224786/>
253. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія» / О. В. Шевченко. – К., 2005. – 20с.
254. Широкогоров С. М. Этнос: исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений / С. М. Широкогоров. – Шанхай, 2009. – 136 с.
255. Шихирев П. Н. Современная социальная психология США/ П. Н. Шихирев. – М: Наука, 1979. – 229 с. – С. 86–103.
256. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста / Г. Шихи; [пер. с англ.]. – СПб.: Ювента, 1999. – 436 с.
257. Шлягина Е. Н. Методы исследования этнической толерантности личности/ Е. Н. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Этническая психология. История и методы. Социализация и идентичность. Общение и конфликты [Под ред. А. И. Егоровой]. СПб., 2003. – С. 101–105.
258. Шолохов И. А. Особенности типов поведения молодежи в ситуации фрустрации внутри своего и чужого этноса / И. А. Шолохов // Развитие личности. – 2002. – № 3. – С. 163–172.
259. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию./Г. Г. Шпет. – СПб.: ПЭТ, 1996. – 154 с.
260. Шрейдер Ю. А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания / Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. – 1990. – № 7. – С. 32–41.

261. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / М.А. Шугай. – Острог, 2002. – 245 с.
262. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н.А. Шульга. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
263. Эриксон Э. Идентичность. Теоретическая интерлюдия // Психология самосознания / Э. Эриксон. – Самара: И. Дом «Бахрах – М», 2000. – С. 503.
264. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. / Э. Г. Эриксон; [пер. с англ.], [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
265. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг; [пер. с англ. и нем.]. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.
266. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности / В. А. Ядов // Социальная идентичность. М., 1993. – С. 53–68.
267. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів – Мюнхен: Б. в., 1993. – 213 с.
268. Albert R.D. The intercultural sensitizer or culture assimilator: A cognitive approach // Handbook of intercultural training / Ed. by D.Landis, R.W.Brislin. New York etc.: Pergamon Press, 1983. Vol. 2. P. 186–217.
269. Ahohtn, S. Politics of identity through history curriculum: narratives of the past for social exclusion – or inclusion? //Journal of Curriculum Studies. – 2001. – Vol. 33, p. 2.
270. Barrett M. English Children's Acquisition of a European Identity / M. Barrett, G. Breakwell, E. Lyons (eds.) // Changing European Identities: Social-Psychological Analyses of Social Change. – Oxford: Pergamon Press, 1996. –P. 145–172.
271. Benedict R. Patterns of a Life. Phil.,/Ruth Benedict. // American Anthropologist. Menasha, 1949. Vol. 51. – N 3.

272. Hobsbawm E.J. Ethnicity and' Nationalism in Europe Today. // Anthropology Today, 1992, Vol.8, NT, 4–13.
273. Campbell D. T. Stereotypes and the perception of group differences // American Psychologist. 1967. Vol. 22. – P. 817–829.
274. Cousins, Ewert (1999). The convergence of cultures and religions in light of the evolution of consciousness // Zygon. V. 34 (June). pp. 209–219.
275. Development of ethnic disparities in internalizing and externalizing problems from adolescence into young adulthood. / Floor V.A. van Oort, Inez M.A. Jounq, Johan P. Mackenbach, Frank C. Verhulst, Leya Bengi-Arslan, Alfons A.M. Crijnen, and Jan van der Ende. Department of Public Health, Erasmus MC, University Medical Center, Rotterdam, The Netherlands; Department of Child & Adolescent Psychiatry.// Journal of Child Psychology and Psychiatry 48: 2 (2007), pp. 176–184.
276. Ethnic identification, social disadvantage, and mental health in adolescence/young adulthood: results of a 25 year longitudinal study. Marie, Dannette; Fergusson, David M. Boden, Joseph M. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. Apr2008, Vol. 42 Issue 4, p. 293–300. 8p. 2 Charts. International Journal of Obesity. Dec 2006 Supplement 4, Vol. 30, pS4-S10. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: 7p. 2 Charts, 2 Graphs. dm.fergusson@otago.ac.nz
277. Ethnic identification, social disadvantage, and mental health in adolescence\young adulthood: results of a 25 year longitudinal study/ Dannette Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden.// Australian and New Zealand Journal of Psychiatry 2008; p.42; pp. 293–300.
278. Ethnic disparities in problem behaviour in adolescence contribute to ethnic disparities in social class in adulthood. Oort, Floor V. A.; van der Ende, Jan; Crijnen, Alfons A. M.; Verhulst, Frank C.; Mackenbach, Johan P.; Jounq, Inez M. A. Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology. Jan.2007, Vol. 42 Issue 1, p.50–56. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: 7p. 3 Charts. f.vanoort@erasmusmc.nl

279. Fishman J. A. Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon, England: Multilingual Matters, 1991. p. 13–21.
280. Gennady Stavitskiy. Theoretical analysis of the ethnic identity development factors \\ ETHNICITY: UKRAINIAN PERSPECTIVES/ GENERAL INTRODUCTION. [Scientific editors Volodymyr Yevtukh, Wlodzimierz Petryk]. Warsaw – Kiev, 2013. – 150 p. – pp. 82–89.
281. Marin G. Acculturation / G. Marin, P. Balls-Organista, K. Chung. – 2001, Washington, DC: APA Books. – 248 p.
282. Marie, David M. Fergusson, Joseph M. Boden. - Ethnic identification, social disadvantage, and mental health in adolescence\young adulthood: results of a 25 year longitudinal study/ Dannette.// Australian and New Zealand Journal of Psychiatry 2008; p.42; pp.293–300.
283. Phinney J.S. A three-stage model of ethnic identity development in adolescence //Ethnic Identity: Formation a. Transmission among Hispanics a. other minorities. Albany, 1993. P. 61–79.
284. Racial and Ethnic Differences: Sociocultural and Contextual Explanations/ Ruth K. Chao University of California, Riverside/Michiko Otsuki-Clutter University of South Florida, St. Petersburg// Journal of Research on Adolescence, 21(1), 47–60. (Blackwell Publishing Limited). 2011, Vol. 21 Issue 1, pp. 42–60. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ruth.chao@ucr.edu](mailto:ruth.chao@ucr.edu)
285. Rotheram-Borus M.G. Biculturalism among adolescents \\ Ethnic identity: formation and transmission Hispanics and other minorities. Albany, 1993. P. 81–102.
286. Socio-political context and accounts of national identity in adolescence. /Clifford Stevenson and Orla T. Muldoon, University of Limerick, Ireland.// British Journal of Social Psychology (2010), 49, pp.583–599. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.bpsjournals.co.uk](http://www.bpsjournals.co.uk)

287. Swann W.B. Identity Negotiation: Where Two Roads Meet // J. of Personal and Social Psychology. 1987. –V: 53. № 5. – pp. 1038–1051.
288. Turner J.S., Brown R.J., Tajfel H. Social comparison & intergroup favoritism. // Eur. J. Of Soc. Psychol. 1979. –Vol.9.
289. The Meeting of Two Cultures: Ethnic identity and psychosocial adjustment of Italian-Australian adolescents. / Doreen A. Rosenthal and Anthony M. Cichello, university of Melbourne, Australia. // International Journal of Psychology Oct86, Vol 21 (1986). P.487–501. (North-Holland. Revised version received April 1986).
290. Young most likely to consider themselves Europeans, new study suggests. The Associated Press. – Published: October 19, 2006. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – [http://www.iht.com/articles/ap/2006/10/19/europe/EU\\_CEN\\_European\\_Identity.php](http://www.iht.com/articles/ap/2006/10/19/europe/EU_CEN_European_Identity.php).
291. [www.unesco.org/culture/endangeredlanguages](http://www.unesco.org/culture/endangeredlanguages)

## ДОДАТКИ

## Додаток А

(Сайт научно-исследовательской лаборатории личностного и корпоративного развития // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psytolerance.info/techniques.php?c=1364065745>); [23; 45; 61; 96; 112; 116; 139; 201; 257]:

Таблиця А. 1

Назва методики	Автор	Діагностичне призначення
<i>Констатувальний і формувальний етап дослідження</i>		
Модифікований "Етнопсихологічний опитувальник" (Варіант 1 і варіант 2 «Діагностика етнічної самосвідомості»)	Н. Крюкова	Діагностика чинників, структурних складових та особливостей розвитку етнічної самосвідомості (для студентів середніх і вищих навчальних закладів).
Визначення соціокультурної ідентичності(ОСКІ)		Методика розрахована на вік від старших підлітків до людей похилого віку. Дозволяє визначити, соціокультурну, регіональну ідентичність і схильність до расизму.
Типи етнічної ідентичності	Г. У. Солдатова, С. В. Рыжова	Методика, дозволяє діагностувати етнічну самосвідомість та її трансформації в умовах міжетнічної напруженості: <i>толерантність / інтолерантність.</i> " Типи ідентичності: <i>етнонігілізм, етнічну індиферентність, позитивну етнічну ідентичність (норма); гіперідентичність (етноегоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм).</i>
Оцінка позитивності та невизначеності	А. Н. Татарко, Н. М.	Методика включає дві шкали. Перша шкала дозволяє оцінити емоційний компонент етнічної ідентичності,

етнічної ідентичності	Лебедева	точніше, валентність (емоційну забарвленість) етнічної ідентичності. Друга шкала дозволяє оцінити, <i>наскільки ясно респондент відчуває себе представником свого народу.</i>
Вимірювання індексу етнічної ідентичності	Дж. Фінні	Методика включає дві шкали: шкала вираженості <i>когнітивного компонента</i> етнічної ідентичності; шкала вираженості <i>афективного компонента</i> етнічної ідентичності.
Опитувальник етнічної ідентичності	О. Л. Романова	Методика включає чотири шкали: <i>почуття приналежності до своєї етнічної групи; значущість національності; взаємини більшості з меншістю; використання тієї чи іншої мови.</i>
Опитувальник етнічної афіліації	Г. У. Солдатова, С. В. Рижова	Методика включає дві шкали: <i>етнічне злиття; етнічне відособлення.</i>
Експрес-опитувальник Індекс толерантності	Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова	Три субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності як: <i>етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості.</i> Опитувальник дозволяє виявити індивідуальні та групові рівні толерантності: <i>високий, середній, низький.</i>
Шкала емоційного відгуку	А. Меграбян, Н. Епштейна.	Методика дозволяє визначити: <i>ступінь вираженості здатності особи до емоційного відгуку на переживання інших людей (емпатію).</i>
Вивчення ясності "Я-концепції" (ЕСС)	Р. Кемпбелл	Опитувальник використовується для дослідження рівня усвідомленості уявлення себе, наскільки чіткі і виразні уявлення людини про себе, наскільки вони внутрішньо узгоджені і



		стабільні, що частково корелює з рівнем самоповаги.
Проективний тест Хто я?	М. Кун, Т. Макпартленд).	Методика розроблена для вивчення установок на самого себе. Даний тест також часто використовується в складі батареї методик, спрямованих на вивчення етнічної ідентичності. Процедура опрацювання включала контент-аналіз за рядом категорій, що вказували на певну ідентичність досліджуваних: - за соціальними групами (стать, вік, національність (етнічність), релігія, професія та ін.); - за світоглядними переконанням (філософським, релігійним, політичним і моральними висловлюваннями); - за інтересами і захопленнями; - за бажаннями, прагненнями і цілями; - за самооцінкою і оцінкою іншими.
<b>Формувальний етап дослідження</b>		
Опитувальник «Що я знаю і думаю про екстремізм»	Г.Л. Бардинер	Визначення того як розуміють юнаки і юнки різні життєві ситуації та ставляться до інших людей: (в расових відносинах, міжетнічних відносинах, релігійних та конфесійних проявах, в соціальній та побутовій сферах (тобто, у школі, в сім'ї, в гендерних відносинах, відносинах між поколіннями, соціальними верствами, соціальними групами і угрупованнями). На основі цього проводилася робота з розвитку толерантного ставлення.
Опитувальник «Я й інший»		
Методика «Житейські діалоги»		
Методика «В поїзді»		

Додаток Б

Таблиця Б. 1

**Результати дослідження за методикою модифікований  
«Етнопсихологічний опитувальник», n = 322**

**(Варіант 1)**

<b>Питання</b>	<b>Ранг</b>	<b>Кількість</b>	<b>%</b>
<i>1. Ваша етнічна приналежність (національність)?</i>			
Українці	1	284	88
Росіяни	2	19	6
Інші	2	19	6
<i>2. Етнічна приналежність ваших батьків?</i>			
Українці	1	284	88
Росіяни	2	19	6
Інші	2	19	6
<i>3. Якими мовами ви володієте?</i>			
Українська	1	316	98
Російська	2	303	94
Англійська	3	139	43
Інші	4	7	2
<i>4. Яка ваша рідна мова?</i>			
Українська	1	284	88
Російська	2	19	6
Інші	2	19	6
<i>5. Якою мовою переважно розмовляєте?</i>			
Українська	1	189	58
Російська	2	133	42
<i>6. Якою мовою вперше навчилися говорити?</i>			
Українська	1	171	53
Російська	2	128	40
Інша	3	23	7
<i>7. Чи дотримуєтеся ви звичаїв, обрядів свого народу?</i>			
Так	1	272	84
Ні	2	50	16
<i>8. Чи святкуєте Ви свята свого народу?</i>			
Так	2	107	33
Ні	1	215	67

<i>9. Яку музику ви слухаєте?</i>			
Етнічну	4	31	10
Класичну	2	114	35
Сучасну	1	284	88
Іншу	4	88	27
<i>10. Яку літературу переважно читаєте?</i>			
Українську	2	101	31
Зарубіжну	1	278	86
<i>11. Чи читаєте Ви літературу з історії та культури свого народу?</i>			
Так	1	252	78
Ні	2	70	22
<i>12. Чи є у вашому домі предмети матеріальної етнічної національної культури?</i>			
Так	1	246	76
Ні	2	76	23
<i>13. Чи готуються у вашій родині страви етнічно національної кухні?</i>			
У будні	1	234	72
У свята	2	189	58
Для гостей	3	32	10
<i>14. Чи є у вас етнічно національний костюм?</i>			
Так	2	158	49
Ні	1	164	51
<i>15. Чи носите Ви його?</i>			
Так	1	170	53
Ні	2	152	47
<i>16. Хотіли б Ви носити його завжди чи з окремої нагоди?</i>			
Завжди	1	234	73
До свят	2	88	27
<i>17. Що головним чином ріднить вас з людьми вашої етнічної приналежності?</i>			
Мова	2	215	67
Культура	1	272	84
Обряди, Етикет	3	177	55
Самосвідомість	3	177	55
Самоназва	7	12	4
Місце народження	4	170	53
Місце проживання	5	107	33
Важко висловлюване неясне почуття	6	57	18
Нічого не пов'язую	0	0	0
Важко відповісти	8	6	2

<i>18.3 ким би Ви віддали перевагу спільно працювати?</i>			
З людьми своєї етнічної (національної) приналежності	2	69	21
З людьми будь-якої етнічної (національної) приналежності	1	253	79
<i>19. Якби у вас був вибір безпосереднього керівника, кому б Ви надали перевагу?</i>			
Людині своєї етнічної (національної) приналежності	2	31	10
Не має значення	1	291	90
<i>20. Як ви ставитесь до міжетнічних шлюбів?</i>			
Позитивно	2	82	25
Негативно	3	19	6
Байдуже	1	221	69
<i>21. Чи є у вас родичі які перебувають у шлюбі з особою іншої етнічної (національної) приналежності?</i>			
Так	2	145	45
Ні	1	177	55
<i>22. Як би ви поставилися до міжетнічного (міжнаціонального) шлюбу своїх дітей?</i>			
Позитивно	1	227	70
Негативно	3	32	10
Байдуже	2	63	20
<i>23. Чи вважаєте ви, що необхідно збільшити випуск книг про історичне минуле нашого народу?</i>			
Так це необхідно	1	202	63
Достатньо того що є	2	69	21
Мені байдуже	4	19	6
Не знаю	3	32	10
<i>24. Як ви вважаєте, чи обов'язково отримувати згоду батьків при одруженні?</i>			
Так обов'язково	1	133	41
Мабуть не обов'язково	4	19	6
Ні не обов'язково	2	120	37
Важко відповісти	3	50	16
<i>25. Як би ви поставились до того, що хто-небудь з ваших близьких родичів одружився з людиною іншої національності?</i>			
Вважаю такий шлюб не бажаним	2	69	21
Надав би перевагу людині своєї	2	69	21

національності, але заперечувати не став би.			
Національність у шлюбі немає ніякого значення	1	152	48
Важко відповісти	3	32	10
<i>26. Якщо ви неодружені, то як би ви хотіли одягнутися на власному весіллі?</i>			
У етнічний (національний) одяг з елементами сучасного вбрання	3	19	6
У сучасний одяг з елементами етнічного (національного) вбрання	2	82	25
У сучасний одяг	1	202	63
Важко відповісти	3	19	6
<i>27. Якому весіллю ви б надали перевагу?</i>			
Урочистому обіду	3	50	16
Обіду з елементами національного обряду	3	50	16
Етнічному (національному) обряду але не старовинному	1	120	37
Важко відповісти	2	102	31
<i>28. Що, на вашу думку, повинно бути головним при визначенні етнічності (національності) людини?</i>			
Етнічність (національність) батьків	1	120	37
Мова в сім'ї	3	50	16
Власне бажання	5	19	6
Місце або країна проживання	2	102	31
Етнічна (національна) свідомість	4	32	10
<i>22. Скажіть, будь ласка, з представниками якої національності вам було б краще (приємніше, зручніше) навчатися в одній групі, підтримувати дружні стосунки?</i>			
Навчатися і підтримувати дружні стосунки байдуже з ким за етнічністю (національністю)	1	220	69
Тільки з представниками своєї етнічності (національності)	2	102	31

**Результати дослідження за методикою модифікований  
"Етнопсихологічний опитувальник" (Діагностика етнічної самосвідомості),  
n = 322**

**(Варіант 2)**

<b>Назва шкал</b>	<b>Ранг</b>	<b>К-ть</b>	<b>%</b>
<i>1. Ваша етнічність (національність) за походженням)?</i>			
Українець(ка)	1	282	88
Росіянин (ка)	2	18	6
Татарин (ка)	3	12	4
Відношу до групи без етнічних	4	10	2
<i>2. Ким за етнічністю (національністю) Ви себе вважаєте ?</i>			
Українець(ка)	1	295	91
Росіянин (ка)	2	15	5
Татарин (ка)	3	8	3
Поляк (ка)	4	4	1
<i>3. Які ознаки на Вашу думку об'єднують людей української етнічності (національності)?</i>			
Мова	2	230	71
Традиції	1	248	77
Спільне історичне минуле	3	211	65
Спільна територія	4	113	35
Спільне майбутнє	7	62	19
Релігія	5	91	28
Зовнішня подібність	8	36	11
Риси характеру	6	84	26
<i>4. Яким вказаним ознакам відповідаєте Ви ?</i>			
Мова	1	234	73
Традиції	2	222	70
Спільне історичне минуле	3	149	46
Спільна територія	4	135	42
Спільне майбутнє	7	91	28
Релігія	5	124	38
Зовнішня подібність	8	78	24
Риси характеру	6	106	33
<i>5. Чи відносите Ви себе до представників українського народу?</i>			
Так	1	312	97

Ні	2	10	3
<i>6. Чи вільно ви володієте українською мовою?</i>			
Так	1	278	86
Ні	2	44	14
<i>7. Чи часто ви використовуєте її в розмовній мові?</i>			
Постійно (весь час)	1	108	34
Кожний день	3	98	30
Інколи (дуже рідко)	2	106	33
Не використовую	4	10	3
<i>8. Як ви ставитесь до того, що багато українців використовують замість української мови російську?</i>			
Негативно	2	88	27
Позитивно	4	32	10
Байдуже	1	157	49
Дивлячись в якій ситуації	3	45	14
<i>9. Які українські звичаї, традиції вам відомі?</i>			
Весільні	2	100	31
Релігійні	1	192	60
Новорічні	3	22	7
День Незалежності	4	8	2
<i>10. Чи дотримуєтесь Ви українських звичаїв і традицій в повсякденному житті?</i>			
Так	2	99	31
Інколи	1	174	54
Ні	3	49	15
<i>11. Чи вважаєте ви за необхідне знати історію України?</i>			
Так	1	242	75
Ні	3	36	11
Затрудняюсь відповісти	2	44	14
<i>12. Чи ставитесь Ви з повагою до історичного минулого нашої держави?</i>			
Так	1	312	97
Ні	2	10	3
<i>13. Чи цікаво Вам вивчати природу рідного краю?</i>			
Так	1	264	82
Ні	2	58	18
<i>14. Чи бережно Ви ставитесь до природи рідного краю?</i>			
Завжди	1	270	84

Рідко	2	52	16
<i>15. Як Ви вважаєте чи притаманне сучасним юнакам почуття історичної відповідальності за долю країни?</i>			
Так	2	105	33
Ні	1	116	36
Не знаю	3	101	31
<i>16. А особисто вам притаманне це почуття?</i>			
Так	1	159	49
Ні	3	45	14
Не замислювався	2	118	37
<i>17. Ви б погодилися змінити місця проживання з України на іншу країну ?</i>			
Так	1	294	91
Ні	2	28	9
<i>18. Чи виникає у Вас почуття гордості за участь українців в міжнародних конкурсах (спортивних, музичних)?</i>			
Так	1	270	84
Ні	2	52	16
<i>19. Яке почуття у Вас виникає коли Ви зустрічаєте українця перебуваючи закордоном ?</i>			
Нормальне	5	16	5
Приємне	2	67	21
Радісне	1	122	38
Байдуже	4	25	8
Гордість і жаль	5	16	5
Радість і щастя за нього	6	8	2
Гордість за свою державу	3	44	14
Негативне	6	8	2
Ніяке	5	16	5

Примітка: для 3 і 4 питання більше 100%, оскільки респонденти вибирають різні ознаки, тому додатково визначається рангове місце ознаки.

20. А тепер, будь ласка, повідомте деякі відомості про себе: інститут (факультет); відділення (спеціальність); курс; вік; етнічність (національність); стать; місце проживання (село, місто, регіон); рідна мова.



**Факторний аналіз змісту компонентів етнічної самосвідомості****Матриця повернутих компонент**

Змістові характеристики	Компонента		
	1	2	3
Афективний компонент етнічної ідентичності	,818	,109	,075
Почуття приналежності до своєї етнічної групи	,760	,049	,133
Значущість національності	,700	,076	,074
Рівень емоційного відгуку	,675	,154	,058
Емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе як представника конкретної нації	,655	,109	,075
Віднесення себе до представників українського народу	,222	,133	,135
Почуття відповідальності за долю країни	,219	,030	,105
Гордість за перемоги українців на конкурсах	,193	,047	,029
Ставлення до використання українцями російської мови	,138	,012	,117
Почуття до українців закордоном	,136	,135	,120
Когнітивний компонент етнічної ідентичності	,011	,774	,005
Невизначенність національної самоідентичності	,015	,752	-,038
Усвідомленість етнічно-національної	,035	,617	-,143

ідентичності			
ОСКІ Усвідомленість соціокультурної ідентичності	-,076	,304	-,083
Віднесення себе до представників українського народу	,132	,290	,038
ОСКІ Усвідомленість регіональної ідентичності	,153	,279	,087
Етнічна приналежність за народженням	,197	,276	,034
Що ріднить з людьми тієї ж етнічної приналежності	,044	-,151	,129
Етнічна приналежність батьків	,033	,142	,122
Головне при визначенні національності	,013	,115	,098
Використання тієї чи іншої мови	,154	,324	,735
Мова спілкування	,211	,127	,453
Бажання переїхати в іншу країну	,120	,133	,395
Дотримання звичаїв	,142	,095	,318
Читання літератури з історії та культури свого народу	,116	,173	,298
Приготування страв національної кухні	,095	,078	,288
Святкування народних свят	,051	,124	,253
Читання української літератури	,062	,167	,247
Наявність національного костюму	0,49	,007	,241
Носіння національного костюму	,088	,182	,238
Наявність у домі предметів матеріальної етнічної національної	,018	,075	,233

культури			
Ставлення до міжетнічного шлюбу	,147	0,52	,226
Ставлення до міжетнічного шлюбу дітей	,066	,078	,224
Необхідність отримувати згоду батьків при шлюбі	,139	,094	,219
Співпраця з представниками різних етносів	,135	,177	,208
Бережне ставлення до природи	,058	,015	,154

Таблиця В. 2

Переведення значення факторів етнічної самосвідомості у процентілі  
Статистики

		REGR factor score 1 for analysis 3	REGR factor score 2 for analysis 3	REGR factor score 3 for analysis 3
N	Валидные	322	322	322
	Пропущенные	0	0	0
Процент или	25	-,5844718	-,6383231	-,6781366
	50	,1125345	,0459017	-,0337021
	75	,7273789	,6230334	,6246828

**Показники кореляції чинників та компонентів етнічної  
самосвідомості**

Показник		Фактор I	Фактор II	Фактор III
Рівень етнічної толерантності	r	,022	,115	,063
	p	,756	,096	,365
Емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу	r	,282**	,025	,091
	p	,000	,725	,191
Тип етнічної ідентичності	r	,170*	,213**	,059
	p	,014	,002	,398
Афективний компонент етнічної ідентичності	r	,189**	,120	-,006
	p	,006	,084	,935
Когнітивний компонент етнічної ідентичності	r	-,054	,211**	,053
	p	,434	,002	,449
Невизначеність етнічно-національної самоідентичності	r	-,200**	-,311**	-,023
	p	,004	,000	,746
Рівень соціальної толерантності(Солдатова)	r	,147*	,036	,002
	p	,034	,610	,974
Усвідомленість етнічно-національної ідентичності	r	,105	,211**	,015
	p	,131	,002	,833
Усвідомленість соціокультурної ідентичності	r	,123	,062	,213**
	p	,077	,375	,002
Етнічне відособлення	r	-,162*	-,025	-,138*
	p	,019	,718	,046
Рівень толерантності як риси особистості(Солдатова)	r	,154*	,046	,021
	p	,026	,509	,767
Рівень ясності Я-концепції	r	,168*	,143*	,053
	p	,015	,038	,449
Етнічне злиття	r	,137*	,151*	,056
	p	,048	,029	,418
Усвідомленість регіональної ідентичності	r	-,059	-,175*	-,034
	p	,396	,011	,620
Етнічна індіферентність	r	-,123	,046	-,116
	p	,076	,508	,094

Рідна мова	r	-,005	,081	,136*
	p	,938	,244	,049
Етнічна приналежність	r	,074	-,103	-,022
	p	,284	,137	,757
Мова спілкування	r	,099	,123	,161*
	p	,152	,076	,020
Наявність родичів, які перебувають у шлюбі з особою іншого етносу	r	-,113	,020	,094
	p	,105	,768	,177
Дотримання звичаїв	r	,014	,126	,155*
	p	,836	,069	,025
Літературні смаки	r	,044	,104	-,043
	p	,530	,134	,535
Носіння національного костюму	r	-,083	,126	,168*
	p	,234	,069	,015
Читання літератури з історії та культури свого народу	r	,003	-,058	,163*
	p	,966	,408	,018
Приготування страв національної кухні	r	,037	-,120	,054
	p	,596	,084	,435
Наявність національного костюма	r	,043	,027	,091
	p	,537	,696	,191
Мова, якою вперше навчилися говорити	r	,003	-,098	-,088
	p	,966	,157	,205
Володіння мовами	r	-,058	,141*	,047
	p	,408	,041	,499
Наявність національного костюму	r	,130	-,042	-,129
	p	,060	,544	,063
Наявність у домі предметів матеріальної етнічної національної культури	r	,085	,029	-,098
	p	,219	,676	,156
Музичні смаки	r	,044	-,076	,151*
	p	,530	,274	,029
Віднесення себе до представників українського народу	r	,053	,169*	,071
	p	,445	,014	,310
Ставлення до міжетнічного шлюбу	r	,110	,129	,135
	p	,114	,062	,051
Головне при визначенні національності	r	,061	,154*	,127
	p	,378	,026	,067

Що ріднить з людьми тієї ж етнічної приналежності	r	,102	,164*	,128
	p	,141	,017	,066
Ставлення до міжетнічного шлюбу дітей	r	-,008	-,106	,043
	p	,909	,125	,536
Бажання збільшити випуск книг про історичне минуле нашого народу	r	,059	,109	,163*
	p	,392	,117	,019
Необхідність отримувати згоду батьків при шлюбі	r	,129	,128	,036
	p	,062	,064	,605
Співпраця з представниками різних етносів	r	,106	,015	,177*
	p	,127	,830	,010
Керівнику якого етносу надали би перевагу в професійній діяльності	r	,092	,029	-,003
	p	,187	,681	,965

**Значущі показники кореляції чинників та компонентів етнічної  
самосвідомості**

Показники	Фактори		
	Емоційно-афективний	Пізнавально-когнітивний	Поведінково-діяльнісний
Емоційно-ціннісне ставлення до себе як представника конкретного етносу	,282**	-	-
	,000	-	-
Тип етнічної ідентичності	,170*	,213**	-
	,014	,002	-
Афективний компонент етнічної ідентичності	,189**	-	-
	,006	-	-
Когнітивний компонент етнічної ідентичності	-	,211**	-
	-	,002	-
Невизначеність етнічно-національної самоідентичності	-,200**	-,311**	-
	,004	,000	-
Рівень соціальної толерантності	,147*	-	-
	,034	-	-
Усвідомленість етнічно-національної ідентичності	-	,211**	-
	-	,002	-
Етнічне відособлення	-,162*	-	-,138*
	,019	-	,046
Рівень толерантності як риси особистості	,154*	-	-
	,026	-	-
Рівень ясності "Я-концепції"	,168*	,143*	-
	,015	,038	-
Етнічне злиття	,137*	,151*	-

	,048	,029	-
Усвідомленість регіональної ідентичності	-	-,175*	-
	-	,011	-
Рідна мова	-	-	,136*
	-	-	,049
Мова спілкування	-	-	,161*
	-	-	,020
Дотримання народних звичаїв	-	-	,155*
	-	-	,025
Носіння національного одягу	-	-	,168*
	-	-	,015
Читання літератури з історії та культури свого народу	-	-	,163*
	-	-	,018
Володіння мовами	-	,141*	-
	-	,041	-
Музичні смаки	-	-	,151*
	-	-	,029
Віднесення себе до українського народу	-	,169*	-
	-	,014	-
Головне при визначенні етнічності (національності)	-	,154*	-
	-	,026	-
Що ріднить з людьми тієї ж етнічної приналежності	-	,164*	-
	-	,017	-
Необхідність збільшити випуск книг про історичне минуле нашого народу	-	-	,163*
	-	-	,019
Співпраця з представниками різних етносів	-	-	,177*
	-	-	,010

Додаток Д



**Соціально-психологічний тренінг**  
**"Розвиток етнічної самосвідомості в юнацькому віці"** [23; 117;  
 147;154; 162; 227; 230;231 ].

**Заняття 1**

**Тема:** Знайомство, визначення мети тренінгу та правил групової роботи; висвітлення поняття етнічної самосвідомості.

**Мета і завдання:** створення сприятливої психологічної атмосфери для групової роботи та формування мотивації участі, ознайомлення з цілями та завданнями тренінгу, визначення правил групової роботи, розкриття змісту поняття етнічної самосвідомості.

**3. Вправа «Знайомство».**

**Мета:** знайомство членів групи, налаштування на групову роботу.

**Хід вправи:** Ведучий пропонує учасникам по колу назвати своє ім'я у тій формі, яка є найприйнятнішою для нього і у якій він бажає, щоб до нього звертались. Окрім цього, пропонується дати собі три характеристики, які починаються на літеру свого імені. Ведучий пропонує всім презентувати себе таким чином, щоб запам'ятатися.

**Визначення правил групової роботи.**

Ведучий тренінгу пропонує молоді перелік правил для групової взаємодії протягом тренінгу. Всі правила приймаються за згодою більшості, а також можуть бути доповнені правилами, які запропонує група.

Правила групової роботи:

- 7) активність;
- 8) правило зворотного зв'язку;
- 9) повага до особистісної позиції іншого;
- 10) правило дослідницької позиції;
- 11) правило діалогічної позиції у взаємодії з учасниками групи;
- 12) правило безоцінності;
- 13) правило можливості сказати «стоп», коли якась тема зачіпає особистісні болючі моменти.

Прийняті правила записуються на фліпчарті та виставляються на видному місці, для того, щоб кожен міг звернутися до них протягом тренінгової роботи.

**4. Вправа «Ваші очікування».**

**Мета:** визначити очікування молоді від тренінгової роботи.

**Хід вправи.** Ведучий пропонує кожному учаснику поміркувати над тим, які в нього очікування щодо тренінгової роботи. Які результати особисто для себе кожен сподівається отримати? Все це пропонується

записати та передати ведучому, який обіцяє наприкінці тренінгу повернути з метою оцінки того, чи досягнуто очікуваного результату?

### ***Заняття 2***

**Тема:** Культура, мова, релігія, ідентичність, толерантність: розкриття змісту в контексті етнічної самосвідомості.

**Мета:** розкриття семантичного змісту понять «культура», «мова», «релігія», «ідентичність», «толерантність» у зв'язку із визначенням поняття етнічної самосвідомості.

#### **1. Вправа-розминка «Компліменти».**

**Хід виконання.** Ведучий пропонує кожному вигадати компліменти один для одного. Наприклад: «Юрко, ти дуже чуйна людина» чи «Марічко, у тебе чудова сукня». Ведучому необхідно простежити, щоб комплімент був сказаний кожному учаснику.

### ***Заняття 3***

**Тема:** Розкриття особистісної та етнічної ідентичності.

#### **1. Вправа «Історія мого імені».**

**Мета:** актуалізація інтересу до свого походження, історії сім'ї та роду, усвідомлення власних ідентифікаційних характеристик.

**Хід вправи:** Ведучий пропонує групі наступні питання для обговорення.

- 1) Хто знає, що означає його ім'я?
- 2) Чи знає хтось їх історичне походження?
- 3) Як було обрано Ваше ім'я у Вашій родині?
- 4) Чи звали когось у Вашій родині так само?
- 5) Кого з видатних людей Ви знаєте з таким самим ім'ям?
- 6) Чи подобається Вам Ваше ім'я? І чому?
- 7) Як Ваше ім'я впливає на Вашу поведінку та самоствавлення?
- 8) Чи знаєте Ви походження свого прізвища?
- 9) Які ще прізвища були в Вашому роду?

Тренер зауважує, що кожен учасник обирає вільну форму розповіді за вказаними питаннями для презентації себе. Після розповіді група може поставити свої питання до того, хто себе презентував.

Наприкінці, ведучий пропонує учасникам домашнє завдання – створити доповідь на тему «Історія моєї сім'ї».

#### **2. Вправа «Сімейні настанови».**

**Мета:** усвідомлення впливу родини на формування етнічної самосвідомості.

**Хід вправи.** Ведучий пропонує юнакам та дівчатам зануритися у дитинство та пригадати, коли для них стала відомою їх національність? Що

вони відчули при цьому? Що цьому сприяло? Що говорили та робили з цього приводу батьки, бабусі, дідусі? Чи зрозуміло їм було, що таке етнічність, національність? Чи розпитували вони батьків? Чи зростали ви в умовах однієї культури, чи члени Вашої родини належали до декількох етнічних груп? Як вони між собою узгоджені? Чи переживали ви конфлікт через етнічні суперечності? Яке значення для вас має культурна приналежність?

Кожен учасник записує відповіді на аркуші, а після цього по бажанню, виступає перед групою

**3. Вправа «Я- українець, росіянин, татарин, вірмен, азербайджанець ...»**

**Мета:** усвідомлення власної етнічної ідентичності, етнічних особливостей та рис; активізація інтересу до своєї національної культури.

**Хід вправи.** Вправа виконується у три етапи:

- 1) Етап перший «Охарактеризуй свій народ». Ведучий пропонує групі по колу називати свою національність та називати одну характеристику народу.
- 2) Етап другий «Покажи свій народ». На цьому етапі учасники стають у коло, а ведучий пропонує кожному вигадати якийсь жест, чи рух, чи танок, чи пісню, які б могли найяскравіше передати особливість народу, до якого він належить та показати це всій групі. Ведучий починає з себе. Після того, як було представлено народ, вся група намагається повторити рух, чи танець чи пісню. Далі продовжують по колу.
- 3) Етап третій «Намалюй свій народ». На цьому етапі ведучий пропонує всім учасникам зобразити на аркуші символ, який би характеризував їх народ. Потім кожен демонструє свої малюнки та пояснює, що на них зображено та їх смисл.

Після того, як учасники виконають вправу, ведучий пропонує обговорення за наступними питаннями:

- 1) Що вам було легко і що складно робити? Чому?
- 2) Що було найприємнішим?
- 3) Що у власній національній культурі викликало у вас бажання більше дізнатися?
- 4) Які етнічні характеристики вашого народу є найприємнішими для вас?
- 5) Що б ви розказали представнику іншого народу, щоб найяскравіше представити свою національну культуру?
- 6) Що у презентації інших народів вам сподобалось найбільше?
- 7) Які культурні особливості інших національностей вам до душі?

**4. Вправа «Презентація України».**

**Хід вправи.** Ведучий ставить завдання кожному учаснику так, ніби йому необхідно презентувати Україну на міжнародному конгресі. Обирається журі і декілька команд. При цьому кожна команда створює презентацію на одну з таких тем:

- природа України;
- освіта в Україні;
- досягнення українських науковців;
- культурна спадщина українських митців;
- інше на свій вибір.

Обране журі дає свою оцінку кожній команді за виразністю, емоційністю, обізнаністю у представленні України. Проводиться групове обговорення за наступними питаннями: Які моменти у виступах дозволили вам особливо відчутти сутність України?, Що ще можна було в додати до виступів кожної команди?, Як ви вважаєте, які почуття та думки могла викликати ця презентація у інших народів? .

#### ***Заняття 4***

**Тема:** Моя країна та мій народ: культура, релігія, мова.

**Мета:** розширення уявлень юнаків та дівчат про етнічну різноманітність України.

#### **1. Вправа «Багатонаціональна Україна».**

**Мета:** розширення уявлень учасників про народи, що проживають на території України.

**Хід вправи:** Ведучий пропонує учасникам поділитися знаннями про те, які народи на території України вони знають. Всі по колу виступають. Після пропонуються питання:

- 1) Що нового ви дізналися про етнічне різноманіття України?
- 2) Як ви вважаєте, яким чином всі ці народи мають можливість жити на одній території?
- 3) Яке значення для держави має така етнічна різноманітність?
- 4) Як ви вважаєте, з якими проблемами можуть стикатися національні меншини?
- 5) З вашої точки зору, які особливі психологічні переживання у народів, що проживають не на своїй етнічній батьківщині?
- 6) На вашу думку, що допомагає і що заважає людям різних національностей нашої країни знаходити спільну мову?

#### **2. Вправа «Що означає бути іншим?».**

**Хід вправи:** ведучий на аркуші ватману фіксує відповіді учасників тренінгу. Учасники в ході дискусії називають відповіді як самі нешкідливі,

так і ті, що відображають гнів і невдоволення. Часто визначене «інше» є відображенням етнічних особливостей. Наприклад, такі відповіді: мати акцент, мати обличчя «кавказької національності», німецький та ін.

В ході обговорення учасникам ставиться питання: «Чи добре бути іншим?». На наступному етапі, продовжуючи цю тему, учасникам тренінгу пропонуються готові ситуації міжетнічної взаємодії [147].

#### **Вправа «Аналіз прислів'їв».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує групі розділитись на декілька підгруп і кожній підгрупі дає картку з написаними прислів'ями різних народів. Підгрупам необхідно проаналізувати їх та виділити ті цінності, які вони відображають. Далі пропонується обговорити прислів'я та свої висновки у групі. Ведучий пропонує учасникам в ході групової дискусії виробити спільну думку щодо низки питань:

- визначити найбільш уживані прислів'я свого народу і пояснити їх значення та назвати цінності, які в них зображені;
- визначити, які особливості національної ментальності відображені в цих прислів'ях;

Далі учасникам пропонується знайти близькі та протилежні за змістом прислів'я різних культур, які вони аналізували у підгрупах.

#### **4. Вправа «Символи етнічної культури».**

**Хід виконання:** ведучий пропонує учасникам групову роботу на тему символів етнічної культури на прикладі етнічної ляльки. Розповідь ведучого починається з розкриття функцій, які має етнічна культура завдяки своїм цінностям, нормам, традиціям. Як завдяки певним етнічним символам відбувається формування в суспільстві особливих форм поведінки, спілкування, формування основних моральних та етичних засад духовного життя народу.

Ведучий пропонує розкрити символізм української етнічної ляльки, розпочинаючи з висвітлення історичного змісту, вкладеного у цей символ етнічної культури українців. Зокрема, ведучий розповідає, що «Ляля» – це жінка, цнотлива діва, богиня дітонародження, слов'янська богиня весни, дочка богині краси, любові та родючості Лади. Як відомо з міфології, Ляля була пов'язана із весняним відродженням природи, початком польових робіт, згідно народних уявлень вона була юною, гарною, стрункою.

Далі ведучий ознайомлює учасників з історією перших знаходжень ляльок на території України (наприклад, у с. Мізин, на пізньопалеолітичній стоянці були знайдені статуетки жінок, пов'язаних із культом прародительки, який існував у віруваннях давніх племен. Стародавні ляльки виготовлялися переважно з таких матеріалів, як камінь, дерево, солома, тканина.

Наприклад, лялька-мотанка або вузликова лялька є прадавнім сакральним оберегом, якому майже 5000 років. Ляльок виготовляли в якості оберегів житла, сім'ї, дітей, сну, господарства, родини тощо. Існувало вірування, що в ляльці живе дух предків і, що через неї може передавати досвід з покоління в покоління [154, с. 43].

### **Заняття 5**

**Тема 5.** Толерантність. Міжетнічна толерантність. Визначення меж толерантності.

**Мета.** Ознайомити юнаків та дівчат з поняттями «толерантність» та «міжетнічна толерантність»; показати широку змістовність цих понять; активізувати пошук власного розуміння цих понять через ознайомлення з науковим визначенням та через використання асоціативного ряду.

#### **1. Вправа «Як розуміти «толерантність?»».**

**Хід вправи:** ведучому необхідно заздалегідь написати на великих аркушах визначення понять «толерантність» та «міжетнічна толерантність» та прикріпити їх до дошки зворотнім боком. Вся група ділиться на підгрупи по 3-4 людини. Кожна група має запропонувати в результаті проведення «мозкового штурму» своє визначення толерантності та міжетнічної толерантності. Потім ведучий пропонує групове обговорення усіх визначень за такими питаннями: Чим відрізняються визначення?, Що в них спільного?, Яке визначення ви вважаєте найбільш вдалим?,

Після обговорення кожне визначення записується на дошці, а також ведучий повертає заздалегідь заготовлені визначення, записані на аркушах паперу до аудиторії. Юнаки та дівчата ознайомлюються з ними та висловлюють свої думки.

Під час обговорення ведучий звертає увагу на те, що поняття «толерантність» та «міжетнічна толерантність» мають широке значення, поєднуючи такі аспекти як: готовність прийняти іншу думку, співпраця, повага до інших, прийняття інших такими, які вони є, вміння поставити себе на місце іншого, визнання права бути іншого бути іншим, відмова від ідеї заподіяння шкоди іншим [23, с. 176-192].

#### **2. Вправа «Складаємо поему про толерантність».**

**Процедура проведення.** Ведучий роздає учасникам аркуші паперу та олівці. Кожен учасник має написати на своєму аркуші рядок, з якого починатиметься поема (наприклад: «толерантність - це повага до іншого та прийняття іншого»). Потім, ведучий збирає всі аркуші та зачитує рядок за рядком як поему.

#### **3. Вправа «Малюємо «Міжетнічну толерантність»».**

**Хід вправи:** Ведучий пропонує юнакам та дівчатам назвати асоціації, які виникають в них у зв'язку з поняттям «міжетнічна толерантність» та записати їх на аркуші паперу. Далі учасники об'єднуються у підгрупи та обирають декілька асоціацій, які вони вважають найважливішими.

Ведучий дає завдання групам: «Кожна група отримує «свою» характеристику та протягом п'яти хвилин малює його на аркуші, не підписуючи. Далі, аркуш передається по колу в наступну групу, яка має спробувати згадатися, що саме зображено та доповнити намальоване так, щоб це виглядало цілісним малюнком. Аркуш передається по колу доки не повернеться до групи, яка розпочала на ньому малювати. Коли малюнок повертається до групи-власника, члени групи мають підготувати презентацію поняття, яке там зображено як такого, що певним чином характеризує міжетнічну толерантність (наприклад, рівність, повага, права людини, свобода тощо).

#### **4. Вправа «Рефлексія заняття».**

Ведучий говорить: «Яке з визначень толерантності та міжетнічної толерантності було вам найбільш зрозумілим? Чи є тема міжетнічної толерантності актуальною на сьогодні? Якщо так, чому?»

#### **Заняття 6**

**Тема:** Міжетнічна комунікація. Розкриття змісту поняття та розширення можливостей міжетнічної комунікації.

**Мета:** розвиток міжетнічної комунікації, аналіз комунікаційних бар'єрів та бар'єрів взаємодії між різними етногрупами.

**1. Вправа «Міжгрупова комунікація».** Ведучий розподіляє групу на підгрупи по 3-4 людини. Кожен учасник отримує аркуш, куди записує інформацію про себе, відповідаючи на питання «Хто Я?». Далі один учасник з кожної підгрупи має піти в іншу групу, і таким чином, в кожній підгрупі опиняється нова людина. Цей учасник слухає і записує інформацію про групу, в яку він перейшов, а також сам повідомляє ту інформацію, яку отримав у своїй підгрупі. Після обміну інформацією учасники знаходять спільне в інформації підгруп. Далі знову підгрупи обмінюються між собою учасниками. Далі на великому аркуші група записує всю інформацію з усіх підгруп. З цієї інформації виділяється те спільне, що об'єднує всіх [117, с. 268].

#### **2. Вправа «Аналіз прислів'їв».**

**Хід вправи:** для цієї вправи ведучий пропонує розділитися на підгрупи і роздає кожній підгрупі написані на аркушах прислів'я різних народів. Завдання полягає в тому, щоб та проаналізувати їх та розкрити ті цінності, які вони відображають. Далі пропонується групове обговорення: які особливості

ментальності народу відображені в запропонованих прислів'ях; які норми та цінності вони відображають. Окрім того, пропонується знайти близькі або протилежні прислів'я, що належать різним народам і різним культурам та порівняти їх.

### **3. Вправа «Переговори».**

**Хід вправи:** група розподіляється на дві підгрупи та отримує картки з назвою тієї етнічної групи, яку вони будуть представляти у вправі. Ведучий пропонує підгрупам уявити, що вони здійснюють подорож на іншу планету і їм необхідно домовитись щодо організації спільного польоту. Ведучий дає перелік можливих комунікативних бар'єрів, які можуть виникнути під час переговорів, а групам необхідно вигадати, як їх подолати.

#### **Заняття 7**

**Тема:** Цінності, норми та особливості етнічних груп.

**Мета:** рефлексія особливостей, цінностей, норм культури свого етносу та ознайомлення з іншими етносами.

### **1. Вправа «Фестиваль культур».**

**Хід вправи:** ведучий ділить групу на підгрупи і кожній дає аркуш, на якому дана характеристика певної етнічної групи та її основні особливості. Групи отримують завдання, яке полягає в тому, що вони мають уявити, як потрапляють до дитячого табору та їм необхідно провести для дітей презентацію свого етносу (культури, традицій, цінностей, норм тощо).

### **2. Вправа «Символи етносу».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує учасникам перелік предметів, які належать до культур різних етносів (наприклад, національне блюдо, предмет одягу тощо). Далі пропонується не називаючи предмета, описати його перед групою. Учасники можуть ставити питання.

Друга частина вправи присвячується аналізу символізму такого етнічного символу, як українська вишиванка.

Ведучий пропонує учасникам проаналізувати глибинний символізм цього предмету української культури, а саме:

- визначити його атрибутивну роль у житті та побуті українців (наприклад, народження дитини, весільні обряди, рушники на іконах для благословіння молодих, зустріч рідних і гостей із хлібом-сіллю, виряджання у в далеку дорогу чоловіків, частина інтер'єру в українській хаті тощо);
- проаналізувати його з точки зору сакральних функцій, які він виконує; його функції оберегу та символізм візерунків.

### **3. Вправа «Рефлексія».**



**Хід вправи:** ця вправа спирається на зміст попередніх вправ даного заняття. Ведучий ставить питання для обговорення: Що нового ви дізналися про культурні особливості своєї та інших етнічних груп?, Чим різні культури можуть збагатити одна одну?, Чому можуть навчитися представники різних етнічних груп один в одного?, Легко чи важко вам було вести переговори з представниками інших етнічних груп?, Яким чином культурні надбання різних етносів можуть сприяти покращенню міжетнічної взаємодії?

#### **4. Вправа «Знайомство від імені предмета».**

**Мета вправи:** розвиток етнокультурної компетентності.

**Хід вправи:** ведучий пропонує всім учасникам тренінгу згадати предмет, який відноситься до матеріальної етнічної культури того етносу, до якого належить кожен з них (наприклад, національне блюдо, предмет одягу тощо). Потім учасник називає предмет та намагається якомога повніше описати його характеристики та висловити свої думки стосовно того, як цей предмет передає етнічні особливості. При цьому інші учасники можуть ставити уточнюючі питання.

#### **Заняття 8**

**Тема:** Ментальні особливості та особливості світосприйняття різних культур.

**Мета:** стимулювання здатності рефлексії щодо різноманітності ментальних особливостей різних культур та народів; аналіз подібного та відмінного у світосприйнятті різних народів.

#### **1. Вправа «Аналіз казок та легенд різних народів».**

**Хід вправи:** учасникам пропонуються картки, на яких написані короткі казки та легенди різних народів. Група ділиться на декілька підгруп, кожна з яких робить аналіз казки щодо відображення в ній ментальних особливостей народу, цінностей та особливостей світосприйняття. Потім відбувається коротке представлення казки та здійсненого аналізу.

#### **2. Вправа «Світ очима іншого».**

**Хід вправи:** обирається одна людина з групи, яка виконує завдання обрати серед всіх учасників: найдобрішого, найскромнішого, найвеселішого, найбалакучішого тощо. Потім те саме виконують ще два учасники. Групове обговорення цієї вправи, зазвичай, засвідчує, як по-різному кожен з нас сприймає оточуючих і світ в цілому. Тим більше, якщо це стосується культуральної зумовленості світосприйняття.

#### **Вправа «Інтерв'ю».**

**Хід виконання:** ведучий пропонує групі обрати двох учасників для проведення інтерв'ю на тему «Що я знаю і думаю про екстремізм?». Після цього ведучий дає тому учаснику, який буде ставити питання картку з

орієнтовними питаннями: 1) Які асоціації викликає у Вас слово «екстремізм»?; 2) Що Ви знаєте про явище екстремізму у нашій країні та у світі (в міжетнічних відносинах, в політиці, в конфесійних проявах, в соціально та побутовій сферах тощо)?; 3) Що, на Вашу думку, є причинами появи проявів екстремізму у світі і що може сприяти його попередженню?

Ведучий зазначає, що роль інтерв'юера має полягати в тому, щоб максимально заохочувати респондента до розповіді, підтримуючи його, виявляти цікавість до думки, пропонувати навести приклади, докладніше пояснити сказане тощо.

Далі, коли інтерв'ю буде проведено групі пропонується назвати свої асоціації з приводу явища екстремізму, прокоментувати їх та, по можливості, дати свої визначення цього поняття [162].

### ***Заняття 9***

**Тема:** Аналіз суспільно-історичного контексту формування етнічної приналежності та самосвідомості.

**Мета:** проаналізувати суспільно-історичні передумови формування етнічної самосвідомості українців.

#### ***1. Вправа «Чи знаю я історію свого народу?»***

**Хід вправи:** кожний учасник отримує завдання підготувати коротку мультимедійну презентацію основних етапів розвитку українського етносу та становлення української держави (нації). У групі проводиться порівняльний аналіз та обговорення презентованого матеріалу та порівняння змістових і оціночних характеристик визначених етапів розвитку.

#### ***2. Вправа «Чи знаю я історію свого регіону?»***

**Хід вправи:** кожний учасник отримує завдання підготувати коротку мультимедійну презентацію основних етапів розвитку регіону проживання щодо етнічного і культурологічного розвитку. У групі проводиться порівняльний аналіз та обговорення презентованого матеріалу та порівняння змістових і оціночних характеристик визначених етапів розвитку.

#### ***3. Вправа «Чи знаю я історію свого роду?»***

**Хід вправи:** кожний учасник отримує завдання підготувати коротку розповідь-презентацію щодо історії свого (сім'ї). Презентація проводиться в довільній формі за бажанням учасників.

### ***Заняття 10***

**Тема:** Емоційна складова етнічної приналежності.

**Мета:** аналіз афективних аспектів самоусвідомлення своєї етнічної ідентичності.

#### ***1. Вправа «Як я відчуваю свою етнічну приналежність?»***

**Хід вправи:** кожному учаснику ведучий дає картку, на якій написана певна емоція чи почуття. Завдання полягає в тому, щоб проаналізувати та усвідомити, яке відношення та чи інша емоція має до переживання своєї етнічної приналежності і в яких ситуаціях вона може бути проявлена найбільш активно.

### **2. Вправа «Етнічна приналежність».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує кожному учаснику пригадати та записати якусь ситуацію зі свого життя, яка була пов'язана з сильним емоційним переживанням своєї етнічної приналежності та відповісти на питання, чим були викликані такі сильні емоції. Далі пропонується групове обговорення.

### **3. Вправа «Мої улюблені риси мого народу».**

**Хід вправи:** учасникам пропонується подумати та написати, які етнокультуральні особливості свого народу викликають у них найбільше захоплення, любов, гордість. Також ведучий пропонує кожному виступити з маленькою презентацією цих особливостей перед групою.

### **Заняття 11**

**Тема:** Ефективна міжетнічна комунікація та взаємодія.

**Мета:** тренування навичок конструктивного міжетнічного діалогу та міжетнічної взаємодії, розвиток навичок взаєморозуміння в умовах переважаючих етнічних стереотипів; аналіз та подолання міжетнічних бар'єрів комунікації та взаємодії.

#### **1. Вправа «Встановити контакт».**

**Хід вправи:** Ведучий роздає учасникам картки з назвами народів і пропонує всім розділитися на пари. Далі кожен в парі починає розігрувати ситуацію встановлення контакту, враховуючи те, представником якого народу він є, згідно зі своєю картою [117, с.268].

#### **2. Вправа «Подолати опір».**

**Хід вправи:** кожному учаснику пропонується уявити людину, яка належить до тієї національності, спілкування з якою може викликати найбільші труднощі та переживатися, як неприємне. Учасникам необхідно скласти коротко характеристику цієї уявної людини, а потім описати, які саме неприємні сторони заважають вільному спілкуванню. Потім необхідно зосередитись на аналізі позитивних сторін цієї людини і описати спілкування, яке може спиратися на ці сторони [147].

### **Заняття 12**

**Тема:** Етнічні стереотипи: аналіз, усвідомлення.

**Мета:** аналіз різних етнічних стереотипів; розширення уявлень про особливості різних етнічних груп.

### **1. Вправа. «Рефлексія».**

**Хід виконання:** ведучий пропонує обговорення на тему «Етнічні стереотипи». Питання для обговорення можуть бути наступні: Як ви розумієте етнічні стереотипи?, Як етнічні стереотипи заважають комунікації та взаємодії між різними етнічними групами?, Що сприяє подоланню етнічних стереотипів?, Які чинники впливають на формування етнічних стереотипів?, Яким чином етнічні стереотипи можуть викривляти загальні уявлення про особливості етнічного характеру?, Які, на вашу думку, існують етнічні стереотипи у інших народів стосовно українців?

### **2. Вправа «Що означає бути іншим?».**

**Хід вправи:** ця вправа проводиться у вигляді мозкового штурму, в ході якого учасникам необхідно дати відповідь на питання: «Що означає бути іншим?». Ведучий фіксує відповіді учасників на фліпчарті. Учасники в ході дискусії називають відповіді як самі нешкідливі, так і ті, що відображають гнів і невдоволення. Часто визначене «інше» є відображенням етнічних особливостей. Це може виражатись, наприклад, у таких відповідях: «мати акцент», «мати обличчя «кавказької національності» », «немісцевий» тощо.

В ході обговорення учасникам ставиться питання: «Чи добре бути іншим?». На наступному етапі, продовжуючи цю тему, ведучий пропонує юнакам та дівчатам змодельовати різні ситуації міжетнічної взаємодії та визначити оптимальні шляхи комунікації, враховуючи етнічні відмінності.

### **3. Вправа. «Які мої стереотипи у ставленні до інших етнічних груп».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує учасникам проаналізувати, які стереотипи він має у сприйнятті різних народів (наприклад, росіян, американців, англійців, японців тощо) і написати, які проблемні ситуації можливо були пов'язані з цими стереотипними уявленнями. Потім, написати, які можливі позитивні моменти від сприйняття інших етнічних груп крізь призму стереотипів. Далі, групове обговорення [117].

### **3. Вправа. «Групова дискусія на тему: «Я - інший» ».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує групі дискусію за наступними питаннями: Що означає мати власну «точку зору»?;Що таке «нормальний» і що таке «дивний»?; За яких обставин можуть так говорити? Наведіть приклади; Що таке «штамп»? Який він буває?; Чим відрізняються думки від фактів? Поясніть на прикладах; Що таке дискримінація?; Чи доводилося Вам бачити випадки дискримінації? Які, на Вашу думку, причини її виникнення?; Що розуміють, коли говорять «увійти в становище іншої людини»? Що при цьому роблять? Що відчують? [162].

### **4. Вправа. «Діалоги».**

**Хід справи:** ведучий представляє до уваги учасників декілька діалогів і провонує групі розподілитись на підгрупи та обрати по одному діалогу. Завдання полягає в тому, щоб продовжити розпочаті діалоги, поставивши себе на місце одного з героїв в описаній ситуації. Необхідно обґрунтувати вибір відповіді. Учасникам також дозволяється запропонувати свій варіант відповіді, якщо підгрупа не погоджується з жодним варіантом з тих, які представлені в діалозі.

Учасникам пропонуються наступні діалоги:

1. *«У студентській їдальні».*

Студент С.: У деканаті сказали, що скоро до нас група американців приїжджає, вчитимуться разом з нами цілий семестр.

Студент Д.: Ось і відмінно. Раз приїхали, то нехай нас англійської мови вчать. Повинна ж бути від них користь якась!

Студентка Е:

- а) ... точно, мені якраз треба переклад скоро здавати;
- б) ... щодо користі треба подумати;
- в) ... а мені здається, що вони, приїхавши до нас, самі вирішуватимуть, якою мовою з нами розмовляти – англійською або українською.

2. *Діалог « При вступі на роботу».*

Секретар: Залиште, будь ласка, інформацію про себе, ми Вам зателефонуємо. Тільки не забудьте вказати свою національність і місце народження. Для нас це дуже важливо.

Співробітник: Розумієте, ми дбаємо про імідж фірми і тому змушені людям деяких непопулярних національностей відразу відмовляти.

Кандидат:

- а) ... я бачу, що у вас серйозна фірма, мені подобається ваш підхід до справи;
- б) ...а можна уточнити, які національності ви вважаєте непопулярними?
- в) ... не розумію, ви це говорите серйозно?

3. *Діалог «На сеансі у психолога».*

Пацієнт: Мене турбують мої стосунки з оточуючими людьми. Я перестаю їх розуміти.

Психолог: Давайте спробуємо для початку обговорити Ваші уявлення про принципи, які лежать в основі людських взаємин. Можете зараз мені назвати найголовніший з цих принципів?

Пацієнт:

- а) ... кожен за себе, людина людині – вовк;
- б) ... ти - мені, я – тобі;
- в) ... не плюй у криницю - доведеться води напитися.

#### 4. Діалог «У ЖЕУ».

Квартиронаймач Ц.: Прошу Вас, позбавте мене від цих жахливих сусідів-мігрантів. У них не сім'я, а цілий табір. Постійно до них якісь родичі приїжджають і живуть. Дітей не перелічити. Шум, гам, розмовляють голосно, весь час щось готують на кухні.

Офіційна особа: Але ж вони отримали цю площу за законом. І громадського порядку не порушують.

Квартиронаймач Ч.:

- а) ... гнати їх всіх треба з нашого міста;
- б) ... у нас дуже м'які закони;
- в) ... ці люди переїхали зі своїх місць вимушено і мають право жити так, як звикли, якщо при цьому громадського порядку вони не порушують.

#### 5. Діалог «За кордоном».

Турист: Ви звернули увагу, які в цій країні люди ввічливі й уважні?

Туристка:

- а) ... їх би в наші умови - вимерли б все;
- б) ... не знаю, мені вчора на тутешньому ринку нахамили, без слів було зрозуміло;
- в) ... так хочеться більше дізнатися і про країну, і про її людей!

#### 6. Діалог «Студентські збори».

Представник деканату: Нашому факультету запропонували ввести новий навчальний предмет - православ'я. Хочемо з Вами порадитися, як бути.

Студенти:

- а) ... все правильно, був раніше у ВНЗ Закон Божий, і всім добре було
- б) ... краще не православ'я, а ширше - християнство, у нас є католики
- в) ... приємно, що в таких важливих питаннях деканат готовий спитати думки у студентів [23].

### **Заняття 13**

**Тема.** Підведення підсумків тренінгової роботи.

**Мета:** обговорення результатів тренінгу; рефлексія здобутків від тренінгової роботи; підбиття загальних підсумків тренінгу.

#### **1. Вправа. "Аналіз домашнього завдання".**

**Хід вправи:** ведучий по черзі надає слово учасникам групи для презентації та обговорення щоденникових записів (аналіз домашнього завдання).

#### **2. Вправа. «Зворотний зв'язок».**

**Хід вправи:** ведучий пропонує юнакам та дівчатам висловити свої думки, відповідаючи на наступні питання:

- 1) Що Вам найбільше запам'яталося протягом тренінгової роботи?
- 2) Які з вправ та тем обговорення здалися вам особливо актуальними?
- 3) Яким чином, на вашу думку, подібна тренінгова робота може сприяти розвитку міжетнічної свідомості?
- 4) Які запитання, на вашу думку, слід додати до тренінгової роботи такого плану?
- 5) Як Ви можете скористатися тим, що здобули протягом тренінгової роботи?

**Динаміка показників розуміння важливості впровадження навчальних курсів релігієзнавчого циклу у вищому навчальному закладі на думку студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту, n=54**

Запитання		До експерименту				Після експерименту				t-крит
		Так		Ні		Так		Ні		
		N	%	N	%	N	%	N	%	
Чи потрібні курси релігієзнавчого циклу у ВНЗ?	ЕГ	20	74,07	7	25,93	22	81,48	5	18,52	1,237
	КГ	21	77,78	6	22,22	20	74,07	7	25,93	0,726
	t-критичне 0,347				t-критичне 1,115					
Чи потрібні релігієзнавчі курси для вашої спеціальності?	ЕГ	23	85,18	4	14,82	24	88,89	3	11,11	0,894
	КГ	23	85,18	4	14,82	22	81,48	5	18,52	0,415
	t-критичне 0,421				t-критичне 1,357					

Примітка: \*- p<0,05 \*\*- p<0,01



Таблиця Е.2

**Динаміка показників рівнів емоційного відгуку учасників експериментальної та контрольної груп до та після експерименту за методикою «Шкала емоційного відгуку» (А. Меграбян та Н. Епштейн), n=54**

	До експерименту								Після експерименту								t-крит
	ДВ		В		С		Н		ДВ		В		С		Н		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ЕГ	2	7,41	20	74,07	4	14,82	1	3,7	1	3,7	14	51,85	12	44,45	0	0	1,368
КГ	2	7,41	19	70,37	4	14,81	2	7,41	2	7,41	20	74,07	4	14,82	1	3,7	1,085
t-крит	1,147								1,792								

Таблиця Е.3

Динаміка показників домінуючого типу етнічної ідентичності за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С.В. Рижова) у студентів експериментальної та контрольної груп до та після експерименту, n=54

	До експерименту												Після експерименту												t- крит		
	Етніцизм		Етнічна індиферентність		Позитивна етнічна ідентичність		Етногеоїзм		Етноізоляціонізм		Етнофанатизм		Етніцизм		Етнічна індиферентність		Позитивна етнічна		Етногеоїзм		Етноізоляціонізм		Етнофанатизм				
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		N	%
ЕГ	3	11,1	5	18,52	8	29,64	4	14,81	3	11,11	4	14,81	1	3,7	4	14,81	1	48,15	3	11,11	3	11,11	3	11,11	3	11,11	3,133*
КГ	3	11,1	5	18,52	8	29,64	4	14,81	4	14,81	3	11,11	3	11,11	5	18,52	7	25,93	4	14,81	4	14,81	4	14,81	4	14,81	0,912
t-критичне 1,438												t-критичне 3,056															

Примітка: \*- p<0,05 \*\*- p<0,01

Таблиця Е. 4

Динаміка показників рівня ясності «Я-концепції» досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту (за методикою Р. Кемпбелла), n=54

	До експерименту										Після експерименту										t-крит
	В		ВС		С		НС		Н		В		ВС		С		НС		Н		
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
ЕГ	4	14,81	18	66,67	3	11,11	2	7,41	0	0	4	14,82	16	59,26	6	22,22	1	3,7	0	0	1,256
КГ	5	18,52	16	59,26	5	18,52	1	3,7	0	0	4	14,81	18	66,68	4	14,81	1	3,7	0	0	0,365
t-крит	0,427										1,615										

Примітка: \*- p<0,05 \*\*- p<0,01

Таблиця Е. 5

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо  
 відповідей на запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

Запитання	До експерименту						Після експерименту						t-крит	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Ваша етнічна приналежність (національність)?		Українці		Росіяни		Інші		Українці		Росіяни		Інші		
	ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0
	КГ	25	92,6	1	3,7	1	3,7	25	92,6	1	3,7	1	3,7	0
	t-критичне 0,351						t-критичне 0,351							
Етнічна приналежність ваших батьків?		Українці		Росіяни		Інші		Українці		Росіяни		Інші		
	ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0
	КГ	25	92,6	1	3,7	1	3,7	25	92,6	1	3,7	1	3,7	0
	t-критичне 0,351						t-критичне 0,351							
Яка ваша рідна мова?		Українська		Російська		Інші		Українська		Російська		Інші		
	ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0
	КГ	25	92,6	1	3,7	1	3,7	25	92,6	1	3,7	1	3,7	0
	t-криичне 0,351						t-критичне 0,351							
Якою мовою переважно розмовляєте?		Українська		Російська		-		Українська		Російська		-		
	ЕГ	15	55,55	12	44,45	-	-	16	59,26	11	40,74	-	-	0,348
	КГ	16	59,26	11	40,74	-	-	16	59,26	11	40,74	-	-	0
	t-критичне 0,228						t-критичне 0							
Якою мовою вперше навчилися говорити?		Українська		Російська		Інші		Українська		Російська		Інші		
	ЕГ	14	51,85	12	44,45	1	3,7	14	51,85	12	44,45	1	3,7	0
	КГ	15	55,55	11	40,75	1	3,7	15	55,55	11	40,75	1	3,7	0
	t-критичне 0,313						t-крити 0,313							

								чне							
	Так			Ні		-		Так			Ні		-		
Чи дотримуєтеся ви звичаїв, обрядів свого народу?	ЕГ	23	85,18	4	14,82	-	-	23	85,18	4	14,82	-	-	0	
	КГ	21	77,78	6	22,22	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0	
	t-критичне 0,746							t-критичне 0,746							
Чи святкуєте Ви свята свого народу?	Так			Ні		-		Так			Ні		-		
	ЕГ	9	33,33	18	66,67	-	-	9	33,33	18	66,67	-	-	0,361	
	КГ	9	33,33	18	66,67	-	-	9	33,33	18	66,67	-	-	0	
	t-критичне 0,804							t-критичне 0,562							
Яку літературу переважно читаете?	Українську		Зарубіжну		-		Українську		Зарубіжну		-				
	ЕГ	4	14,82	23	85,18	-	-	7	25,93	20	74,07	-	-	2,314*	
	КГ	4	14,82	23	85,18	-	-	4	14,82	23	85,18	-	-	0,316	
	t-критичне 0,316							t-критичне 2,354*							
Чи читаете Ви літературу з історії та культури свого народу?	Так			Ні		-		Так			Ні		-		
	ЕГ	21	77,78	6	22,22	-	-	25	92,59	2	7,41	-	-	2,35*	
	КГ	20	74,07	7	25,93	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0,434	
	t-критичне 0,421							t-критичне 2,063*							
Чи є у вашому домі предмети матеріальної етнічної національної культури?	Так			Ні		-		Так			Ні		-		
	ЕГ	21	77,78	6	22,22	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0	
	КГ	20	74,07	7	25,93	-	-	20	74,07	7	25,93	-	-	0,426	
	t-критичне 0,477							t-критичне 0,384							
Чи готуються у вашій родині страви етнічно національної	У будні		У свята		Для гостей		У будні		У свята		Для гостей				
	ЕГ	20	74,07	5	18,52	2	7,41	20	74,07	4	14,82	3	11,11	0,463	
	КГ	19	70,38	4	14,81	4	14,81	19	70,38	4	14,81	4	14,81	0,227	

кухні?	t-критичне 0,412						t-критичне 0,374							
Чи є у вас етнічно національний костюм?	Так		Ні		-		Так		Ні		-			
	ЕГ	13	48,15	14	51,85	-	-	13	48,15	14	51,85	-	-	0,505
	КГ	14	51,85	13	48,15	-	-	14	51,85	13	48,15	-	-	0
	t-критичне 0,731						t-критичне 0,819							
Чи носите Ви його?	Так		Ні		-		Так		Ні		-			
	ЕГ	15	55,55	12	44,45	-	-	18	66,67	9	33,33	-	-	1,784
	КГ	14	51,85	13	48,15	-	-	14	51,85	13	48,15	-	-	0
	t-критичне 0,763						t-критичне 1,822							
Хотіли б Ви носити його завжди чи з окремої нагоди?	Завжди		До свят		-		Завжди		До свят		-			
	ЕГ	20	74,07	7	25,93	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0,953
	КГ	19	70,37	8	29,63	-	-	19	70,37	8	29,63	-	-	0,664
	t-критичне 0,924						t-критичне 1,371							

Таблиця Е.6

**Зміни у відповідях досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту на питання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54**

№ з/п	Питання	До експерименту						Після експерименту						t-крит	
		N		%		N		%		N		%			
1	Ваша етнічна приналежність(національність)?		Українці		Росіяни		Інші		Українці		Росіяни		Інші		
		ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0
		КГ	25	92,6	1	3,7	1	3,7	25	92,6	1	3,7	1	3,7	0
		t-крит	0,351						0,351						
2	Етнічна приналежність ваших батьків?		Українці		Росіяни		Інші		Українці		Росіяни		Інші		
		ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0
		КГ	25	92,6	1	3,7	1	3,7	25	92,6	1	3,7	1	3,7	0
		t-крит	0,351						0,351						
3	Яка ваша рідна мова?		Українська		Російська		Інші		Українська		Російська		Інші		
		ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	24	88,89	4	7,02	3	5,26	0
		КГ	25	92,6	1	3,7	1	3,7	25	92,6	1	3,7	1	3,7	0
		t-крит	0,351						0,351						
4	Якою мовою переважно розмовляєте?		Українська		Російська		-		Українська		Російська		-		
		ЕГ	15	55,55	12	44,45	-	-	16	59,26	11	40,74	-	-	0,348
		КГ	16	59,26	11	40,74	-	-	16	59,26	11	40,74	-	-	0
		t-крит	0,228						0						
5	Якою мовою вперше навчилися говорити?		Українська		Російська		Інші		Українська		Російська		Інші		
		ЕГ	14	51,85	12	44,45	1	3,7	14	51,85	12	44,45	1	3,7	0

		КГ	15	55,55	11	40,75	1	3,7	15	55,55	11	40,75	1	3,7	0					
		t-крит	0,313						0,313											
6	Чи дотримуетесь ви звичаїв, обрядів свого народу?		Так			Ні			Так			Ні								
		ЕГ	23	85,18	4	14,82	-	-	23	85,18	4	14,82	-	-	0					
		КГ	21	77,78	6	22,22	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0					
		t-крит	0,746						0,746											
7	Чи святкуєте Ви свята свого народу?		Так			Ні			Так			Ні								
		ЕГ	9	33,33	18	66,67	-	-	9	33,33	18	66,67	-	-	0,361					
		КГ	10	37,04	17	62,96	-	-	10	37,04	17	62,96	-	-	0					
		t-крит	0,804						0,562											
8	Яку літературу переважно читаете?		Українськ у			Зарубіжну			Українськ ку			Зарубіжну								
		ЕГ	4	14,82	23	85,18	-	-	7	25,93	20	74,07	-	-	2,314*					
		КГ	4	14,82	23	85,18	-	-	4	14,82	23	85,18	-	-	0,316					
		t-крит	0,316						2,354*											
9	Чи читаете Ви літературу з історії та культури свого народу?		Так			Ні			Так			Ні								
		ЕГ	21	77,78	6	22,22	-	-	25	92,59	2	7,41	-	-	2,35*					
		КГ	20	74,07	7	25,93	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0,434					
		t-крит	0,421						2,063*											
10	Чи є у вашому домі предмети матеріальної етнічної національної культури?		Так			Ні			Так			Ні								
		ЕГ	21	77,78	6	22,22	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0					
		КГ	19	70,37	8	29,63	-	-	20	74,07	7	25,93	-	-	0,426					
		t-крит																		
11	Чи готуються у вашій родині страви етнічно національної кухні?		У будні			У свята			Для гостей			У будні			У свята			Для гостей		
		ЕГ	20	74,07	4	14,82	3	11,11	20	74,07	5	18,52	2	7,41	0,463					
		КГ	19	70,38	4	14,81	4	14,81	19	70,38	4	14,81	4	14,81	0,227					
		t-крит	0,412						0,374											



12	Чи є у вас етнічно національний костюм?		Так		Ні		-		Так		Ні		-		
		ЕГ	12	44,45	15	55,55	-	-	13	48,15	14	51,85	-	-	0,505
		КГ	14	51,85	13	48,15	-	-	14	51,85	13	48,15	-	-	0
		t-крит	0,731						0,819						
13	Чи носите Ви його?		Так		Ні		-		Так		Ні		-		
		ЕГ	15	55,55	12	44,45	-	-	18	66,67	9	33,33	-	-	1,784
		КГ	14	51,85	13	48,15	-	-	14	51,85	13	48,15	-	-	0
		t-крит	0,763						1,822						
14	Хотіли б Ви носити його завжди чи з окремої нагоди?		Завжди		До свят		-		Завжди		До свят		-		
		ЕГ	19	70,37	8	29,63	-	-	21	77,78	6	22,22	-	-	0,953
		КГ	18	66,67	9	33,33	-	-	19	70,37	8	29,63	-	-	0,664
		t-крит	0,924						1,371						

Таблиця Е.7

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо відповіді на запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

Запитання		До експерименту								Після експерименту								t-крит
		Етнічну		Класичну		Сучасну		Іншу		Етнічну		Класичну		Сучасну		Іншу		
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Яку музику ви слухаєте?	ЕГ	3	11,11	9	33,33	24	88,89	8	29,63	8	29,63	10	37,04	25	92,59	8	29,63	2,714**
	КГ	2	7,41	10	37,04	26	96,3	7	25,93	3	11,11	10	37,04	25	92,59	8	29,63	0,961
	t-критичне 1,065								t-критичне 2,077*									

Таблиця Е.8

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо відповідей на запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

Запитання		До експерименту								Після експерименту								t-крит
		Українська		Російська		Англійська		Інші		Українська		Російська		Англійська		Інші		
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Якими мовами ви володієте?	ЕГ	27	100	25	92,59	12	44,44	1	3,7	27	100	25	92,59	12	44,44	1	3,7	0
	КГ	26	96,3	26	96,3	14	51,85	1	3,7	26	96,3	26	96,3	14	51,85	1	3,7	0
	t-критичне 1,53								t-критичне 1,53									

Таблиця Е.9

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо відповіді на запитання «Що головним чином ріднить вас з людьми вашої етнічної приналежності?» методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

До експерименту																					
		Мова		Культура		Обряди, Етикет		Самосвідомість		Самоназва		Місце народження		Місце проживання		Важко висловлюване неясне почуття		Нічого не пов'язую		Важко відповісти	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
До експерименту	ЕГ	18	66,67	23	85,18	15	55,55	15	55,55	1	3,7	15	55,55	9	33,33	5	18,52	0	0	1	3,7
	КГ	19	70,37	24	88,89	17	62,96	14	51,85	2	7,41	15	55,55	9	33,33	2	7,41	0	0	0	0
	t-крит	1,633																			
Після експерименту																					
Після експерименту	ЕГ	21	77,78	25	92,59	14	51,85	16	59,26	1	3,7	13	48,15	7	25,93	2	7,41	0	0	0	0
	КГ	19	70,37	24	88,89	15	55,55	15	55,55	2	7,41	14	51,85	9	33,33	5	18,52	0	0	1	3,7
	t-крит	1,117																			

Таблиця Е. 10

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо відповідей на запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

Запитання		До експерименту				Після експерименту				t-крит
		З людьми своєї етнічної (національної) приналежності		З людьми будь-якої етнічної (національної) приналежності		З людьми своєї етнічної (національної) приналежності		З людьми будь-якої етнічної (національної) приналежності		
		N	%	N	%	N	%	N	%	
З ким би Ви віддали перевагу спільно працювати?	ЕГ	6	22,22	21	77,78	6	22,22	21	77,78	0,437
	КГ	5	18,52	22	81,48	5	18,52	22	81,48	0
	t-критичне 0,74					t-критичне 0,822				
Якби у вас був вибір безпосереднього керівника, кому б Ви надали перевагу?		Людині своєї етнічної (національної) приналежності		Не має значення		Людині своєї етнічної (національної) приналежності		Не має значення		
	ЕГ	3	11,11	24	88,89	2	7,41	25	92,59	0,613
	КГ	2	7,41	25	92,59	2	7,41	25	92,59	0
	t-критичне 0,309					t-критичне 0,448				

Таблиця Е. 11

**Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо відповідей на запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54**

Запитання		До експерименту						Після експерименту						t-крит
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Як ви ставитесь до міжетнічних шлюбів?		Позитивно		Негативн о		Байдуже		Позитив но		Негативн о		Байдуже		
	ЕГ	7	25,93	2	7,41	18	66, 66	9	33,3 3	1	3,7	17	62,9 7	1,337
	КГ	6	22,22	3	11,1 1	18	66, 67	6	22,2 2	3	11,1 1	18	66,6 7	0
	t-критичне	0,743						t-критичне 1,651						
Чи є у вас родичі які перебувають у шлюбі з особою іншої етнічної (національної) приналежності?		Так		Ні		-		Так		Ні		-		
	ЕГ	12	44,44	15	55,5 6	-	-	12	44,4 4	15	55,5 6	-	-	0
	КГ	12	44,44	15	55,5 6	-	-	12	44,4 4	15	55,5 6	-	-	0
	t-критичне	0,567						t-критичне 0,567						
Як би ви поставилися до міжетнічного (міжнаціонального) шлюбу своїх дітей?		Позитивно		Негативн о		Байдуже		Позитив но		Негативн о		Байдуже		
	ЕГ	11	40,74	4	14,8 1	12	44,4 5	12	44,4 5	3	11,1 1	12	44,4 4	1,162
	КГ	11	40,74	6	22,2 2	10	37,0 4	11	40,7 4	5	18,5 2	11	40,7 4	0,566
	t-критичне	1,065						t-критичне 1,023						

Таблиця Е.12

**Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо  
відповідей на запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54**

Запитання	До експерименту								Після експерименту								t-крит	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Як ви вважаєте, чи обов'язково отримувати згоду батьків при одруженні	Так обов'язково		Мабуть не обов'язково		Ні не обов'язково		Важко відповісти		Так обов'язково		Мабуть не обов'язково		Ні не обов'язково		Важко відповісти			
	ЕГ	11	40,74	1	3,7	9	33,33	6	22,23	12	44,44	2	7,41	9	33,33	4	14,82	0,676
	КГ	11	40,74	2	7,41	10	37,04	4	14,81	11	40,74	2	7,41	10	37,04	4	14,81	0
	t-критичне	0,458								t-критичне 0,858								
Як би ви поставились до того, що хто-небудь з ваших близьких родичів одружився з людиною іншої національності?	Вважаю таким шлюб не бажаним		Надав би перевагу людині своєї національності		Національність у шлюбі немає значення		Важко відповісти		Вважаю таким шлюб не бажаним		Надав би перевагу людині своєї національності		Національність у шлюбі немає ніякого значення		Важко відповісти			
	ЕГ	6	22,22	6	22,22	13	48,15	2	7,41	5	18,52	7	25,93	14	51,85	1	3,7	0,813
	КГ	7	25,93	6	22,22	13	48,15	1	3,7	6	22,22	6	22,22	13	48,15	2	7,41	0,472
	t-критичне	0,548								t-критичне 1,456								
Якщо ви неодружені, то як би ви хотіли одягнутися на власному весіллі?	У етнічний (національний) одяг з		У сучасний одяг з елементами		У сучасний одяг		Важко відповісти		У етнічний (національний) одяг з		У сучасний одяг з елементами		У сучасний одяг		Важко відповісти			
	ЕГ	1	3,7	6	22,22	18	66,67	2	7,41	4	14,81	6	22,22	17	62,97	0	0	0,674
	КГ	1	3,7	6	22,2	17	62,9	3	11,11	1	3,7	4	14,81	18	66,68	4	14,81	0,518

				2		7													
		t-критичне 0,687								t-критичне 1,616									
Якому весіллю ви б надали перевагу?		Урочисто му обіду		Обіду з елементам и національ		Етнічному (національ ному) обряду але		Важко відповісти		Урочисто му обіду		Обіду з елементам и національ ного		Етнічному (національ ному) обряду але не ставили		Важко відповісти			
ЕГ	5	18,52	4	14,8 1	10	37,0 4	8	29,63	6	22,22	8	29,63	11	40,74	2	7,41	1,894		
КГ	6	22,22	4	14,8 1	10	37,0 4	7	25,93	5	18,52	4	14,81	10	37,04	8	29,63	0,462		
		t-критичне 0,726								t-критичне 1,336									

Таблиця Е. 13

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання «Що, на вашу думку, повинно бути головним при визначенні етнічності людини?» методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

	До експерименту										Після експерименту										t-крит
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
	Етнічність (національність) батьків		Мова в сім'ї		Власне бажання		Місце або країна проживання		Етнічна (національна) свідомість		Етнічність (національність) батьків		Мова в сім'ї		Власне бажання		Місце або країна проживання		Етнічна (національна) свідомість		
ЕГ	10	37,04	5	18,52	1	3,7	9	33,33	2	7,41	12	44,45	4	14,82	0	0	8	29,63	3	11,11	1,238
КГ	10	37,04	5	18,52	2	7,41	7	25,93	3	11,1	10	37,04	5	18,52	1	3,7	9	33,33	2	7,41	0,715
t-критичне 0,564										t-критичне 1,422											



Таблиця Е.14

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54

Запитання		До експерименту				Після експерименту				t-крит
		З людьми своєї етнічності		З людьми будь-якої етнічності		З людьми своєї етнічності		З людьми будь-якої етнічності		
		N	%	N	%	N	%	N	%	
Скажіть, будь ласка, з представниками якої етнічності вам було б краще навчатися в одній групі, підтримувати дружні стосунки?	ЕГ	18	66,67	9	33,33	15	55,55	12	44,45	1,643
	КГ	16	59,26	11	40,74	18	66,67	9	33,33	0,481
	t-крит	0,626				1,815				

Таблиця Е. 15

**Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитань методики «Етнопсихологічний опитувальник», n=54**

Запитання	До експерименту								Після експерименту								t-крит	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Чи є релігія одним з аспектів етнічної самосвідомості?	Так		Ні		Не визначились		-		Так		Ні		Не визначились		-			
	ЕГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	-	-	25	92,6	1	3,7	1	3,7	-	-	0,547
	КГ	23	85,18	3	11,12	1	3,7	-	-	23	85,18	2	7,41	2	7,41	-	-	0,462
	t-критичне 0,668								t-критичне 1,136									
Чи можете ви назвати себе беззаперечно віруючою чи невіруючою людиною?	Так, я віруюча людина		Ні, я невіруюча людина		Я знаходжусь десь посередині		Не визначились		Так, я віруюча людина		Ні, я невіруюча людина		Я знаходжусь десь посередині		Не визначились			
	ЕГ	7	25,94	4	14,81	12	44,44	4	14,81	7	25,93	4	14,81	13	48,15	3	11,11	0,812
	КГ	8	29,63	5	18,52	11	40,74	3	11,11	8	29,63	5	18,52	11	40,74	3	11,11	0
	t-критичне 1,246								t-критичне 0,743									

Таблиця Е. 16

**Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання методики «Діагностика етнічної самосвідомості», n=54**

Запитання	До експерименту								Після експерименту								t-крит	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Ваша етнічність (національність за походженням)?	Українець(ка)		Росіянин(ка)		Татарин(ка)		Відношу до групи без етнічних		Українець(ка)		Росіянин(ка)		Татарин(ка)		Відношу до групи без етнічних			
	ЕГ	21	77,78	3	11,11	1	3,7	2	7,41	21	77,78	3	11,11	1	3,7	2	7,41	0
	КГ	23	85,18	3	11,11	1	3,7	0	0	23	85,18	3	11,11	1	3,7	0	0	0
	t-критичне 0,358								t-критичне 0,358									
Ким за етнічністю (національністю) Ви себе вважаєте?	Українець(ка)		Росіянин(ка)		Татарин(ка)		Відношу до групи без етнічних		Українець(ка)		Росіянин(ка)		Татарин(ка)		Відношу до групи без етнічних			
	ЕГ	23	85,18	2	7,42	1	3,7	1	3,7	23	85,18	2	7,42	1	3,7	1	3,7	0
	КГ	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0	0	24	88,89	2	7,41	1	3,7	0	0	0
	t-критичне 0,405								t-критичне 0,405									
Чи відносите Ви себе до представників українського народу?	Так		Ні		-		-		Так		Ні		-		-			
	ЕГ	26	96,3	1	3,7	-	-	-	-	26	96,3	1	3,7	-	-	-	-	0
	КГ	25	92,59	2	7,41	-	-	-	-	25	92,59	2	7,41	-	-	-	-	0
	t-критичне 0,346								t-критичне 0,346									

Таблиця Е. 17

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання методики «Діагностика етнічної самосвідомості», n=54

Питання	До експерименту								Після експерименту								t-крит	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%		
Чи вільно ви володієте українською мовою	Так		Ні		-		-		Так		Ні		-		-			
	ЕГ	23	85,18	4	14,82	-	-	-	-	23	85,18	4	14,82	-	-	-	-	0
	КГ	25	92,59	2	7,41	-	-	-	-	24	88,89	3	11,11	-	-	-	-	0,277
	t-критичне 0,457								t-критичне 0,396									
Чи часто ви використовуєте її в розмовній мові	Постійно (весь час)		Кожний день		Інколи (дуже рідко)		Не використовую		Постійно (весь час)		Кожний день		Інколи (дуже рідко)		Не використовую			
	ЕГ	9	33,33	8	29,63	8	29,63	2	7,41	9	33,33	8	29,63	9	33,33	1	3,71	0,286
	КГ	9	33,33	8	29,64	9	33,33	1	3,7	9	33,33	8	29,64	9	33,33	1	3,7	0
	t-критичне 0,449								t-критичне 0,352									
Як ви ставитесь до того, що багато українців використовують замість української мови російську	Позитивно		Дивлячись в якій ситуації		Байдуже		Негативно		Позитивно		Дивлячись в якій ситуації		Байдуже		Негативно			
	ЕГ	3	11,11	4	14,81	13	48,15	7	25,93	2	7,41	7	25,93	12	44,44	6	22,22	0,894
	КГ	4	14,81	3	11,11	13	48,15	7	25,93	4	14,81	3	11,11	13	48,15	7	25,93	0
	t-критичне 0,687								t-критичне 1,155									

Таблиця Е. 18

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання методики «Діагностика етнічної самосвідомості», n=54

Питання			Мова		Традиції		Спільне історичне минуле		Спільна територія		Спільне майбутнє		Релігія		Зовнішня подібність		Риси характеру	
			N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Які ознаки на Вашу думку об'єднують людей української етнічності (національності)?	До експерименту	ЕГ	19	70,37	21	77,78	17	62,92	10	37,04	5	18,52	8	29,63	3	11,11	7	25,93
		КГ	20	74,07	19	70,37	16	59,26	11	40,74	7	25,93	7	25,93	2	7,41	7	25,93
	t-критичне 1,058																	
	Після експерименту	ЕГ	19	70,37	22	81,48	19	70,37	9	33,33	8	29,63	8	29,63	3	11,11	7	25,93
		КГ	20	74,07	19	70,37	16	59,26	11	40,74	7	25,93	7	25,93	2	7,41	6	22,22
	t-критичне 1,463																	
Яким вище вказаним ознакам відповідаєте Ви ?	До експерименту	ЕГ	20	74,07	19	70,37	12	44,44	12	44,44	8	29,63	10	37,04	7	25,93	9	33,33
		КГ	19	70,37	20	74,07	13	48,15	12	44,44	8	29,63	11	40,74	8	29,63	10	37,04
	t-критичне 0,964																	
	Після експерименту	ЕГ	23	85,18	21	77,78	14	51,85	13	48,15	8	29,63	12	44,44	7	25,93	11	40,74
		КГ	20	74,07	21	77,78	13	48,15	13	48,15	8	29,63	11	40,74	7	25,93	10	37,04
	t-критичне 1,547																	

Таблиця Е. 19

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання методики «Діагностика етнічної самосвідомості», n=54 (у%)

Питання		До експерименту				Після експерименту				t-крит
		Весільні	Релігійні	Новорічні	День Незалежності	Весільні	Релігійні	Новорічні	День Незалежності	
Які українські звичаї, традиції вам відомі ?										
	ЕГ	33,33	55,55	7,42	3,7	37,04	51,85	7,41	3,7	1,046
	КГ	25,93	62,96	7,41	3,7	29,63	59,26	7,41	3,7	0,677
	t-критичне 0,615					t-критичне 1,284				
Чи дотримуетесь Ви українських звичаїв і традиції в повсякденному житті?		Так	Інколи	Ні	-	Так	Інколи	Ні	-	
	ЕГ	29,63	51,85	18,52	-	33,33	55,55	11,12	-	1,158
	КГ	29,63	48,15	22,22	-	33,33	48,15	18,52	-	0,763
	t-критичне 0,852					t-критичне 1,239				
Чи вважаєте ви за необхідне знати історію України		Так	Важко відповісти	Ні	-	Так	Важко відповісти	Ні	-	
	ЕГ	74,07	14,82	11,11	-	85,18	11,12	3,7	-	2,247*
	КГ	74,07	14,82	11,11	-	70,37	22,22	7,41	-	0,582
	t-критичне 0,513					t-критичне 2,601*				

Чи ставитесь Ви з повагою до історичного минулого нашої держави		Так	Ні	-	-	Так	Ні	-	-	
	ЕГ	92,59	7,41	-	-	96,3	3,7	-	-	0,816
	КГ	96,3	3,7	-	-	92,59	7,41	-	-	0,428
	t-критичне 0,431					t-критичне 1,503				
Чи цікаво Вам вивчати природу рідного краю?		Так	Ні	-	-	Так	Ні	-	-	
	ЕГ	81,48	18,52	-	-	88,89	11,11	-	-	1,056
	КГ	88,89	11,11	-	-	85,18	14,82	-	-	0,364
	t-критичне 1,056					t-критичне 0,378				
Чи бережно Ви ставитесь до природи рідного краю		Завжди	Рідко	-	-	Завжди	Рідко	-	-	
	ЕГ	81,48	18,52	-	-	85,18	14,82	-	-	0,472
	КГ	74,07	25,93	-	-	77,78	22,22	-	-	0,465
	t-критичне 1,042					t-критичне 1,118				

Таблиця Е. 20

Динаміка показників досліджуваних експериментальної та контрольної груп до та після експерименту щодо запитання «Яке почуття у Вас виникає коли Ви зустрічаєте українця перебуваючи закордоном?» за методикою «Діагностика етнічної самосвідомості», n=54

		Почуття																	
		Нормальне		Приємне		Радісне		Байдуже		Гордість і жаль		Радість і шасть за нього		Гордість за свою державу		Негативне		Ніяке	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
До експерименту	ЕГ	1	3,7	6	22,22	9	33,33	2	7,41	2	7,41	1	3,7	4	14,83	1	3,7	1	3,7
	КГ	2	7,41	5	18,52	9	33,33	4	14,82	2	7,41	0	0	3	11,11	1	3,7	1	3,7
	t-крит	0,577																	
Після експерименту	ЕГ	1	3,7	6	22,22	11	40,74	1	3,7	3	11,11	1	3,7	4	14,83	0	0	0	0
	КГ	2	7,41	6	22,22	9	33,33	3	11,12	1	3,7	1	3,7	3	11,12	1	3,7	1	3,7
	t-крит	1,356																	



